ISBN 975-7628-11-5

İDARÎ-ASKERÎ ÜNVAN VE TERİMLER

ESKİ TÜRK DEVLETLERİNDE

İDARÎ-ASKERÎ ÜNVAN VE TERİMLER

Prof. Dr. Abdülkadir DONUK

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI

38.

ESKİ TÜRK DEVLETLERİNDE

İDARÎ -ASKERÎ

UNVAN VE TERİMLER

Prof. Dr. Abdülkadir DONUK

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI

İSTANBUL -1988

TDAV. Yayın Nu.:60
MillîNu.:89-34-Y0147-60
ISBN 975-7628-11-5

BU ESER

Bakanlar Kurulu'nun 20/71980 sayılı kararıyla kamu yararına hizmet verdiği kabul edilerek vergi muafiyeti tanınmış bulunan TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI tarafından hazırlanmıştır.

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı

YULUĞ TEKİN DİZGİ MERKEZİ'nde dizilmiş ve baskıya hazırlanmıştır.

Baskı: PAMUK OFSET

Haberleşme Adresi: P.K.94 Aksaray-İSTANBUL

Telefonlar:511-10 06-511 18 33

İÇİNDEKİLER

KAYNAKLAR

I- Türkçe Kitabeler ve Diğer Belgeler:

Çalışmamızın hazırlanmasında üç büyük ve önemli Türkçe ana kaynağımız olan, **Orhun âbideleri, Kutadgu Biliğ** veDîvân-ülûgat'it-Türk başta yer almaktadır.

a- Kitabeler:

Bilindiği üzere Gök-Türk devrinden kalma üç büyük kitabeden ilki **Kül Tegin'**e, ikincisi **Bilge'**ye, üçüncüsü **Tonyukuk'a** âittir. Kül Tegin kitabesini ağabeyi Bilge Kagan 732 de, Bilge Kagan kitabesini de 735 de kendi oğlu diktirmiştir. Aslında en erken hazırlanmış olması gereken Tonyukuk kitabesi ise 726 dan sonraki yıllarda dikilmiştir. İlk iki kitabenin metni hükümdar âilesine mensup ve Kül Tegin'in **"atısı"** olarak gösterilen **"Yollıg Tegin"** tarafından yazılmıştır. Üçüncü kitabenin müellifinin ise, bizzat Tonyukuk'un olması ihtimali ileri sürülmektedir[1]. Orhun kitabelerini 1893 yılında Danimarkalı büyük türkolog V. Thomsen'in okumaya muvaffak olmasından sonra, diyebiliriz ki, asıl Türk tarih ve kültürünün gerçek kimliği belirmeğe başlamıştır. "Türk" *tâbirinin, Türk resmî adı olarak geçtiği ilk Türkçe metin olan bu kitabeler, konumuz açısından idarî-askerî terim ve unvanların tesbit edilmesinde sağladığı belgeler son derecede kıymetli*

1 Bk. R. Giraud, "L' Empire des Turcs célestes", Paris, 1960, s. 59, 154.

malzemeyi meydana getirmektedir[2].

Yine 8-12 asırlardan kalma Gök-Türk yazılı diğer kitabelerde de konumuzu takviye eden bilgiler yer almaktadır[3]

b- Kitaplar:

Muahhar bir devre âit olmakla birlikte Gök-Türk harfleriyle yazılmış **"Irk Bitig"** adlı ünlü Türkçe fal kitabı[4] yanında Türkçe kaynaklarımızın başta gelen eserlerinden **Kutadgu Bilig** XI. yüzyılda (1069-1070) yılında Kara-Hanlı devlet adamlarından Balasagunlu Yusuf tarafından devrin hükümdarı Tamgaç Buğra Han (Ebû Ali Hasan ölm. 1102-1103)'a sunulmuştur. 6645 beyitlik manzum Türkçe bir eser olan Kutadgu Bilig **"Kün-toğdı"**, **"Ay-toldı"**, **"Öğdülmiş"** ve **"Odgurmuş"** adları ile belirlediği şahısları şöyle tanıtmaktadır: Kün-toğdı élig (hükümdar) dir ve törü (kanun)'nün yerini tutar. Ay-toldı **"kut"** (siyâsî iktidar) dur. Ögdülmiş kut'un oğludur ve ukuş (akıl)'u gösterir. Odgurmuş ise *"âkıbet"i* temsil eder[5]. Kut'un, adaletin ve beg (hükümdar), vezir, sübaşı (kumandan) Ulug Hacib vb. gibi idare adamlarının özelliklerini uzun uzun tavsif eden Kutadgu Bilig, İslâm medeniyeti çevresindeki Türk topluluklarının siyasî-içtimaî bünyesini gözler önüne sermektedir. Eski Türk geleneklerini de belirlemesi yanında 11. yüzyıl Türk cemiyetinin idarî-askerî teşkilâtı ve fikir hayatı bakımından çok mühim bir devrin *"aynası"* olarak kabûl edilen bu e-

2 Başlıca neşirler, H.N. Orkun, "Eski Türk Yazıtları" I, İstanbul, 1936; R. Giraud, "L' Inscription de Baïn-Tsokto", Paris, 1961; T. Tekin, "A Grammar of Orkhon Turkıc", Bloomington, 1968; M. Ergin, "Orhun âbideleri", /1000 temel eser, nu:32/, İstanbul, 1970.

3 Meselâ: "Küli çor, Ongın, Şine-usu, İhe Huşotu, Suci, Uybat, Çakul, Açura, B[illegible]gar kitabeleri, Bulgar Hanları Listesi, Nagy Szent Miklos" vb. bk. H.N. Orkun, "ETY", I-III, 1936, 1938, 1940; T. Tekin, "A Grammar...", s. 255 vdd, 291 vdd. Ayrıca "bk.aş.".

4 Bk. H.N. orkun, "ETY", II, 1939.

5 Tafsilen bk. İ. Kafesoğlu, "Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri", TED, sayı 1, İstanbul, 1970.

serden çok istifade etmiş bulunuyoruz[6].

XI. yüzyılda yazılan diğer kaynağımızın Kâşgarlı Mahmud'un 1074 yılında tamamladığı anlaşılan **"Dîvân-ülûgat'it-Türk"**'dür. Eser, Türkçe kelime ve deyimleri Arap dili ile açıklayan bir lûgat kitabıdır ve muhteviyatından da görüldüğü gibi, yalnız o zamanki Türk şivelerinin basit bir sözlüğü değil, umumî olarak Türk bölgelerine, o devir Türk lehçelerine, medeniyeti ve kültür hayatına, askeri durumu ve inanışına vb. âit bilgileri bir araya getirmiştir. Bu sebeble konumuz bakımından çok faydalı malzemeyi ihtiva etmektedir[7].

Bunlara, 14. asır başlarında hazırlandıkları belirtilen, fakat eski Türk unvan ve terimleri bakımından oldukça tatmin edici tâbirleri ihtiva eden iki lûgat kitabını da ilâve etmek lâzımdır[8].

c- Destanlar:

Çalışmamızda başvurduğumuz diğer bir kaynak eserimiz de **"Oğuz Kağan Destanı"**dır. Oldukça geç bir devirde (14. asır başları) yazıya geçirilmesine rağmen çok eski Türk geleneklerini yansıtan **Oğuz Kağan Destanı** da eski Türk devletindeki idarî teşkilât terimlerinin takviye edilmesi hususunda bize çok faydalar sağladığı gibi[9], aynı nitelikteki **"Dede Korkut Kitabı"** da konumuzu zenginleştirmiştir[10]. Uygur'lara âit **menşe efsanesi** de bize faydalı olmuştur[11].

6 Yayınlama ve bugünkü Türkçeye çevirme: R.R. Arat, "Kutadgu Bilig", I (metin), İstanbul, 1947, II (bugünkü dile çevirme), Ankara, 1959, III (indeks), İstanbul, 1979.

7 Yayınlayan ve tercüme eden: B. Atalay, "DLT", I-III (metin), IV (indeks), Ankara, 1939-1944.

8 1- "İbnü-Mühennâ Lûgati" (14. yüzyıl başları), neşr. A. Battal, İstanbul, 1934. 2- Ebû Hayyân: "Kitab al-İdrâk li-lisân al-Atrâk", (1313), neşr. A. Caferoğlu, İstanbul, 1931.

9 Yayınlayan ve bugünkü dilimize çeviren: W. Bang - R.R. Arat, "Oğuz Kağan Destanı", İstanbul, 1936. Buradan ikinci neşir:/ 1000 temel eser, nu: 31/, İstanbul, 1970.

10 Bk. M. Ergin, "Dede Korkut Kitabı", I (metin), Ankara, 1958, II (indeks), 1963, (bugünkü Türkçeye çevirme ve açıklama); O.Ş. Gökyay, "Dedem Korkudun Kitabı", İstanbul, 1973.

11 Bk. Cuveynî, Ata Melik, "Tarih-i Cihanguşa (te'lif:1260),I,1912,II,1916, GMS

II- Yabancı Belgeler:

a- Çin:

Eski Türk devletlerinde unvan ve terimler bakımından ilk müracaat ettiğimiz eserlerin başında Asya Hunlarından bahsetmekte olup m.ö. 1. asır başlarında yazıldığı belirtilen Çince "Shi-ki" adlı eser ile, bunun bir devamı mahiyetindeki **"Ts'ien Han shu"** (m. s. 92) denilen kitaplar gelmektedir. Bunlar Hunlarla ilgili olarak sadece müteferrik, fakat ilk defa ve son derece önemli tâbirler ihtiva etmekte oldukları için Türk devletini yakından tanımamıza büyük ölçüde yardımcı olmuşlardır[12].

Hunları tâkip eden Orta Asya Türk devletleri döneminde Tabgaç Devleti (385557) ve Doğu Gök-Türk hâkanlığı (552-744) çağlarında Türk devleti, tarihi ve kültürü açılarından **Chou** (557-581), **Sui** (581-618) ve **T'ang** (618-907) hânedanlarına âit yıllıklar[13] ile birlikte bir çok hal tercümeleri yanında **Wei-shu** (Tabgaç sülâlesi yıllığı), **Pei-ts'i-shu** (530-590, zeyli 565-648), **Pei-schi** (386-659), **T'ung-tien** (755-812), **Tse-tschi-t'ung-kien** (1019-1086), vb. gibi eserlerin tercüme ve açıklamalarından faydalanılmıştır[14].

Yine Çin sülâlesi olan T'ang devrine âit yukarda adları geçen iki ana kaynağın **Orhun Uygur hâkanlığı** (744-840) devri ile ilgili bö-

---

12 Almanca tercüme ve açıklamalar: De Groot, "Die Hunnen der Vonchristlichen Zeit", Berlın-Leipzig, 1921. Türkçe tercüme ve açıklamalar: B. Ögel, "Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi", I-II, Ankara, 1981.

13 "Chou-shu" (583-666), "Sui-shu" (580-643, zeyli 629-636 ve 641-656), "T'ang-shu" (998-1061, 1007-1072) ve "Kiu-T'ang-shu" (887-946, zeyl 941-945).

14 Bk. Liu Mau-Tsai, "Die Chinesischen Nachrichten zur geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)", I (metinlerin tercümeleri), II (açıklamalar), Wiesbaden, 1958. Adları geçen Çin yıllık ve kroniklerinin Batı Gök-Türkleri (581-659) ile Orta Asya'nın batı bölgeleri krallıklarını ilgilendiren kısımlarının tercüme ve açıklamalarını ilgilendiren kısımlarının tercüme ve açıklamaları: Ed. Chavannes, "Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux", Petersburg, 1903. Ayn.Müell., "Notes additionnelles sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux", Petersbourg, 1903 ("Documents..."in ilâvesi).

Ayrıca buraya kadar adları geçen Çin yıllıklarında Türk kültülümleri[15] yanında Çin'deki **"Beş sülâle devrinde** (907-960)" Uygur tarihinden bahseden Çin vesikaları da tarafımızdan değerlendirilmeye çalışılmıştır[16].rü ile ilgili mevcut bilgiler tanınmış sinolog W. Eberhard tarafından -etnoğrafik malzeme niteliğinde olarak toplanmış ve yayınlanmıştır[17].

b- Lâtin ve Bizans:

Avrupa Türk tarih ve kültürü hakkında faydalı bilgiler veren Batı kaynakları sayılamıyacak kadar çoktur. Bunlar arasında çeşitli yabancı dillere yapılan tercümeleri ve türlü araştırmalardan faydalandığımız başlıcaları Lâtince yazan müelliflerden **A. Marcellinus** (aş-.yk. 330-340) ve **Yordanes** (550'-ler)'in eserleri ile Bizans tarihçilerinden **Priskos** (5. yüzyıl ortası), **Prokopios** (6. asır ortaları), **Menandros** (6. asır sonları), **Theophanes** (aş. yk. 7. asır başları), **Th. Simokattes** (7. asırın 1. yarısı), **L. Phylosophos** (İmp. 886-912) ve **K. Porphyrogennetos** (İmp. 912-959)'un kitap, hâtıra ve seyahat notlarından [18] istifade etmeye çalıştık.

c- Doğu Kaynakları:

1- Ermeni:

Sebeos (7. yüzyıl), **Moses Horenaçi** *"Horenli Moses"* /Movses/ (8. asır), **Moses Kalankatvaci,** /Kalankatuk/ (8. asır ?) ve Levond[19].

2- Süryani:

---

15 Bk. C. Mackerras, "The Uighur Empire 744-840, According to the T'ang Dynastic Histories", Canberra, 1968.

16 Bk. J.R. Hamilton, "Les Ouïghours a l'époque des Cinq Dynasties d' après les documents chinois", Paris, 1955.

17 Bk. W. Eberhard, "Çinin Şimal Komşuları", Ankara, 1942.

18 Bk. Kaynak malzeme kitapları, araştırmalar.

19 Bk. D.M. Dunlop, "The History of the Jewish Khazars", Princeton, 1967; P.B. Golden, "Khazar Studies", I-II, Budapest, 1980.

Süryani Mikhael (ölm. 1200), **Barhebraeus** (Ebû'l-Farac,İbn'ül İbrî,ölm.1294)[20].

3- İslâm:

Arapça ve Farsça yazılmış tarih ve coğrafya kitapları ve ilgili vesikaların bazıları konumuz açısından muahhar olmakla beraber, faydalı bilgiyi ihtiva ederler. Meselâ, **Mes'udî İbn Havkal, İstahrî, İbn Rusta** vb. nin coğrafya kitapları ile **Hudûd'ulÂlem**[21] ve **Tarih-i Cihanguşa**[22] gibi eserler. Bunlar da tıpkı Lâtin ve Bizans kaynakları gibi zamanımız araştırıcıları tarafından oldukça iyi bir şekilde incelenmiş ve yayınlanmıştır[23].

4- Rus Kronikleri:

Nestor kroniği (11-12. yüzyıla âit)[24].

5- Moğol:

Moğolların Gizli Tarihi (1240)Bk. "Moğolların Gizli Tarihi", /Türk. terc./, Ankara, 1948..

III- Seyahatnâme ve Hâtıralar:

Eski ve Ortaçağlarda Türk memleketlerine seyahat eden Çinli, Bizanslı ve Müslüman seyyahlar konumuz bakımından ilgi çekici notlar bırakmışlardır [25]. Ayrıca yabancı devletlerin elçileri olarak Türk ülkesini ziyaret eden şahısların da hâtıralarından ibaret bazı notlardan, konumuz bakımından büyük faydalar sağlamış bulunuyoruz.

20 Bk. Bibliyoğrafya.

21 Bk. V. Minorsky, "Hudûd'ul-Âlem", The Religion of the World, a persion geography 372 A.H. - 932 A.D., GMNS, XI, London, 1937.

22 Bk.yk. n.11.

23 Bk. Araştırmalar ve Bibliyoğrafya.

24 Rus kroniğinden araştırmalarda faydalanılmıştır.

25 Çinli: "Ç'ang Kien" (m.ö. 1.yy.2 yarısı): Bk. F. Hirth, "The Story of Chang K'ien. China's Picnier in Western Asia", Jour.Amer.Or.Soc. 1917. "Hiuen-Tsang": N. Togan, "Hüen-Çang'a göre Peygamberin çağında Orta Asya", İTED, IV,1-2, 1964. Müslüman: "İbn Fadlan" (922): Bk. "İbn Fadlan Seyahatnâmesi", /Türk.terc./, İlâhiyat Fakültesi Dergisi, I, 2, Ankara, 1954; R. Şeşen, "İbn Fazlan Seyahatnâmesi", İstanbul, 1975.

Bunlar arasında Çinli **Wang Yen-tö** (981), Bizanslı **Zemarkhos** (569), ve **Valentinos** (576)'un Bizans tarih kitaplarına intikal eden hâtıra notları[26], fevkalâde ehemmiyet taşımaktadır.

IV- Malzeme Kaynak Kitapları:

Bu eserler *"kaynaklar"* bahsinde zikrettiğimiz Türk ve yabancı belgelerin, türlerine veya yazılı bulundukları dillere göre bir araya getirilmiş yalnız *"malzeme"* niteliğindeki kitaplardır ki, özellikle Çince, Lâtince ve eski Grekçe bilmeyen araştırıcılara emsalsiz denecek ölçüde destek sağlamaktadır. Biz de, esasta *"kaynak"* olmamakla beraber, muhtaç bulunduğumuz belgeleri gerçek kaynak eserlerden toplayarak ortaya koymuş olan bu değerli çalışmalardan son derecede istifade ettik. Konumuzla ilgili bu kaynak malzeme kitaplarını birkaç kalem hâlinde arz etmek mümkündür[27].

V- Araştırmalar:

Eski Türk idarî-askerî unvan ve terimleri hakkında büyük çoğunluğunu, aralarında bir kaç Rus ve Japonun da yer aldığı Batılı orientalistlerin meydana getirdiği kalabalık bir araştırıcı kütlesi mevcut bulunmaktadır. Bunlar arasında şu isimleri, bilhassa çeşitli görüşleri ve fikirleriyle Türk kültür hayatını aydınlatmağa çalışmış ilim adamları olarak saygı ile zikr etmek lâzımdır: **V. Thomsen, W. Radloff, W. Barthold, Ed. Chavannes, J. Marquart, F. Hirth, De Groot, F.W. Müller, K. Shiratory, P. Pelliot, O. Franke, Gy. Németh, L. Ligeti, K.H. Menges, W. Bang, M.F. Köprülü, R.R. Arat, H.N. Orkun, A.v.**

26 Bk. Ed. Chavannes, "Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux", Petersburg, 1903; L.Ligeti, /Türk.terc./, "Bilinmeyen İç-Asya", İstanbul, 1946.

27 Çin kaynaklarında malzeme için: W. Eberhard, "Çinin Şimal Komşuları", Ankara, 1942. Grekçe yazılı kaynaklar için: Gy. Moravcsik, "Byzantinoturcica", I-II, Berlin, 1958. Ortaçağ Türk tarihi ile ilgili çeşitli yabancı dillerdeki (Lâtin, Grek, Arap, Fars, Macar vb.) kaynaklardaki bilgiler için: "A Magyarok elödeiröl és a honfoglalásrol", Budapest, 1958. 13. asra kadar eski Türk resmî belgelerde, özel ve dinî yayınlarda ve lûgat kitaplarında geçen Türkçe kelime, terim ve unvanların toplandığı iki eser: a- G. Doerfer, " Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen", I-IV, Wiesbaden, 1963,1965,1967,1975; G. Clauson, "An Etymological Dictionary of PreThirteenth-Century Turkish", Oxford, 1972. İslamî çağ Türk devletlerindeki unvan ve terimler için: İ.H. Uzunçarşılı, "Osmanlı devleti teşkilâtına medhal", İstanbul, 1941.

Gabain, F. Altheim, Z. Gökalp, P. Boodberg, F. László, K. Czeglédy, L. Rásonyi, L. Bazin, J.R. Hamilton, O. Pritsak, V. Beşevliev, A. İnan, A.N. Kurat, B. Szász, S.M. Arsal, S.G. Klyachtorniy, R. Giraud, M. Mori, A. Caferoğlu, A. Bombaci, O. Turan, B. Ögel, F. Sümer, P.B. Golden, M.A. Köymen, İ. Kafesoğlu vb[28].

28 Adları geçen ilim adamları ve diğer tetkikçilerin kitap ve makaleleri bibliyoğrafyada gösterilmiştir.

ÖNSÖZ

Tanınmış türkoloğumuz F. Köprülü'nün belirttiği gibi *"Eski Türk unvanları yalnız dil tarihi açısından değil, umûmiyetle kültür tarihi ve bilhassa Türk devlet hukuku tarihi bakımından çok önemlidir. Türk devletlerinde siyâsî ve içtimaî bir mevki veya bir kamu görevi ifade eden bazı unvanlar mevcuttur ki, bunların açıklanması ile eski Türk topluluklarının içtimaî bünyesini ve hukukî teşkilâtını anlamak mümkün olacaktır[1]".* Asırlardan beri çeşitli zaman ve bölgelerde, birbirlerinden ayrı birçok imparatorluk ve devletler kurmuş olan Türk topluluklarındaki idarî-askerî terim ve unvanların tek tek incelenerek eski Türk devletlerinin teşkilât ve müesseselerini ortaya çıkarmak araştırmamızın esasını teşkil etmektedir. Bu konu üzerinde şimdiye kadar yapılan tetkiklerden çoğu sadece linguistic açıdan ele alınmış olduğundan, eksik ve hatâlı neticelere varan bir takım etimoloji tecrübelerinden ileriye gidilemediği görülmektedir. Bunda da yabancı araştırıcıların önce, peşin hükümlü olmaları, sonra da Türk idarî-askerî terimlerini başka milletlere bağlama gayretleri rol oynamaktadır. Ayrıca, yabancı bir mütehassısın ileri sürdüğü fikrin, kendisini teyid eden diğer araştırmacılarca da benimsenmesi yanında, konu ile hiç alâkası olmayan iddiaların da ileri sürülmesiyle bazı unvanların menşei meselesini kesin olarak ortaya çıkarmak mümkün olamamaktadır. Kaldı ki, sadece dış benzetmeler ve faraziyelerden hareket eden birçok yabancı sinolog, mongolist, slavıst vb. meşgul oldukları sahanın da tesiriyle Türk idarî invanlarının menşeini başka kaynaklarda aramanın gayreti içerisinde olmuşlardır.

Biz, bu hususları da göz önünde tutarak hazırladığımız bu tezde evvelâ kaynak eserlerimiz olan Orhun âbideleri, Dîvân-ü Lûgat'it--Türk, Kutadgu Bilig ve bilahire yazılmış lûgat kitaplarının, sonra, başta Çin kaynakları olmak üzere Lâtin, Bizans, Ermeni, Gürcü, İslâm ve Rus kroniklerinin yardımı ile eski Türk devletlerinde mevcut idarî--askerî terim ve unvanları tek tek tesbit etmeğe çalıştık. Kaynaklarda dağınık hâlde bulunan belgeleri bir araya toplayarak unvanların, daha çok tarihî-sosyal açıdan, hangi Türk devletlerinde görüldüğü, kimler tarafından ne maksat ile kullanıldığı, yayılma sahaları, mânası,

1 Bk. F. Köprülü, "Eski Türk unvanlarına âit notlar", s. 17.

menşei hakkında ileri sürülen iddiaları vb. ayrı ayrı incelemek suretiyle değerlendirme yoluna gittik. Bunun yanında bazı yabancı araştırıcıların taraflı tutumlarını da belirtmeğe gayret ettik.

Unvanlar ve tâbirlerden herbirinin ayrı bir kavramı ifade ettiği şüphesizdir. Hâlbuki bunların, birçok araştırıcılar tarafından birden fazla ve mâna itibariyle farklı kelimelerle karşılandığı görülmektedir. Türk dilinin hem Türk, hem yabancı mütehassıslarında müşahede edilen bu durum, terim veya unvanın çok kere yanlış anlaşılmasına zemin hazırlamaktadır. Ayrıca kaynaklarda bazı tâbirlerin ad mı, unvan mı, topluluk ismi mi olduğu açık olarak belirtilmemesi de (meselâ: **Tardu, Kapgan, Buku, Tabgaç.** M. Clauson'a göre eski Türklerde biri çocukluk, biri gençlik, biri de gördüğü vazife ile ilgili olarak üç ayrı ad verme geleneği vardı[2]), kesin bir neticeye varılmasını güçleştirmektedir. Biz konuyu mevcut imkânlar ölçüsünde ve tarihî belgeler ışığında, daha iyi değerlendirmeğe, yâni terimlerin ve unvanların tek ve gerçek mânalarını tesbit suretiyle, eski Türk devlet hukuku ve teşkilâtına elden geldiği kadar vuzuh kazandırmağa çalıştık.

Çalışmamızda eski Türk unvan ve terimlerini tanıtırken, yalnız Bozkır dönemi Türk siyâsî kuruluşlarının dikkate alınıp, İslâm-çağı Türk devletlerinin araştırmamız dışında bırakıldığını hatırlattıktan sonra, unvan ve rütbelerin, önemine göre değil de sırf okuma kolaylığı sağlamak maksadiyle, alfabetik sıra içinde sunulduğunu belirtmeliyiz. Şimdiye kadar yapılmış ve çok dağınık belge ve incelemeleri toplayan bu tezimizin, kendi türünde ilk deneme olduğu dikkate alınarak, tabiî sayılacak noksanlık ve hatâların mâzur görüleceğini ümid, ve dikkatimiz çekildiği takdirde gerekli düzeltmelerin yapılacağını şimdiden temin etmek isteriz.

Tezin hazırlanmasında tavsiye ve teşviklerini esirgemeyen muhterem hocam Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu'na teşekkür ederim.

Dr. Abdülkadir DONUK

2 "The Name Uygur", s. 146 vd.

BÖLÜM I

I- İDARÎ UNVAN VE TERİMLER:

A-İDARÎ UNVANLAR:

ALPAGUT:

Türklerde bir rütbe ismi olan[1] ve kül Tegin kitabesinde **Alpagu** (doğrusu Alpagut[2]) şeklinde geçen[3] bu unvan 8. yüzyıl Uygur lehçesinde **"muharip"** mânasında olup bazan özel ad olarak da kullanılmış ve DLT'de "tek başına düşmana saldıran, hiç bir taraftan yakalanmayan yiğit" diye mânalandırılmıştır[4]. F. Köprülü'ye göre, kitabelerde geçen bu tâbir tıpkı alp kelimesi gibi hem bir has isim,hem sıfat hem de bir unvan olarak yer almaktadır[5].Gy.Németh ise şu görüştedir: "**Alpagut** " Türkçede Tarhan unvanının eşi olup, bir şeref rütbeşini ifade eden bu unvanla ilgili belgeler Kazan, Kuman ve Karaim lehçelerinde **Alpagut**; Tobol lehçesinde Alpagıt: Çağatay lehçesinde **Alpağut** şeklinde geçer ki, "asil adam", "mülk sahibi" mânasındadır. Moğolcaya geçerek orada **Albağut** şekli ile *"vergi veren kimse"* mânasını almıştır. Kelimenin Rusya, Macaristan ve Azerbaycan'da yer adlarında da geçtiği söylenmektedir[6]

1 Bk. A. Caferoğlu, "Eski Uygur Sözlüğü", s. 12; R.R. Arat, "Fâtih Sultan Mehmed'in Yarlığı", s. 318.

2 Bk. G. Clauson, 'An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish", s. 128b.

3 Bk. "Kitabeler", I, kuzey, 7. Ayrıca Kara-yüs yazıtında da görülür (bk. H.N. Orkun, "Eski Türk Yazıtları", III, s. 193).

4 Bk. "DLT", I, s. 144.

5 Bk. F. Köprülü, İA. mad. "Alp", s. 380.

6 Bk. Gy. Németh, "A Honfoglaló Magyarság Kialakulása", s. 259 vd. Krş. W. Radloff, "Versuch eines Wörterbuches der TürkDialecte", I, s. 430 vd.

APA (ABA)

Türk âilesinde akrabalık gösteren isimler arasında çeşitli mânalara gelen **apa** kelimesi[7] ayrıca bir unvan olarak da görünmekte gibidir. Nitekim VIII. yüzyıl Orhun kitabelerinde Tonyukuk'un unvanları sıralanırken "Inançu Apa Yargan Tarkan" şeklinde geçmektedir[8]. Tonyukuk kitabesindeki **"Apa Tarkan"** ile ilgili Çin belgesi de bu unvanın *"baş kumandan"* olarak yorumlanmasına elverişli görünmektedir[9]. Kuman-Kıpçak'larda[10] ve Oğuz'larda yaygın bir unvan olarak kullanıldığı bilinmekte[11] ve ayrıca 935 yılında Çin'e gönderilen Kan-chou (Turfan) Uygur elçilerinden Kül Buyruk **"apa"** unvanını taşıyordu[12].

AYGUCI:

8. yüzyılda Gök-Türk hâkanlığı devrinde Tonyukuk'un unvanları arasında zikredilir[13]. Devlet **baş müşaviri** olarak mânalandırılmaktadır[14]. R. Giraud'a göre kelime eski Türkçede **"ay"** (diğer Türk

7 Bk. G. Clauson, "... Turkish", s. 5.

8 Bk. "Kitabeler", I, batı, 2. Ayrıca şu kitabelerde de geçer: "Şine-usu" yazıtında (9. yüzyıl ortaları) "... "apa" ..."; "Berge" yazıtında "Tör apa"; "Çakul" yazıtında ise "Ben külüğ apa"yım (bk. H.N. Orkun, "ETY", I, s. 178; III, s. 71, 122).

9 "Apa ta-kan": bk. Liu, "Die Chinesischen Nachrichten zur geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)", II, indeks.

10 Bk. L. Rásonyi, "Tarihte Türklük", s. 139, 145, 150, 151, 226, 227 ("Toks-aba, Basar-aba vb.).

11 "Boz-aba, Ay-aba" vb. bk. M.A. Köymen, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu tarihinde Oğuz İstilâsı", s. 599 n. 126, 601 ve n. 136, 602-604, 611-616; I. Kafesoğlu, "Harezmşahlar Devleti Tarihi", s. 300 vd. (indeks); F. Sümer, "Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilâtı-Destanları", s. 260, 337, 338, 361.

12 Bk. J.R. Hamilton, "Les Ouïghours a l'époque des Cinq Dynasties d'après les documents chinois", s. 146.

13 Bk. "Tonyukuk", batı, 10, doğu, 21, kuzey, 29, güney, 49.

14 Bk. A.v. Gabain, "Alttürkische Grammatik", s. 297; A. Caferoğlu, "EUS", s. 27; G. Doerfer, "Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen", II, s. 188.

dillerinde: **ey, eyt, ayt, et** şekillerinde kısmen *"factitif / ettiren/"* hâlinde) fiil köküne **"-gucı"** ekini ilâvesiyle meydana gelmiş bir tâbirdir[15]. Bu unvanın dahasonraki devirlerde Türk devletlerinde kullanıldığı görülüyor. Nitekim Turfan yazmalarında şöyle ibareler geçmektedir: **"ıs aiuci'avluc (ailuc ?) t(a)rkhan"**.Buradaki *"is aiuci"* deyimini **müşavir** olarak yorumlayan W. Radloff, bu ibarenin *" Danışman Ayluc Tarkan"* diye okunmasını teklif etmiş, L. Ligeti'de aynı yazmada geçen **"aig-uci"**kelimesini **"konuşan"** mânasına alarak sivil bir rütbeyi gösterdiğini söylemiştir[16].

Kutadgu Bilig'de de umumî kavram olarak *"söyleyici"* (şiir, beyit vs. söyleyici) diye gösterilen **aygucı** tâbirinin[17], R. Giraud'un dediği gibi çok yüksek bir devlet unvanı olduğu (Baş müşavir, Devlet Meclisi başkanı, belki Başbakan vb.) şüphesizdir. Kelimenin **Üge** (b.bk.) ile ilgili olması ihtimali de düşünülebilir.

BABACIK:

Hazarlarda hâkanları yetiştiren şahsın unvanı[18]. Bir açıklamaya göre **"şehzade mürebbisi" ("baba-prens")**[19]. **İhtimal daha sonraki devirde görülen "Atabeğ"** deyiminin mukabilidir. **Atabeğ**'lik müessesesinin ise Gök-Türk hâkanlığında mevcut olduğu tahmin edilmektedir[20].

15 Bk. R. Giraud, "L'Empire des Turcs célestes", s. 75 vd. Ayrıca bk. L. Ligeti, "Un vocabulaire Sino-Ouigour des Ming", s. 133; L.Ju. Tuguşeva, "Three letters of Uighur princes", s. 181.

16 Bk. L. Ligeti, "Sur quelques transriptions Sino-Ouigoures des Yuan", s. 241.

17 Bk. R.R. Arat, "Kutadgu Bilig", II, Beyitler: 1181, 1620, 2657, 2922, 3211, 3360, 3583, 4286, 5337. "Müşavir, sırdaş"a verilen diğer bir ad da "Tayançı" idi (bk. A. Caferoğlu, "EUS", s. 229.

18 "Theophanes"den naklen bk. Gy. Moravcsik, "Byzantinoturcica", II, s. 245 (Grekçe ve Lâtince şekli: "Papatzin").

19 Bk. G. Doerfer, "ayn. esr.", II, s. 7 vd.

20 Tafsilen bk. F. Köprülü, İA. mad. "Ata", I, s. 713 vd. Orhun kitabelerinde Yollıg Teğin'in kimliğini gösteren "Atı" tâbiri umumiyetle "yegen" olarakkabûledilmekte ise de bunun Bilge ve Kül Tegin kardeşlerin bir nevi "atabey"i olduğu hakkında bk. I. Kafesoğlu, "Türk Millî Kültürü", s. 119 n. 432. Daha bk. N.N. Kozmin, "ayn.esr.", s. 368.

BAGA:

8. yüzyıl **Bilge Kagan** ve **Tonyukuk** kitabesinde "... **Tonyukuk Boyla Baga Tarkan**[21]..." ve **Suci** yazıtında (9. yüzyıl) **"Kutlug Baga Tarkan'ın buyruklarının ügesi ben**[22]**"** ibaresinde zikredilen **Baga** Uygurlarda nazır sonra hâkan olan **Tun Baga Tarkan** (779-789) adında da geçmektedir[23]. Türgiş şefi U-çe-le (7. asrın sonları)'nin unvanı da **"Baga Tarkan"** idi[24]. 948 yılında Çin'e giden Turfan Uygur devleti elçisinin de unvanı idi[25]. Kelime Avrupa Avar hâkanlığında da kullanılmış (**Bagan, /ereren, oğuloğlan** gibi/) ve oradan başta Hırvatça olmak üzere İslâv dillerine ve Macarcaya da geçerek **"Bán"** şeklini almıştır[26]. Türk Bulgar devletinde de **"Bagan"** şeklinde görülmektedir[27].

Baga kelimesini bazı araştırıcılar eski Farsça olarak ileri sürmüşlerdir[28]. T. Tekin ise *"küçük unvan"* şeklinde mânâlandırdığı **Baga'** yı Moğolca **baa "küçük"** ile ilgili görmüştür[29]. Diğer taraftan G. Doerfer, Orhun kitabelerinde Tonyukuk'un unvanı olarak bir arada geçen "Boyla Baga Tarkan" ibaresindeki "Baga Tarkan" aynı **zamanda Sogd ve Çin kaynaklarında geçtiğini söylediği ayrı bir kişinin özel adı olduğunu ileri sürer**[30].

21 Bk. "Kitabeler", II, güney, 14; " Tonyukuk", batı, 6.

22 "Suci", 3 (bk. H.N. Orkun, "ETY", I, s. 156). "EUS"de "rütbe", s. 30.

23 Bk. İ. Kafesoğlu, "Türk Millî Kültürü", s. 114.

24 Bk. İ. Kafesoğlu, "ayn.esr.", s. 121.

25 Bk. J.R. Hamilton, "ayn.esr.", s. 147.

26 Bk. İ. Kafesoğlu, "ayn.esr.", s. 144.

27 Bk. Gy.Moravcsik, "Byz.turc.", II, s. 83, 239.

28 Bu iddialar için bk. R. Giraud, "ayn.esr.", s. 78; G. Doerfer, "ayn.esr.", II, s. 402 vd.; K.H. Menges, "Titles and organizational terms of the Qytan (Liao) and Qara-Qytay (Si-Liao), s. 73, 78.

29 T. Tekin, "A Grammar..." s. 307.

30 Bk. G. Doerfer, "ayn.esr.", II, s. 398, 462. Bu adın "(Baga)" kaplumbaga adından başka birşey olmadığı iddia edilmiş ise de (bk. S. Tezcan, "Eski Türkçe Boyla ve Baga Sanları Üzerine", s. 68 vd.), tâbirin geçtiği çağda kamlumbaga ve kurbaga'nın ikinci hecesi "Baka" telaffuz ediliyordu (bk. G. Clauson, "... Turkish", s. 311 vd.). Bazı Türk devletlerinde "Bagatur" şeklinde geçen unvanın "Baga" + "tur"dan ibaret bir ihtimal olduğu düşünülmüştür (bk. B. Ögel, "Türk Mitolojisi", s. 342).

BAYAR:

"Bayar" sözü Türkçede bir memuriyet ve şeref unvanı olarak kullanılırdı[31].

BEG (BEĞ, BEY):

Türk lehçelerinde değişik şekillerle söylenen Bey kelimesi (KökTürk = **beg; Uygur = bäg; Hazar = beh, peh;** Kazak-Kırgız = **bi-pi;**Özbek = **bi** veya **bei;** Türkmen = **big** ve **beg;** Osm. = **bey** vb[32] umumî olarak şu mânalarda kullanılmıştır: a-**bey** (unvan), koca, evli, erkek, b- efendi, c- şehzâde.

Tarihte bütün Türk devletlerinde varlığı anlaşılan **"bey"** unvanının, bazı benzetmeler yolu ile başka dillerden (msl. Çince: **"Po"**; Moğol: **begi** /aş.bk./; Sâsânî:**"bag"** veya **"baga"** /tanrı/) alınmış olabileceği düşünülerek, menşei üzerinde muhtelif iddialar ortaya atılmış[33] ise de gerek mâna gerek fonetik bakımlarından kesin bir neticeye varılamamıştır. S.M. Arsal bu unvanın Türkçe **"bek"** kökünün biraz yumuşamış şekli olduğu(bek-beg,beg-bey) fikrindedir[34]. Nitekim **"bek"** kökünün bazı Türk lehçelerinde *"saklama, koruma, gözetme"* mânalarını ifade ettiği görülmektedir (bek-lemek, bek-çi vb.[35]. Orhun kitâbelerinden anlaşıldığına göre de, eski Türk devletlerinde kagan'ın yardımcıları durumunda bulunan beg'lerin, il (devlet)'i koruyan, İl'in işlerine bakan, yâni İl'de bir nevi **"bekçi"**lik vazifesini yapan kimseler olması, bu görüşün doğruluk ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

F. Altheim'e göre **"bey"** tâbiri Türkçe (Altaik) asıllı bir kelime olup, tarihî kaynaklarda ilk defa Asya Hun imparatoru Mo-tun (m.ö.

31 Bk. B. Ögel, "Türk Mitolojisi", s. 332.

32 Bk. G. Doerfer, "ayn.esr.", II, s. 377 vd, 389 vdd...)

33 Bk. F. Köprülü, İA. mad. "Bey", s. 579; G. Doerfer, "ayn.esr.", II, s. 389 vdd.; B. Ögel, "Eski Türk-İran Kültür İlişkileri Hakkında Notlar", s. 365 vd.; F. Altheim, "Geschichte der Hunnen", V. s. 308 vd.; G. Clauson, "... Turkish", s. 322b.

34 Bk. S.M. Arsal, "Türk Tarihi ve Hukuk", s. 273, n. 15.

35 Bk. "EUS", s. 38; "DLT", IV (indeks), s. 80; KB, "III", (indeks), s. 72 vd.

209-174)'un adında geçmektedir: Mo-tunVixtun-Biktun= Beg-tun (beg nesli) / Fürstensippe[36].

Eski Türk devlet teşkilâtında **beg**, boy (kabile)'ların başında bulanan reislerin aldıkları bir unvandır. Boydaki iç dayanışmayı muhafaza etmek, hak ve adaleti düzenlemek ve gerektiğinde boy'un menfaatlerini silâhla korumak ile vazifeli bulunan **bey'**ler[37] cesareti, doğruluğu, askerî kabiliyet ve mâlî kudretlerine dayanılarak seçim yolu-i le bu mevkie getirilirlerdi[38]. **Dede Korkud**'da **bey** olmanın şartları şöyle açıklığa kavuşturulmuştur: "Oğuz zamanında Uşun Koca'nın oğlu Egrek bir gün teklifsizce bey'lerin önüne geçip oturunca Ters Uzamış adındaki bey, 'hey Uşun Kocaoğlu', bu beylerin her biri oturduğu yeri kılıcının ve faaliyetlerinin gücü ile almıştır, sen baş mı kestin, kan mı döktün, aç mı doyurdun, çıplak mı giydirdin ki, çıkar oraya oturursun[39]?" (destan 10. buradaki baş kesmek, kan dökmekten kasıt, mutlaka insan öldürmek olmayıp vahşi bir hayvan öldürmüş olmak da aynı mânaya gelir[40]). Bütün bu zikredilen vasıflar eski Türk devlet teşkilâtında **bey'**lerin belirli bir *"sınıf"a* mensubiyetlerinden dolayı değil, devlete hizmetleri esasına göre işbaşına geldiklerini gösterir.

Bey'lerin aynı zamanda bilgili kimseler olması da lâzımdı. Kutadgu Bilig'de Yusuf Has Hâcib'in **"bey"** ile **"bilgi"** kelimelerinin aynı kökten geldiği yolundaki ifadesi bu bakımdan dikkat çekicidir[41].

Bey'ler devlet içerisinde Kagan ile millet arasında bir nevi köprü vazifesini görürlerdi. Kitâbelerde geçen bazı cümleler **bey** ile milletin beraber olduğu zamanlarda devletin güçlü bulunduğunu, beyler ile milletin ayrıldığı zamanlarda ise devletin zayıflamakta hattâ çökmekte olduğunu açıklamaktadır: (... Kagan bilge imiş, cesur imiş. Beyleri de tüz /uygun, doğru/ imiş. Onun için İl tutulup, töre düzenlenmiş[42]." *"Beyleri, kavmi âsi olduğundan Çin kavmi de hilekâr, kurnaz olduğu için beylerle millet arasında nifak olduğu için, Türk milleti İl yaptığı ilini elden çıkarmış, kagan yaptığı kaganını kaybedivermiş[43]". Nitekim Çinlilerin daima beylerle millet arasını açmak suretiyle siyâsî emellerine ulaşma yollarına başvurdukları bilinmektedir.*

36 Bk. F. Altheim, "ayn.esr", I, s. 23 vd./

37 Bk. İ. Kafesoğlu, "ayn.esr.", s. 202.

38 Bk. L. Ligeti, "Asya Hunları", s. 39.

39 Bk. M. Ergin, "Dede Korkud", I, s. 19, 225.

40 Bk. W. Bang - R.R. Arat, "Oğuz Kağan Destanı", s. 13.

41 Bk. Beyit: 1953.

Türklerin islâmiyeti kabulünden sonra da bu unvan aynı mâna muhteviyatını muhafaza ederek yaşamıştır. XI. asırda Kara-Hanlı'lar devletinin büyük memurları bu unvanı taşıyorlardı. Hattâ bu devirde görülen **"begeç"** ünvanının da **"beg"** kelimesi ile alâkalı olabileceğini Kâşgarlı Mahmud belirtmektedir[44]. Kutadgu Bilig'de de **"bey-"** unvanı, umumiyetle "hükümdar" mânasında idi. Selçuklu imparatorluğunu kuran Oğuz boylarında **"yabgu"**, **"yınal"**, **"inanç"**, gibi unvan sahipleri dışında bir kısım idareci **"bey"** unvanını taşıyordu: Çağrı ve Tuğrul Beyler.

Bey unvanı Selçuklu devresinden itibaren çeşitli Türk topluluklarında (msl. Kıpçak, Türkmen ve sonra Çağatay) arapça amir (emir) karşılığı olarak kullanılmıştır[45]: amir al-cuyuş = cuyuş begi, amir dad = dad begi, amir al umara = beglerbeyi. F. Köprülü'nün belirttiği üzere *"İlhanlılarda ve AltınOrdu'da bu tesir daha da kuvvetlenmiş ve* **beg** unvanı, amir karşılığı olarak, fazlaca yer tutmağa başlanmıştır" (Ulus begi, tümen begi, min begi, yüz begi ve on begi gibi[46]. Moğallarda *"şaman, falcı, baş rahip"* mânalarına gelen **"beki"** kelimesi ile[47] Moğol prenseslerinin unvanı olan **"begi"** arasında hiçbir münasebetin olmadığı da W. Barthold tarafından belirtilmiştir[48]. Dolayısiyle Türkçeden moğolcaya geçtiğinden hiç şüphe bulunmayan **"beg"** unvanı ile moğolca **"beki"** tâbiri birbirinden tefrik edilmelidir.

42 Bk. "Kitâbeler", I, doğu, 3.

43 Bk. "Kitâbeler", I, doğu, 6-7.

44 Bk. "DLT", I, s. 357.

45 Bk. G. Clauson, "... Turkish", s. 322 vd.

46 Bk. F. Köprülü, "ayn.esr.", s. 579 vd. Ayrıca bk. "Moğolların Gizli Tarihi", s. 114 ve n. 1, 2, 149.

47 Bk. "Moğolların Gizli Tarihi", s. 146, n. 2.

48 Bk. B.Y. Vladimirtsov, "Moğolların İçtimaî Teşkilâtı", s. 421.

Beg kelimesi, unvan değil mürekkep bir özel ad olduğu, zaman daha ziyâde isimlerin başına getirilirdi (**Beg-Tigin, Beg-Timur, Beg-Arslan, Beğtaş, Beg-Bars** vb. gibi). Ayrıca Hindistan Türk saraylarında hanımlar için **"begüm"** şeklinin kullanıldığı bilinmektedir. Osmanlıların Selçuklulardan almış oldukları **"beglerbeyi"**lik ve **"beylikçi"**, vb. gibi unvanlar mevcudiyetini de asırlarca muhafaza etmiştir. Bugünkü Türkçede eski ıstılah mânalarını kaybetmiş olan **bey** kelimesi umumiyetle bir şereflendirme tâbiri olarak kullanılmaktadır[49].

BİLGE (HSİEN-HİEN):

Asya Hunlarından beri mevcudiyeti bilinen bu unvan[50] hükümdardan sonra gelen ya veliahta, veyahut da hükümdarın en yakın akrabalarına verilirdi[51]. Asya Hun teşkilâtında sağ ve sol cenahın sorumlularına tevcih edilen Çince şekli ile **Hsien Wang (Bilge kral)** tâbiri görüldüğü üzere Hun imparatoru tanhudan sonra gelen en büyük makam sahiplerine âit bulunuyordu[52]. Gök-Türk çağında doğrudan doğruya Türkçe olarak **Bilge** şeklinde kullanıldığı kitâbelerden açıkça anlaşılan bu unvan o devre âit Çin kaynaklarında Çince şekli ile tarihî bir kalıntı olarak tekrarlanmaktadır (Hsien-li P'i-chia = Bilge)[53].

49 Tafsilât için bk. F. Köprülü, İA. mad. "Bey". "Beg er" = şehzâde, prens (bk. "EUS", s. 37); "Iğaççı beg" = memuriyet adı (bk. "EUS" s. 85).

50 Bk. De Groot, "Die Hunnen der vorchristlichen Zeit", s. 53 vdd. (Unvan Türkçe şekli ile değil Çinceye tercümesi ile verilmektedir, bk. P. Pelliot, TP, XXVI, s. 210)

51 Bk. B. Ögel, "Doğu Gök-Türkleri Hakkında Notlar", s. 112.

52 Bk. A. Bombacı, "Prenses Hsien-Li Bilge'nin Koçaları", s. 55. Sol Bilgelerin Sağ Bilgelere üstün tutulduğu söylenmektedir (bk. B. Ögel, "Çin Kaynaklarına Göre Wu-sun'lar ve siyâsî sınırları hakkında bazı problemler", s. 259). ayrıca Sol Hsien'lik daima veliahd tarafından işgal edilirdi (bk. İ. Kafesoğlu, "ayn.esr.", s. 235.

53 A. Bombaci, "göst.yer.", "Bilge" bilindiği üzere Türkçede "hakîm" mânasını veren derin muhtevalı bir tâbirdir (bk. "Kitabeler", I, doğu, 3; II, doğu, 4; "Tonyukuk", II, güney, 5; A.v. Gabain, "Altt. Gramm.", s. 303; "DLT", IV (indeks), "KB", I-II (indeks); B. Ögel, "Türk Kültürünün Gelişme Çağları", II, s. 64; İ. Kafesoğlu, "ayn.esr.", s. 247 vd.). "Bilgi" ile karıştırılmamalıdır. İleri görüşlü, dirayetli idareci Türk büyüklerine (kadınlar dahil), "bilge" denildiği malumdur: "Bilge Kagan", "Bilge Tonyukuk", "El Bilge Hâtun", "Tardu Bilge Hâkan" vb.

BOYLA:

Orhun kitabelerinde Tonyukuk'un unvanı[54], Suci yazıtında (9. yüzyıl) ise bir Türk boyundan Yaglakar Kan Ata'nın unvanı olarak geçmektedir[55]. Uygur devletinin ilk kaganı, daha önce **Ku-li P'ei-lo (Boyla)** unvanıyla görülmektedir[56]. Diğer bir Uygur prensinin adı **Kutluk Boyla** olarak okunmaktadır[57]. A.v. Le Coq'un ikinci Turfan seferinde bulduğu, orta farsça bir yazma parçasında da bir Uygur kaganının etrafındaki yüksek görevliler sıralanırken **"boyla tarkan"** unvanı yer almaktadır[58]. 9-10 yüzyıllarda Türk-Bulgar hâkanlığında da aynı unvanın kullanıldığı anlaşılmaktadır[59]. Güney Macaristan'da bulunmuş olan **Nagy-Szent-Miklos** definesindeki ve Tuna Bulgar başkenti Preslav kitabesindeki **BOYHABOYAE** kelimelerinin eski

Türkçe **boyla** unvanı ile aynı olduğu belirtilmiştir[60]. Gy. Györffy'in eski Macar kaynaklarında bulduğu **Baiola, Boila** ve aşağı Tuna boyunca görülen **Bojla, Vojla** yer adlarını J. Németh **"boyla"** unvanına bağlamaktadır[61].

Hâkan unvanına yakın bir dereceyi gösterdiği ileri sürülen ve mazisi Asya Hunlarına kadar götürülebilecek olan[62] fakat ilk olarak

54 "Tonyukuk boyla baga tarkan" (bk. "Kitâbeler", II, güney, 14; "Tonyukuk", I, batı, 6).

55 Bk. H.N. Orkun, "ETY", I, s. 156.

56 Bk. J.R. Hamilton, "ayn.esr.", s. 139; B. Ögel, "Şine-usu Yazıtının Tarihi Önemi", s. 364.

57 Bk. H.N. Orkun, "ETY", II, s. 40.

58 Bu hususta F.W. Müller ve J. Marquart'ın görüşleri için bk. S. Tezcan, "ayn.esr.", s. 53 vd.

59 Bk. Gy. Moravcsik, "Byz.turc.", II, s. 93 vd. Proto-Bulgar kitâbelerinde geçen mürekkep unvanlar hakkında bazı açıklamalar için bk. K.H. Menges, "A Note on the compound titles in the proto-Bulgarian inscriptions", s. 441-453. Daha bk. O. Pritsak, "The Proto-Bulgarian military inventory inscriptions", s. 33-61.

60 Bk. J. Benzing, "Das Hunnische Donaubolgarische und Wolgabolgarische, I, s. 690.

61 Bk. S. Tezcan, "ayn.esr.", s. 56.

62 Bk. G. Clauson, "... Turkish", s. 385b.

Gök-Türk kitâbelerinde yer alan **Boyla** unvanı hakkındaki araştırmalarda bu tâbire: *"rütbe, yüksek bir unvan*[63]*"; "devlet kurulu üyesi, şeref unvanı*[64]*"* mânaları verilmiştir. Bizans imparatoru K. Porphyrogennetos (10. yüzyıl)'un *"De Caeimoniis"* adlı eserinde de **"içirgoy boyla"** (içirgü boyla = İç boyla) tâbiri geçmektedir. Eski İslâv'larda askeri sınıfı ifade eden **Boyar** sözünü Türkçe **boyla** unvanından geliştiği belirtilmiştir (boyla + r = boylar = boyar[65]).

BUKU (P'U-KU):

Bu kelime W. Eberhard'a göre m.s. 300 de (Chin-shu'da) Türk unvanı olarak ortaya çıkmakta ve zamanımıza kalan Hun dilindeki yegâne cümlede geçmektedir: **P'u-ku**[66]. **Gök-Türkler çağında mühim rol oynayan başlıca kabilelerden biridir**[67]. **Uygur'ların idaresi altındaki Dokuz-Oğuz birliğinin kabileleri arasında Buku** adını taşıyan ünlü bir boy yer almaktadır[68]. Orhun bölgesinde Uygur devletine âit bir efsanenin cihân hükümdarı olarak tanıtılan kahramanı da

63 Bk. "EUS", s. 49; R. Giraud, "L'Empire..." s. 75, 78; G. Glauson, "göst.yer."

64 Bk. G. Doerfer, "ayn.esr.", II, s. 394, 398.

65 Bk. K.H. Menges, "Altaic elements in the proto-Bulgarian inscriptions", s. 97 vd. Daha bk. Ayn.Müell., "On Some Loanwords from or via Turkic in old-russian", s. 369-390. Kelimenin etimolojisi ve aslî mânası hakkında Türkçe "bäg", Mancu dilinde "bejle", Cürcen dilinde "bejle, bo-gi-ljä" kelimeleri ile ilişkili olmak ihtimali (bk. K.H. Menges, "Problemata Etymologica", s. 130-140) dışında Türkçe kökenli bir kelime olabileceği ve mânası için bk: 1- Hayvanı yönetmek, istenen yöne götürmek için burnuna takılan çubuk, 2- Tekerleğin fırlamaması için kağnının istenen yönde hareketini sağlamak için mazı başına takılan çivi, 3- Parmakları bir arada tutan tekerlek göbeği, 4- Saban kulağı, 5- Silâhlarda ve makinelerde, namlunun ve milin hareketini düzenleyen parça, 6- Sağlam kazık, manivela (bk. S. Tezcan, "ayn.esr.", s. 57-63).

66 W. Eberhard, "Birkaç Eski Türk Unvanı Hakkında", s. 337.

67 Bk. Liu, "ayn.esr." II, indeks, s. 798

68 Bk. Liu, "ayn.esr.", II, s. 592; J.R. Hamilton, "ayn.esr.", s. 27, 54, n. 19, 20; E.G. Pulleyblank, "Some Remarks on the Toquzoghuz Problem", s. 39.

Buku Tegin adını taşımaktadır[69]. 9. asrın ikinci yarısında da Turfan Uygur devletinde **"Buku Cin"** adlı bir hükümdar rol oynamıştır[70]. 10. yüzyılda Sha-t'o diye anılan Türk kolunda bir **"T'ung-lo P'u-ku"** zikredilmektedir[71]. Harezmşahlar zamanında Sıgnak ve Cend havalisine hâkim olan Kıpçak reisinin adı veya unvanı olarak geçmektedir: **Katır Buku Han**[72].

L. Bazin'e göre 4. asırdan (m. 329) kalma Türkçe bir metinden, **Buku** deyiminin **"şef, kumandan"** mânasında olduğu anlaşılmaktadır[73].

BURGUÇAN:

Bu tâbirin[74] 840 yılından evvel Karluk hükümdarı Arslan İl-tirgük'ün unvanları arasında geçtiği söylenmektedir[75].

BUYRUK:

Bu unvan Orhun kitabelerinde "... bilge kagan imiş, alp kagan imiş, **buyruk**'ları yine bilge imiş, alp imiş[76]..." şeklinde geçmektedir. Ayrıca bir **"İç-buyruk"** deyimi de kitâbelerde yer alır[77]. Gök-Türk kaganı Bilge'yi (735'de) zehirleyerek öldüren Mei-lu ç'o'nun adının

69 Cuveynî'den naklen bk. İ. Kafesoğlu, "Türk Fütûhat Felsefesi ve Malazgirt Muharebesi", s. 6 vd. Cuveynî'nin kayıtlarına göre ("Tarih-i Cihanguşa", I, s. 192 /Buku Han/, ayrıca indeks, s. 252) bu "Buku Tegin", 759-780 yılları arasında hüküm süren ve Maniheizm'i resmî din olarak kabûl eden Uygur hâkanı "Bögü Han" olmalıdır. J.R. Hamilton'da aynı fikirdedir (bk. "Les ...", s. 13 n.).

70 Bk. İ. Kafesoğlu, "Türk Millî Kültürü", s. 117).

71 Bk. W. Eberhard, "ayn.esr.", s. 337.

72 Bk. F. Köprülü, "Türk Etnolojisine Âit Tarihi Notlar", s. 232, n. 18; 1195 tarihinde: bk. İ. Kafesoğlu, "Harezmşahlar Devleti Tarihi", s. 129, 130, 183.

73 Boqu bogug bog buğ (kumandan), bk. İ. Kafesoğlu, "Harezmşahlar ...", s. 129, n. 16.

74 Unvan bk. A.v. Gabain, "Altt.Gram.", s. 305; J.R. Hamilton, "ayn.esr.", s. 150.

75 Bk. A.v. Gabain, "Köktürlerin Tarihine Bir Bakış", III, s. 374, S. Çağatay, "Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler", s. 326.

76 Bk. "Kitâbeler", I, doğu, 3.

77 Bk. "Kitâbeler", II, güney, 14. "İç buyruk, iç memur", bk. R. Giraud, "L'Empire...", s. 77, 83.

aslı da **"Buyruk-çor"** olarak tesbit edilmiştir[78]. Bir **buyruk** 935 yılında Kan-chou (Turfan) Uygur devleti elçilerinden biri, 967 yılında da yine aynı devlette diğer bir **buyruk** *"büyük bakan"* olarak gösterilmektedir[79]. Umumiyetle *" âmir, kumandan*[80]*"; "müşavir, vezir*[81]*"* mânaları verilmiş olan **"buyruk"** tâbirinin eski Türkçede hükûmet üyesi yâni **"bakan"** mânasına geldiği[82] ve tâbi toplulukların idarî-askerî işlerinin tanzimi için merkezce tâyin edilen yüksek memurun **buyruk** diye anıldığı zikredilmektedir[83] Esasen Orhun kitabelerindeki ifadeler **buyruk'**ların büyük ehemmiyetini ortaya koymaktadır. Çin kaynaklarına göre Gök-Türk ve Uygur hâkanlıklarında devlet idaresinden sorumlu 9 üyeden kurulu hükûmet erkanından her biri minister(buyruk) diye anılıyor. [84]

DLT'de *"Hâkanın yanında, mertebesine göre büyüklere yer gösteren adamın adı, teşrifatçı"* olarak târif edilmiş ve unvanın türkçe **"buyurmak"** (emretmek)la ilgisi belirtilmiştir[85]. Diğer bir mânası da, söylendiğine göre, *"emri ifa eden memur"* olup *"askerî maiyyet'dir*[86].

Buyruk, Bulgar lehçesine **"w.yr.g"** şekli ile, buradan da **"uuruy"** olarak Macarcaya geçmiş ve *"úr"*(bey) mânasını ifade etmiştir. Yâni

78 Bk. L. Ligeti, "Bilinmiyen İç Asya", s. 207; Liu, "ayn.esr", I, s. 417; II, s. 622.

79 "Biruq", bk. J.R. Hamilton, "ayn.esr.", s. 150.

80 A.v. Gabain, "Altt.Gramm.", s. 306; "EUS", s. 54, 56; G. Doerfer, "ayn.esr.", II, s. 362-366.

81 Bk. "KB", beyit: 1163, 2941; R. Giraud, "ayn.esr.", s. 195; G. Doerfer, "göstr.yer.".

82 Bk. A.v. Gabain, "Altt.Gramm.", s. 306; Liu, "ayn.esr.", I, s. 430.

83 Bk. M. Mori, "Kuzey Asya'daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilâtı", s. 221 vdd. Meselâ Hazarlara bağlı bulunan 7 Macar kabilesi Hazar hâkanlığı tarafından tâyin edilen 7 buyruk'un kontrolü altında idi (bk.İ. Kafesoğlu, "Türk Millî Kültürü, s.236

84 Bk. Liu, "ayn.esr.", I, s. 430.

85 Bk. "DLT", I, s. 378; A. Hayyân, s. 24; "Bulgat al-Mustaq fı luğat at_Turk wa-l-Qıfçaq", s. 14; "Muha.Lugateyn", s. 167; "KS", I, s. 151.

86 Gy. Györffy, "Die Rolle des "Buyruq" in der alttürkischen Gesellschaft", s. 171 vdd.

Macarca'da *"úr"*sözünün Türkçe **buyruk'**tan türemiş olduğu kabûl edilmektedir[87].

ÇOBAN (ÇUPAN):

Türk lehçelerinde *"bekçi, koruyucu, güdücü"* mânalarına geldiği bilinen bu kelimenin Gök-Türkler çağında aşağı yukarı aynı kavrâmı ifade etmek üzere unvan olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır [88]. "DLT"de *"köy büyüğünün yamağı"* şeklinde mânalandırılan[89] bu tâbir Tuna Bulgar devletinde ve Macarlarda unvan[90], Peçenek'lerde boy adı[91] olarak geçmekte ayrıca *"semt reisi"*veya *"bölge başı"* mânasıyla ve *"zupan"* şekli ile İslâv dillerine de girerek uzun müddet yaşamış bulunmaktadır[92].

ÇOR (ÇUR):

Eski Türk devlet teşkilâtında bir unvan olup[93] Orhun kitâbelerinde çeşitli yerlerde geçmektedir[94]. 587 senesinde Gök-Türk hâka-

87 Bk. Gy. Györffy, "ayn.esr.", s. 171-179.

88 "Erkin" ve "Çor" unvanlarıyla birlikte geçmektedir bk. Ed. Chavannes, "Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux, s. 34, 340: Ayn.Müell., "Notes additionnelles sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux", s. 12, n. 34; G. Doerfer, "ayn.esr."III,s.108 vd."Çoban kelimesinin farsca "şeban"(şeb-ban=gececi)deyimi ile irti bat landırılması doğru olmaz, zira vazife itibariyle aralarında bir münasebet mevcut olmadığı gibi, k limenin doğu-batı bütün Türk lehçelerinde ortak bulunması da böyle bir yakıştırmaya da engel teşkil etmektedir (krş.G.Glauson;"... Turkish, 398a).

89 "DLT", I, s. 402.

90 Bk. Gy. Moravcsik, "Byz.turc.", II, s. 131.

91 Bk. Gy. Németh, "HMK", s. 73; A.N. Kurat, "Peçenek Tarihi", s. 33, 43 vd. 53 vd., 56, 58.

92 Bk. Gy. Moravcsik, "Byz.turc. göst.yer." Kelimenin değişik mânaları ve menşei hakkındaki açıklamalar için bk. K.H. Menges, "Schwierige Slavisch-orientalische Lehnbeziehungen", s. 178 vd.

93 Bk. A.v. Gabain, "Altt.Gramm.". s. 308; "EUS", s. 65, 66. Unvan eskiden "çur" şeklinde okunuyordu.

94 Bk. "Kitabeler", I, kuzey, 13, II, güney, 13. Daha bk. H.N. Orkun, "ETY", I-I, s. 134-136; III, s. 117, 120, 144.

nı olan zat **Baga-çor** diye bilinmekte[95] ve II. Gök-Türk hâkanı Kapgan (692-716)'da Çin kaynaklarında "Mo-ç'o (beg-çor)[96] veya **Böğü-çor** diye anılmakta idi[97] Batı Gök-Türklerini teşkil eden On-ok'larda doğudaki 5 To-lu boyunun başında 5 **çor** bulunuyordu[98]. 747 yılında Uygur hâkanı olan **Moyen-çor** da aynı unvanı taşımakta idi[99]-. **Kül-çor** şekli ile de Tarduş büyüklerine verilen unvan olarak gösterilir[100]. Kitâbelerde 718 Karluk isyanı münasebetiyle yapılan savaşlarda ölen kumandan **Küli-çor** adına Ihe Huşotu'da bir kitabe dikilmiştir[101]. Türgiş ordu kumandalarından **Kül-çor** (721)'un isminin islâm kaynaklarında kür-sûl olarak yazıldığı anlaşılmaktadır[102]. Bir Peçenek urugunun adı olarak da geçen **çor**[103], ayrıca Bizans kaynaklarında, 11. asır başlarında yaşamış bir Hazar başbuğunun adının **çor** diye tesbit edildiği ileri sürülmüştür[104].

F. Altheim tarafından 5. asırda Bizans tarihçisi **Priskos**'un eserinde geçen **"Sorosger"** diye zikredilen kavim Hun'lardan olup bu adın iki kısımdan ibaret bulunduğu, ilk kısmının **çor** (fürst, held) ve ikinci kısmının **"osu"** (tarz, usul, nevi[105]) olduğu ve adın böylece Türkçe **"*çor-osu"** diye açıklanabileceği ileri sürülmüştür[106]. Fakat

---

95 Bk. İ. Kafesoğlu, "ayn.esr.", s. 87, n. 278.

96 Bk. P. Pelliot, TP, XXIV, s. 287; Liu, "ayn.esr.", II, indeks.

97 Bk. G. Clauson, "... Turkish", s. 427b.

98 Bk. Ed. Chavannes, "Documents...", s. 27 vd., 60.

99 Bk. İ. Kafesoğlu, "ayn.esr.", indeks.

100 Bk. R. Giraud, "L. Empire...", s. 80, 153.

101 Bk. H.N. Orkun, "ETY", I, s. 135-140. Son neşir, T. Tekin, "A Grammar of Orkhon Turkıc", s. 12, 257 vd. "Küli-çor" adının "Kül-Iç-çor" şeklinde okunması gerektiği söylenmektedir (bk. L. Bazin, "Les calendrıers...", s. 199-203). O takdirde "çor"ların "iç" ve "dış" olarak ikiye bölünmüş olması ihtimali vardır. Fakat "Kül-i" (sıfattan isim: kül-lük = büyüklük) şekli de doğru olabilir. Aynı unvanı taşıyan diğer şahsiyetler için bk. Ed. Chavannes, "Documents...", s. 340 (unvanın Çince şekli: K'iu-e tsh'ouo, Tsch'o).

102 Bk. P. Pelliot - L. Hambis, "Histoire des Campagnes de Gengis Khan", s. 108; İ. Kafesoğlu, "ayn.esr.", s. 123.

103 Bk. A.N. Kurat, "Peçenek Tarihi", s. 52 vd.

104 J. Scylitzes'de: Georgius Tzulus, bk. A. Zajaczkowski'den P.B. Golden, "Khazar Studies", s. 177-180.

105 Bk. A. Caferoğlu", "EUS", s. 143.

106 Bk. F. Altheim, "Geschichte der Hunnen", IV, s. 273, n. 1.

Priskos'daki kelime aslında **Saraogur** veya **Saragur** (sarı /ak/ -ogur)-'un bozulmuş şeklinden ibarettir[107].

ERKİN, KÜL ERKİN (İRKİN, KÜL İRKİN, ULUĞ İRKİN):

Türk devlet teşkilâtında hâkandan sonra fakat bey'den önce gelen bir unvan olup[108], Batı Gök-Türklerini meydana getiren On-ok'-lardan 5 Nu-şi-pi boy'unun her birinin sorumlusu tarafından taşınıyordu[109]. Ayrıca Bayırku boy'u reisi tarafından kullanılan (**Uluğ irkin**)[110], Uygur hâkanlığında da mevcut olduğu söylenen[111] bu unvan bilhassa Karluk reislerince taşınmıştır[112]. Oğuz'larda devlet başkanı **yabgu'nun** naibinin unvanında da **"kül erkin"**[113] şeklinde geçen bu terim DLT[114]'de resmî unvanlar arasında yer almaktadır. Çin kaynaklarında Türk unvanları arasında zikredilen **"Sse-kin"**, **"İ-kin"**, **"Ssu-kin"**, **"Ch'i-chin"** ve **"Hsieh-chin"** tâbirlerinin aslı **"erkin"**dir[115].

INAK (YINAK), INAL (YINAL), INANÇ (YINANÇ):

Eski ve Ortaçağ Türk devletlerinde yaygın olarak kullanıldığı bilinen bu üç unvan, görüldüğü üzere, inanma, güvenme, itimad mânalarına gelen **"ına/ınan"** Türkçe kökten **ınak** veya **ınağ** olarak türemiştir.

107.Bk.B. Szàsz, A Hùnnok törènete, Attıla Nagykialy, s.179

108 G. Clauson, "... Turkish", s. 225a.

109 Bk. Ed. Chavannes, "Documents...", s. 27 vd., 56 (Bunlara "10 şad" denilmesi kendilerinin de ihtimal hükümdar âilesinden olduklarını gösterir).

110 Bk. "Kitâbeler", I, doğu, 34.

111 Bk. L. Rásonyi, "Sur quelgues categories des noms de personnes en Turc", s. 336 vd.

112 "DLT", I, s. 108.

113 Bk. "İbn Fadlan Seyahatnâmesi", s. 64 vd.; V. Minorsky, "Hudûd'ul-Âlem", s. 312; F. Sümer; "Oğuzlar", s. 53, 402; G. Doerfer, "ayn.esr.", III, s. 647-652.

114 Bk. "DLT", "göst.yer.".

115 Bk. G. Clauson, "göst.yer."; A. Bombaci, "On the ancient Turkic title Elteber", s. 33 vd. Bu unvan hakkında daha bk. M. Mori, "On Chi-li-fa (Eltäbär/Eltäbir) Chi-chin (Irkin) of the T'ieh-lê Tribes", s. 31-56. "Kül", "Köl" ve "Kür" tâbirleri arasında ilişkiler için bk. "KÜR".

a- INAK (YINAK):

8. yüzyıl Uygur metinlerinde **"Umuğ ınağ"** (inanılan, beklenen, arzu edilen bir şey veya bir kimse) mânasında olup[116] daha sonraki tarihlerde (Selçuklu çağında) *"dost, kendisine inanılan, Bakan"* gibi resmî bir makam sahibini gösteren unvandır[117]. Moğollar devrinde **(ınağ)** hükümdarın mahrem dostu, mutemedi mânasında, 15. asır Çağataycasında ise yüksek bakan ve imparatorluk temsilcisi karşılığı olarak kullanılmıştır. Kelime çeşitli Türk lehçelerinde (Çağatay, Harezm, Kuman, Kıpçak, Türkmen, Osmanlı) **ınağ** veya **ınak** şekillerinde yer yer *"dost, mahrem arkadaş, devlette yüksek temsilci, bakan"* mânalarında geçmektedir[118]. Tâbirin 17. asırda (Ebülgazi devri) eski mânasını kısmen kaybederek *"devlet işlerinde yardımcı, küçük kardeş"* anlamına geldiği ve Hive Hanlığında **Atalık** deyimi ile aynı kavramı ifade ettiği söylenmektedir[119].

b- INAL (YINAL):

8. asır Uygur budist metinlerinde, ayrıca F.W.K. Müller tarafından yayınlanan **"Zwei Pfahlinschriften aus den Turfanfunden"**, A-PAW, Berlin, 1915" adlı eserde **"Tengride bolmış ınal"** ve belki **"Inal çor"** şekillerinde, Turfan metinlerinde ise doğruca **" Inal"** olarak bir unvan terimi niteliğinde zikredilen **ınal** tâbiri [120], **DLT'ye** göre - *"anası hâtun kökten babası halktan olan gençler için"* kullanılan bir hitap olarak târif edilmektedir [121]. **KB'de** ise *"beyzâde, inanılır insan"* mânaları altında tanıtılmıştır[122]. Büyük Selçuklu prenslerinden sul-

116 Bk. Gy. Németh, "HMK", s. 262; G. Clauson, "... Turkish", s. 182.

117 Bk. G. Doerfer, "ayn.esr.", II, s. 217-219.

118 Bk. G. Clauson, "göst.yer.".

119 Bk. B. Ögel, "Türk Kültür Tarihi", s. 233, n. 87. Ayrıca "İnak", "askerî kumandan" anlamına gelmektedir. Bu kelime, "boy önderi" mânasını da ifade eder İnak'lar bir nevi devlet şûrasını teşkil eden ve Harezm Hanlarının yakın çevresine mensup kişilerdi. Han karar alırken İnakların reyini alırdı. "İnak" unvanı Harezm'de "Han" unvanından sonra ikinci unvandı, B. Spuler'den Bk. B. Hayıt, "Türkistan", s. 29.

120 Bk. G. Clauson, "... Turkish", s. 184b. II. Gök-Türk hâkanlığında Kapgan Kagan'dan sonra tahta çıkarılan ve 716 yılında bir ihtilal sonunda öldürülen İnel Kagan (tafsilen bk. R. Giraud, "L'Empire...", s. 212 / indeks/)'ın adı da Gy. Németh'e göre (bk. "HMK", s. 262) aynı unvandan ibarettir.

121 "DLT", I, s. 122.

122 "KB", Beyit: 4497, 4805.

tan Tuğrul Bey'in üvey kardeşi ünlü kumandan **İbrahim Yınal** da aynı unvanı taşıyordu[123]. 1133 yılında bir Türk kumandanının adı olarak da görünmektedir[124]. Farsça Oğuz Hâkan destanında da **Kayı-Inal** adındaki ikinci kelime aynı unvanı gösterir[125]. Ayrıca Kıpçak hanlarından birinin adı olarak geçen **(Inal öz)** bu tâbir ihtimal Çağataycada da mevcut olup, Kırgız'lar arasında hükümdar ve Ebülgazi'ye göre (17. asır) Moğol Taciklerin *"padişah" tâbirlerine tekâbül etmiştir*[126].

c- INANÇ (İNANÇ, YINANÇ, İNANÇU):

8. asır Orhun kitâbelerinde **"Tarduş inançu çor"** ve "İnançu apa yargan tarkan" ve ayrıca Gök-Türkçe yazılı bir Yenisey kitâbesinde **"El ögesi inançu bilge"** olarak yine aynı çağdan kalma Uybat kitâbesindeki **"urung başı ertim, inançı ertim"** ibarelerinde **"bakan"** mânasında ve Uygurca budist metinlerinde de aynı mânalarda (**el ınanç tirek; ol ödün inançları** buyrukları...) zikredilen ve ayrıca kuzey Fergana'daki bir mezarda bulunan bir yüzük üzerinde yazılı olarak görünen ve Turfan metinlerinde de geçen bu tâbir[127], *"büyük bir memuriyet unvanı*[128]*"; "vezir, nazır*[129]*";* DLT'de *"inanılır, güvenilir*[130]*"i* ifade etmektedir. **İnanç** veya diğer telaffuz şekilleri 10. asırda Uygur elçilerinin adları arasında[131], Macarlarda Arpad devri (9. asır) şahıs

123 Bk. İ. Kafesoğlu, "Selçuk'un oğulları ve torunları", s. 117-130; M.A. Köymen, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", "I. Kuruluş Devri", s. 199 ve n.1.

124 Gy. Moravcsik, "Byz.turc.", s. 139.

125 B. Ögel, "Türk Mitolojisi", s. 233, n. 86.

126 Bk. G. Clauson, "göst.yer.".

127 Bk. "Kitâbeler", I, kuzey, 3; batı, 2; G. Clauson, "ayn.esr.", s. 187b; H.N. Orkun, ETY, III, s. 145,164; B. Ögel, "Türk Kültür Tarihi", s. 199 (Inanç yazılı yüzük).

128 A.v. Gabain, "Altt.Gramm.", s. 309.

129 A. Caferoğlu, "EUS", s. 86.

130 "DLT", I, s. 133, 206. "Inanç-beg".

131 Bk. J.R. Hamilton, "ayn.esr.", s. 152.

adlarında[132], OğuzYabgu devletinde (10. asır) hânedan üyelerinin unvanlarında[133], Selçuklu âilesinde[134], Harezmşahlarda [135] ve 14. yüzyıl lûgat kitaplarında Çağatay, Kıpçak lehçelerinde aynı mânalar da geçmektedir[136].

IŞBARA (ASPARUH ESPERÜH, ÇAPAR?):

Uygun hâkanlığına âit, 9. yüzyıldan kalma Şine-usu kitabesinde **"Çik kavmine tutuk verdim. Işbara'lar, Tarkan'lar tâyin ettim[137]..."** şeklindeki ifadeden bunun **"unvan"** olduğu anlaşılmaktadır. Eski Uygur Sözlüğünde de *" yüksek bir rütbe"* anlamı verilmiştir[138]. I. GökTürk devleti hâkanlarından birinin adı (unvanı) bilindiği üzere **İşbara** (581-587) idi (Bizans kaynaklarında Işbara-Yabgu)[139].

Tuna Bulgar devletinin kurucusu olan ve Bizans kaynaklarında **Asparuh (Esperüh)** diye anılan şahsın adı (unvanı)nın da **Işbara** olduğu[140], bunun da Türkçede yaygın bir kelime olan **"çapar"** sözü ile ilgili bulunduğu mülahaza edilmiştir[141].

İÇREKİ (İÇİRGÜ):

Orhun kitâbelerinde, Uygur metinlerinde ve Kara-Hanlılarda - *"saraya mensup olanların bir rütbesi; içerdeki, yâni saraydaki; sarayın iç işleriyle görevli"* mânalarında bir unvan olup[142], Türkçe **"iç"** kökün-

132 Bk. Gy. Németh, "HMK", s. 262.

133 Bk. F. Sümer, "Oğuzlar", s. 76; İ. Kafesoğlu, "Türk Millî Kültürü", s. 300.

134 Buhara hâkimi Ali Tegin kendine tâbi Türkmen kuvvetlerinin başına Musa Yabgu'nun oğlu Yusuf'u "İnanç Yabgu" tâyin etmişti (bk. I. Kafesoğlu, "Selçuk'un Oğulları...", s. 124.

135 Rey emiri "İnanç Bey", kızı "İnanç Hâtun" ve torunu "Kutluğ İnanç" (bk. İ. Kafesoğlu, Harezmşahlar...", s. 79, 80, 111, 112, 116119, 125-127, 132-135).

136 Bk. G. Clauson, "göst. yer.".

137 Bk. H.N. Orkun, "ETY", I, s. 174.

138 Bk. "EUS", s. 87.

139 Bk. Gy. Moravcsik, "Byz.turc.", II, s. 290.

140 Bk. İ. Kafesoğlu, "Türk Millî Kültürü", s. 183, n. 803. Kelimenin etimoloji tecrübeleri için bk. F. Altheim, "Geschichte der Hunnen", I, s. 9 vd.

141 Bk. F. Köprülü, "Eski Türk Unvanlarına Âit Notlar", s. 28-31. Tâbiri "Işvara" şeklinde okuyan bazı araştırıcılarca kelime Iranî kökene bağlanmaya çalışılmakta ise de (bk. G. Clauson, "... Turkish", s. 257a) aslında "çap" + (hücüm etmek, saldırmak, çapmak) köküne bağlı Türkçe bir deyim olması kuvvetle muhtemeldir.

142 Bk. "EUS", s. 88; G. Clauson, "... Turkish", s. 31a.

den gelen **"içre"** sözünden türemiştir[143]. IX. asırda Bulgar ileri gelenlerin bir sıfatı olarak daima unvanlarla beraber görünür: **içirgü-boyla; içürgü-bağan** vb.[144].l

İDİ KUT (IDIG KUT, IDUK-KUT):

735 tarihli Bilge Kagan kitabesinde[145] Basmıl (İç Asya'da Beşbalık havalisinde yaşayan kavim) kavminin reisinin unvanı olarak geçen bu tâbir[146] *"kutsal"* mânasındaki *"ıduk"* ile Türk devletinde siyâsî iktidar kavramını ifade eden *"kut"* tâbirinden meydana gelen bir unvandır[147]. Türkçede tanrının sıfatlarından biri olan **"idi"** kelimesi aynı zamanda Tanrı yerine de kullanıldığından **"idi-kut"** tâbirinin Asya Hunlarında mevcut **"Tanrı-kut"** kavramının bir devamı olduğu düşünülebilir[148]. Uygurlarda Hâkanlık çağından beri bilindiği ileri sürülen bu unvan[149], Turfan Uygur devleti (9-14. yüzyıl) hükümdarları tarafından kullanılmış[150], hattâ bu devletin başkenti olan Kara Hoço da **"İdi-kut şehri"** diye tanınmıştır[151].

İLİG:

Türkçe **ilig** (il-lig, il-li) = **élig** deyimi umûmiyetle hükümdar, prens veya bir devletin yahut belirli bir bölgenin idaresinden sorumlu kişi mânasında olduğu anlaşılıyor ve umumiyetle kral diye kabû e-

143 Bk. M. Ergin, "Orhun Âbideleri", s. 98; G. Doerfer, "ayn.esr.", II, s. 174 vd.; K. Erarslan, Alî Şîr Nevâyî'nin "Hâlat-ı Pehlevan Muhammed" Risâlesi", s. 137.

144 Bk. Gy. Moravcsik, "Byz.turc.", II, s. 133; F. Altheim, "ayn.esr.", V, s. 312, n. 8.

145 "Yirmi yaşımda, Basmıl Iduk kut soyumdan olan kavim idi" (bk. "Kitâbeler", II, doğu, 25).

146 Bk. "EUS", s. 85, 89; V. Minorsky, "Hudûd...", s. 270, n. 2; O. Turan, "Çingiz Adı Hakkında", s. 273, 274, n. 27; A.v. Gabain, "Köktürklerin Tarihine Bir Bakış", s. 690 vd; F. Sümer, "Oğuzlar", s. 8.

147 A.v. Gabain, "Altt. Gramm.", s. 309; İ. Kafesoğlu, "Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri", s. 1-38. "Idi" tâbirinin çeşitli mânaları ve kullanıldığı yerler hakkında bk. G. Doerfer, "ayn.esr.", II, s. 176 vd. "Idıq" şekli de "ıd" kökünden gelmektedir (bk. R. Giraud, L'Empire...", s. 104).

148 Bk. "KUT".

149 Bk. A. Bombaci, "Qutluğ Bolsun", I, s. 15. Şine-usu'da geçtiği söylenen "idi-kut" unvanının (bk. "ETY", I, s. 164) hâkan Moyen-çor tarafından da kullanıldığı ileri sürülmüşse de kitabenin bu kısmı okunamıyacak kadar yıpranmış olduğundan bu görüş tahminden öteye geçememektedir. Esasen Uygur çağı belgeleri arasında "ıduq-kut" tâbirinin ilk olarak Hoço maniheist metinlerinde geçtiği belirtilmiştir (bk. R.R. Arat, "Der Herrschertitel "Iduq-qut", s. 150).

150 B. Ögel, "Türk Kültür Tarihi", s. 78, 81, 576.

151 Bk. V. Minorsky, "Hudûd...", s. 271. Bu unvan hakkında tafsilât için bk. R.R. Arat, "ayn.esr.", s. 150-157.

dilmektedir[152]. Orhun kitabelerinde geçen **"élig"** sözünün[153] bu mâna ile ilgili olması muhtemeldir. Tabgaç'larda kullanılan **"İ-li"** unvanı da aslında **"élig"** olabilir[154]. **"Ulug ilig"** tâbiri *"büyük hükümdar"*; **"İlig beg"** de *"veliahd"* mânasında gösterilmiştir[155].

Kelime Türkçe *"İl"* (devlet) deyiminden yukarıda gösterildiği şekilde türemiş olup Avrupa Hunlarında (5. yüzyıl ortasında) Attila'nın oğlunun adı (**Ellak = elleg = élig = ilig,** yâni **il-lik = il-li**) **olarak**[156], **sonra Sabar devletinin büyüklerinden birinin (6. asır başı) adı (İlik-er)** [157] ve 10. yüzyılda Macar hükümdarı Arpad'ın oğlu (**Yälä = élig = ilig**)'nun adı olarak[158] geçmektedir. Buralarda zikredilen şahısların özel isimlerinden ziyâde unvanlarının bahis konusu olduğu âşikârdır. Nitekim Hazar hâkanlığında da 2. derecede idareci tarafından taşındığı bildirilen bu unvanın[159] Türk çevrelerinde umûmiyetle *"hükümdar"* mânasını ifade ettiği **KB**'de bildirilmekte[160] ve Kara-Hanlı hükümdar âilesi islâm kaynaklarında aynı zamanda **İlig-Han**'lar (**İlek-Hanlar**) diye zikredilmektedir[161].

---

152 Bk. G. Clauson, "... Turkish", s. 141b, 630a.

153 Kitabelerde "él" ve "il" ayrı ayrı yazılmıştır. "İl" ile ilgili olduğu görülüyor (bk. V. Thomsen, "Inscriptions de l'Orkhon dechiffrées", s. 18, krş. "Kitâbeler", I, doğu, 8, 9, 15, 18; "Tonyukuk", 12).

154 Bk. W. Eberhard, "Birkaç Eski Türk Unvanı Hakkında", s. 321 vd.

155 Bk. "EUS", s. 92, 264. Tafsilen bk. O. Turan, "İlig Unvanı Hakkında", s. 192-199.

156 Bk. Gy. Moravcsik, "Byz.turc.", II, s. 136 vd.

157 Bk. Gy. Moravcsik, "ayn.esr.", II, s. 138; Gy. Németh, "HMK", s. 192.

158 Bk. Gy. Moravcsik, "ayn.esr.", II, s. 136; Gy. Németh, "HMK", s. 134.

159 Bk. P.B. Golden, "Khazar Studies", s. 184 vd. Türk devletlerinde kanad krallarına da "élig" denildiği bildiriliyor (bk. G. Clauson, "... Turkish", s. 141b, 630a).

160 "KB", III (indeks), s. 194-196. Ayrıca bk. "EUS", s. 92; A.v. Gabain, "Köktürklerin...", s. 687; T. Tekin, "A Grammar ...", s. 335.

161 Bk. İ. Kafesoğlu, "Türk Millî Kültürü", s. 299; E. Merçil, "Karahanlılar", s. 794. O. Pritsak, bu unvanın Kara-Hanlı sülâlesinin bütün mensuplarının umumî bir unvanı olarak değil de, devletin dört alt-kağan'ından sadece ikisi tarafından kullanıldığını ve ayrıca "İlig-han" tâbirinin ilig ve han şeklinde ayrı ayrı iki rütbeyi gösterdiğini ileri sürmüştü (bk. İA. mad. "Karahanlılar", s. 251). Bu iddianın geçersizliği hakkında bk. R. Genç, "Karahanlı Devlet Teşkilâtı", s. 130-134. İlig, Selçuklu veziri Nizâm ülmülk'ün lâkapları arasında da gösterilir, bk. O. Turan, "Selçuklular ...", s. 153.

İLTEBER:

Bu terim kitâbelerde Uygur[162], Karluk [163] ve Az[164] reislerinin unvanı olarak geçmekte olup, *"hükümdara bağlı yüksek devlet memuru, idareci*[165]*"* mânaları ile karşılanmaktadır. Bu unvan Bayırku'lar, Kırgız'lar, Tatabı'lar, Qun'lar, Sogd'lular ile birlikte aynı zamanda 9 Oğuz konfederasyonuna mensup bir Uygur topluluğunun[166] ve Batıda Hazar hâkanlığının hâkimiyeti altında bulunan Volga Bulgarlarının başbuğları da taşımakta idi[167]. Ayrıca 7. asrın ikinci yarısında bir Ermeni kaynağında kuzey Kafkasya Hunlarının şefi ve Hazar hâkanının vassalı olarak **"Alp Ilut'uer"** adı zikredilmektedir. P.B. Golden'e göre: batı Gök-Türk idare sisteminde tâbi kabilelerin başına, Türk hükümdar âilesinden birinin tâyin edilmesi âdet hükmünde olduğundan ve bu usul Hazarlar tarafından da tâkip edildiğinden adı geçen zat Hazar menşeli olabilir. Ad ise **"Alp"** ve **"eltäbär"** şeklinde Türkçe çift unvanlı bir deyim olmalıdır (**Alp el etmiş** gibi)[168].Bu mevzuuda tarihî belgelerde mevcut bütün malzemeyi toplayarak meseleye açıklık getiren A. Bombaci'nin görüşlerini şöyle özetleyebiliriz: Gök-Türk çağında **İlteber**'ler tâbi hükümdarlar olup bu unvanı hâkanlardan almışlardır; unvanın Juan-juan'larda kullanıldığına dair bir delil yoktur; Çin metinlerinde geçen **"Ch'i-li-fa"** ve **"Hsieh-li-fa"** hem fonetik hem tarihî bakımından**"Elteber"**i gösterir; Kitabelerde **"elteber"** okunuşu kesin değildir. Ancak bir yerde (II, doğu, 40) kelimenin başında bir **"i"** harfi görünüyor gibidir, Uygur'ların, Qun ve Kırgız'ların **ilteber**'leri **"ulug ilteber"**'dir. **Bunun yanında "elteber"** ile **"kül elteber"** arasında görev ve yetki bakımından bir fark olup olmadığı belli değildir; II. GökTürk imparatorluğu zamanında

---

162 "Uygur İlteberi", (bk. "Kitabeler", II, doğu, 37). Daha bk. "Hudûd ...", s. 265; J.R. Hamilton, "ayn.esr.", s. 139; L. Rásonyi, "The Psychology and Categories of name giving among the Turkish peoples", s. 212; G. Doerfer, "ayn.esr", II, s. 201.

163 "Karluk İlteberi", (bk. "Kitabeler", II, doğu, 40; "ETY", I, s. 139.

164 Bk. "Kitabeler", I, kuzey, 3.

165 A.v. Gabain, "Altt.Gramm", s. 311; "EUS", s. 93; R. Giraud, "L'Empire...'-', s. 69, 73. S.M. Arsal ise "askeri unvan" olarak kabûl etmiştir (bk. "Türk Tarihi ve Hukuk", s. 278 vd.)

166 Bk. K. Czeglédy, "Yıltavar unvanı", s. 179-187.

167 Bk. L. Rásonyi, "Sur quelques categories des noms...", s. 334-336.

168 Bk. P.B. Golden, "Hazar Dili", s. 154; Ayn.Müell., "Khazar Studies", s. 147-150.

Çin'e elçi olarak giden iki **ilteber**'e **"bakan"**muamelesi yapıldığı anlaşılmaktadır[169].

Kelimenin etimolojisi ve mânasına gelince: W. Bang **"-täbär"**i Moğolcadaki **"täbär-ikü" (teberi-kü)** ve Mançu dilindeki **"tebeliyen, tebeliyemli, tebeliyeku"**, ayrıca Kül Tegin kitâbesinde geçen (I, doğu, 6) **"täblig"** kelimeleri ile irtibatlandırmıştır. J. Marquart'a göre **"-täbär"**, **"tabar"** unvanı ile ilgilidir. K. Czeglédy'i de **"teber"** in **"demir"** olabileceği kanaatindedir. P. Pelliot'da **"teb+er"** veya **"teb+ir"** görüşündedir. L. Rásonyi ise **"teber"i, "tep-teb-"** (tepmek) ile açıklamıştır. O. Pritsak kelimeyi **"täb"** kökünе bağlamış ve **"tutmak"** fiiliyle ilgilendirmiştir. J.R. Hamilton'a göre de kelime birleşik bir tâbir (el + täbär) olup, **"idareye, devlete, millete sahip"** mânasına gelmektedir. A. Bombaci'de J.R. Hamilton'un bu görüşünü kabû etmektedir[170].

KADIR (KATIR, KAZIR, GAYIR):

Eski Türk hükümdar unvanlarından olup eski ve orta Türk lehçelerinde (Gök-Türk, Uygur, Karahanlı) *"sarp, sağlam, güçlü, şiddetli"* mânalarındandır[171]. Unvanın **Kazır, gayır, katır** şekillerine de rastlanmaktadır[172]. Ermeni tarihçisi Lewond'un eserine göre Hazar ordusunun kalabalık bir kısımnı medyada getiren kabilenin reisi Qadır İl Tabar (Xat'irlit'ber) adını taşıyordu[173].

Kelimenin Türkçe **"katı + r"** şeklinde geliştiği ifade ettiği mânadan da anlaşılmaktadır.

KAGAN (HAGAN, HAKAN):

Eski Türk devletlerinde 6. asırdan itibaren, daha önceki **Tanhu** (şan-yü, b.bk.) unvanı yerine geçerek bütün Türk siyâsî teşekkülerinde en yüksek unvan olarak yüzyıllarca kullanılan bu unvanın menşei ve ortaya çıkışı hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür.

169 Tafsilât için bk. A. Bombaci, "On the ancient title Eltäbär", s. 1-66; M. Mori, "On Chi-li-fa...", s. 31-56.

170 Yukarıdaki görüşler için bk. A. Bombaci, "ayn.esr.", s. 50 vd.

171 Bk. A.v. Gabain, "Altt, Gramm.", s. 326; A. Caferoğlu, "EUS", s. 161; "DLT", I, s. 364; W. Radloff, II, s. 326; G. Doerfer, "ayn.esr.", III, s. 378-380.

172 Kazır: Kara Hanlı hükümdarı Yusuf Kadır/Kazır Han (Bk. son R.Genç/ayn. eser s.372/İndeks/)Gayır Han Hazermzşahların Otrar vâlisi(bk.İ.Kafesoğlu, Harezmşahlar...,s.240-243,250,253,255) Katır Buku Han: Kıpçak başbuğlarından (bk.İ. Kafesoğlu,ayn.esr.s.129,130,183)

173 Bak.P.B.Golden "Khazar Studies, s.197 vd.

Gök-Türk hâkanlığının kurucusu Bumın'nın 552'de kagan[174] ilân edilmesi ile umûmileşen bu unvan[175] Gök-Türk hâkanlığı dışında Uygur'larda[176], Kırgız'larda[177], Türgiş'lerde[178], Hazar'larda (7-10 yüzyıl)[179], Avrupa Avarlarında[180] (6-10. yüzyıl) ve Bulgarlarda (6. yüzyıl)[181] kullanılmıştır. Büyük Türk imparatorluklarından başka, diğer kavimlerin hükümdarları da Türkler tarafından "kagan" diye anıldığı gibi (meselâ: Tabgaç / Çin / kagan, Tüpüt / Tibet / kagan)[182] bazı yabancı devletler de bu unvanı Türklerden alarak kendi hükümdarları için kullanmışlardır: Ruslar[183], Fin-Ugor'lar ve Moğol'-

174 "İl-kagan él khagan" veya "İ-li khagan" (bk. Liu, "ayn.esr.", I, s. 7, 41; B. Ogel, "Doğu Gök-Türkleri Hakkında Notlar", s. 129; A.v. Gabain, "Hun-Türk Münasebetleri", s. 907; Ayn.Müell., "Köktürklerin Tarihine Bir Bakış", s. 687. Ayrıca çeşitli okunuşları hakkında bk. B. Ögel, "ayn.esr", s. 129, n. 165; O. Turan, "İlig Unvanı Hakkında", s. 192-199.

175 Gök-Türk hâkanlığında bir de "hâkan" ile "yabgu" (b.bk.) arasında yer alan "küçük hâkan" mertebesi görülmektedir. Meselâ I. Gök-Türk hâkanlığında Mu-kan, T'a-po, Işbara ve daha sonra Hie-li zamanlarında, ve Batı Gök-Türklerinden Ç'u-lo zamanında ikişer adet, "küçük hâkan"lar tâyin edilmişti. Bunlar çok kere iktidardaki hâkanın oğulları arasından seçilirdi (bk. F. László, "Hakan ve Ailesi",s. 37-50) Nitekim II. Gök-Türk imparatorlarından Kapgan hâkan kendi oğlu Fu-kü (İnel Kagan)'yü "küçük hâkan" tâyin etmişti (bk. Ed. Chavannes, "Documents ..." s. 282, n.5).

176 Bk. Ed. Chavannes, "ayn.esr." s. 90 ve Notes additionnelles...", s. 17; A. Caferoğlu, "Tukyu ve Uygurlarda Han Unvanları", s. 109-119; Hamilton, "ayn.esr.", s. 139-143, 154; A. Bombaci, "Qutluk Bolsun", II, s. 13; İ. Kafesoğlu, "ayn. esr.", s. 114 vd.

177 Bk. "Kitâbeler", I, doğu, 35; II, doğu, 27.

178 Bk. İ. Kafesoğlu, "ayn.esr.", s. 121.

179 Bk. "İbn Fadlan Seyahatnâmesi", s. 66; Gy. Moravcik, "Byz.turc.", II, s. 333; Gy. Németh, "HMK", s. 212; D.M. Dunlop, "The History of the Jewish Khazars", s. 111; A. Zajaczkowski, "Hazar Kültürü ve vârisleri", s. 477-483; A.J. Yakubouskiy, "IX. ve X. asırlarda...", s. 287; P.B. Golden, "ayn.esr.", s. 192 vd.

180 "Haganos": bk. Gy. Moravcsik, "Byz. turc. "II, s.333 vd.

181 Bk. "Byz.turc. "II, s.333. Menandros'da (576) Kafkas civarında bir kabilenin (Sabar?, Bulgar?, Avar?) prensesinin unvanı olarak "Ak-Kağan" zikredilmektedir (Bk."Byz-turc., "II, s 59). "Kağan" ünvanı İslam-Türk devletlerinde son zamanlara kadar kullanılmıştır (bk. A. Ateş," Arapça yazı dilinde Türkçe kelimeler," s.30).

182 Bk. "Kitâbeler"ı;kuzey, 12. Daha bk. "ETY", IV(ındeks)

183 839 da ilk kurulan Rus birliğinin başkanının unvanı "hâkan" idi (bk."Hudûd...," s.433). Rus'lar Peçenek'lerin istilâsından sonra 890'larda, Kiev'i zaptettikleri zaman kendi liderlerine "kağan "adını vermişlerdi (Bk. J. Brutzkus" Eski Kiev'in Türk-Hazar menşei", s.346, 356). Daha bk. D.M. Dunlop," ayn.eser."s.56-68; A:N.Kurat, "IV-XVIII. yüzyıllarda Karadeniz kuzeyindneki Türke kavinxmleri ve devletleri, "s.40. IX. asırda Kiev'de oturan Rus prenslerinin Türkçe Hakan ünvanını taşımaları, Hazarların kabiliyetleri neticesi idi. bk. O.Turan "Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti," İst.1969, s.35vd.

lar[184].

Kagan ve **Kan (Han)** unvanlarının şekil ve mâna bakımından birbirlerine bağlı bulundukları veya farklı kavramları karşıladıkları hakkında birçok fikirler ileri sürülmüştür: Kül Tegin ve Bilge kitâbelerinde Türk hükümdarları için yalnız **"kagan"** unvanı kullanılmıştır[185]. Tonyukuk kitabesinde de aynı durum görülmekte ve sadece Kırgız hükümdarı için **"Han"** tâbiri geçmektedir[186]. Ongin ve Şine-usu kitâbelerinde mâna farkı gözetilmeksizin her iki tâbir bir arada yer almıştır[187]. Kara Hanlı, Kıpçak ve Kimek kabile reisleri de **"kan-"** (han) unvanını taşımışlardı[188]. Belgelerden anlaşılmakta ve genellikle kabûl edilmektedir ki **hâkan,** imparator veya kayser makamında olup, kral mânasını ifade ettiği sezilen **Han** (kan) tâbirinden daha üstündür[189]. Nitekim Kâşgarlı Mahmud eserinde *"Afrasyab oğullarına* **Han** denir, Afrasyab ise **Hâkan'dır**[190]" diyerek bu farkı belirtmiş durumdadır. Yusuf Has Hacib de **Hâkan** unvanını devlet başkanı için[191], **Han** tâbirini ise sadece *"Tavgaç Buğra Han"* ve *"Uç-ordu han'ının*[192] zikrederken kullanılmıştır. Ayrıca eski Uygur metinlerinde **han'ın** hem **"hükümdar"** hem de **"şehzâde"** için kullanılması[193], A. Hayyân lûgatinde (14. asır)**han'a "melik" (kral)** mânasının verilmesi yukarıdaki görüşü teyid eder mahiyettedir[194]. Yeni araştırıcılardan F. Lászlő *söyleniş bakımından kat'î bir şey söylememekle beraber. Türk-*

184 Bk. F. Làszlð "ayn. esr."s.39 B.Ögel, "Türk Mitolojisi", s.288; L. Krader, Qan-Qagan and the Beginnigs of Mongolkingship" s.17-35. 1063 de Hoten Kralının ünvanı olarak da geçmiştir (Bk.J.R.Hamilton, "ayn.esr."s.154.

185 Bk. H.N. Orkun, "ETY", IV, s. 81 vd.

186 Bk. "Tonyukuk", I, kuzey, 4.

187 Bk. H.N. Orkun, "ETY", I, s. 128-131, 165-183.

188 Bk. F. Lászl6, "ayn.esr.", s. 39 vd.

189 Bk. G. Doerfer, "ayn.esr.", III, s. 141 vd.; 177 vdd.; G. Clauson, "... Turkish", s. 630a.

190 "DLT", III, s. 157.

191 "KB", Beyitler: 82, 85, 86, 93, 102, 104, 115, 3126 (Buğra Han'ın medhini yaparken kullanmıştır.)

192 "KB", Beyitler: B60, 2966, 3815, 5569.

193 Bk. "EUS", s. 81, 164.

194 Bk. A. Hayyân, s. 68. "Han" = prens, kabile reisi, bk. G.J. Ramstedt, "Alttürkishe und Mongolische titel", s. 60 vd.

ler arasında her ikisinin de aynı rütbeyi" karşıladığı fikrindedir[195]. A. Caferoğlu ise **Kagan** kelimesinin *"qan-ğan"* veya *"xan-ğan"* gibi şekillere bölünerek mâna itibariyle **"Hanlar Hanı"** olduğunu ileri sürerek **"Xan" lâkabı Gök-Türk devleti tarafından yalnız bir kabile reisine itlak edilmiş ve sonradan bu şekilde devam ettirilmiştir. Türk boylarında kagan'ın** mevcut olmadığı bir zamanda **xan** lâkabı serbest kullanılmıştır. Bu takdirde yalnız kabile ve onun reisi kasdedilmiştir[196] demektedir. R. Giraud'da *"hükümdar mânasına geldiği zaman* **han,** belirli bir şahıs (hükümdar) kasdedildiği zaman **kagan** kullanıldığı" düşüncesindedir[197]. B. Ögel ise şu görüştedir: *"Türkler bütün dünyaya hâkim olan, büyük bir imparator için* **Kan** yâni **Han** derlerdi. **Kağan** adı, daha küçük Han'lar için kullanılmıştı[198]". Bu değişiklik Uygurlarda da dikkati çekmektedir: A.v. Gabain'e göre: "Uygur hâkanı, tâbiiyetine girmiş olan bir hükümdarın unvanını da alabiliyordu. Böylece unvanı alınan hükümdar ve hükûmetin, Uygur hâkanlığının tâbiiyetini kabûl ettiği anlaşılırdı. Meselâ ikinci Uygur hâkanı (Moyen-çor), mağlup edilen Basmıl hükümdarının unvanı **i-di-kut'u** da kullanmıştı[199].

Kagan[200] unvanının menşeine gelince: Bu husustaki görüşler kısaca şunlardır: G.J. Ramstedt'e göre Çin[201], F. Lászlóve Liu'ya göre Sien-pi[202], W. Bang'a göre Sogd [203], K. Shiratori, P. Pelliot, W.

195 F. Lászl6, "ayn.esr.", s. 38.

196 Bk. A. Caferoğlu, "Tukyu ve Uygurlarda...", s. 118 vd.

197 Bk. R. Giraud, "L'Empire...", s. 69.

198 Bk. B. Ögel, "Türk Mitolojisi", s. 288. Bu durum Moğol çağında görülmekte, ve Moğol imparatorluğunun kuruluşundan daha sonraki devirlerde ortaya çıkmaktadır.

199 A.v. Gabain, "Köktürklerin ...", s. 691. Bununla beraber Moyen-çor'un aynı zamanda "İdi-kut" unvanını taşıdağına dair kesinlik yoktur (bk. İdi-kut).

200 "Kagan" kelimesi yabancı dillerde şu şekillerde geçmektedir: Çin: "ko--han"; Lâtin: "cagan, caganus"; Bizans: "khagan, haganus"; eski İran: "khaha:ni"; orta devir farsça: "khng'n; Sogd: "g'g.'n"; Ermeni: "khak'an"; islâv: "haganı", "hagan", "kagan"; Tibet: "khagan"; Süryani: "khâgan; Moğol: "khahan, kaan, ka,an" (bk. Gy. Moravcsik, "Byz. turc.", II, s. 333 vd.).

201 Bk. "Alttürkishe und...", s. 62.

202 F. Lászl6, "ayn.esr.", s. 37; Liu, "ayn.esr.", II, s. 493. Parker'den bk. A. Caferoğlu, "Tukyu ve ...", s. 106. Kagan Sien-pi'lerde yaban domuzu demekmiş (bk. H.V. Haussig, Die Quellen über die zentralasiatische Herkunft der europaeischen Awaren", s. 42, n. 88.).

203 W. Bang'dan bk. A. Caferoğlu, "ayn.esr.", s. 118. Daha bk. C. Brockelmann, "Hofsprache in Allturkestan", s. 223.

Barthold, P. Olbricht vb.'ye göre Juan-juan[204] menşeli olan bu unvan Türklere çoğunlukla Moğol asıllı olan bu yabancı devletlerden Türklere intikal etmiştir. Adları geçen araştırıcıların tesbitlerine bakılırsa kurulu devlet nizamının başını ifade etmek üzere **kagan** veya **hagan** tâbiri ilk defa Juan-juan keza Moğol cinsinden T'u-yü-hun çevresinde görülmektedir ve tarihte **hakân** unvanı ile zikredilen ilk kişi de m. 400 civarında yaşamış olan Juan-juan hükümdarı Shê-lun-'dur[205]. Böylece unvan Moğollara bağlanmış oluyor. Diğer dillerle irtibatının sadece bir dış benzerlikten ibaret olduğunu belirttikten sonra, **kagan** unvanının Gök-Türk hâkanlığından önce Orta-doğu Hunlarında (Ak-Hun'lar: **Hakan**), Çin'de Türk Tabgaç devletinde (F. Hirth'e göre Tao / 386-412 ?/ başka bir görüşe göre Tai-wu / 424-452/) kullanıldığı gibi F. Altheim'e göre Kafkas bölgesi Hunları ile ilgili olarak m. III. asırda görülmekte (Paikulî kitâbesi, m. 293)[206]dir. Diğer taraftan Pulleyblank unvanın **hu-yü** (wax-wa) şeklinde Asya Hunlarında kraliyet unvanı olarak m.ö. 1. asırda zikredildiğini belirtmektedir[207]. Demek ki, Moğollardan ziyâde Türk siyâsî teşekküllerinde yaygın olarak kullanılan bu unvanın menşeini Türkçede aramak daha uygun olacaktır.

KAN (KHAN):

Eski Türk devletlerinde devlet reisinin unvanı olarak en yaygın şekilde kullanıldığı bilinen **Kan (Khan)** tâbiri Türk belgelerinde ilk

204 Bk. K. Shiratori, "A Study on the titles Kaghan and Katun", s. 1-26; Ay-n.Müell., "Kaghan Unvanının Menşei", s. 497-504; P. Olbricht, "Uchida's Prolegomena zu einer Geschichte der Jou-jan", s. 96; P. Pelliot, "Note sur les T'ou-yu-houen et les Sou-p'ı", s. s. 328 vd.; Barthold, "Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler", s. 8.

205 Bk. B. Ögel, "Doğu Gök-Türkleri...", s. 130, n. 168; G. Clauson, "... Turkish", s. 611a; A. Kollautz - H. Miyakawa, "Geschichte und kultur eines Völkerwanderungszeitlichen Nomadenvoikes, Die Jou-jan der Mongolei und die Awaren in Mitteleuropa", II, s. 7.

206 Bk. F. Altheim, "Attila et les Huns", s. 51; B. Ögel, "Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Bazı Yeni Araştırmaların Tenkidi", s. 270.

207 Bk. G. Clauson, "... Turkish", s. 611a. Daha bk. G. Doerfer, "ayn.esr.", III, s. 141 vd, 177 vd.

defa Orhun âbidelerinden Tonyukuk kitâbesinde geçmekte[208] ve umûmiyetle **kagan** (khagan = imparator)'dan sonra gelen, *"kral"* karşılığı bir mâna ifade ettiği kabûl olunmaktadır[209]. Bununla beraber eski Türk vesikalarında **hâkan** ile **han'**ın çok kere birbirleri yerine kullanıldıkları da görülmektedir: Gök-Türk, Hâkanlık devri Uygur, Hazar, Avar, Türgiş vb. devlet başkanlarına **kagan** denildiği hâlde meselâ Bulgar devlet başkanları daha ziyâde **"Han"** diye anılmış, Kuman-Kıpçak reisleri ve ihtimal Peçenek başbuğları da bu unvanla tanınmışlar, asıl adı **"Hâkaniye"** diye zikredilen Kara-Hanlı devletinde ise her iki unvan aynı zamanda kullanılmıştır[210]. **Han** unvanının, Türkçede umûmiyetle hükümdar mânasına geldiği bilenen **"İlig"** (b.bk.) terimi ile bir arada kullanıldığı da görülmektedir: Uygurlarda ve KaraHanlılarda **"İlig Han[211]"**, Kara Hitaylarda **"Kür-Han[212]"** **vb.**

Kan (khan) tâbiri bazı araştırıcılar tarafından Kore dilinde " **kwan"** ve Çincede **"kuan"** kelimeleri ile ilgilendirilmek suretiyle yabancı bir menşee bağlanmak istenmiş ise de[213] unvanın Türkçe kökenli olduğuna dair kuvvetli deliller ileri sürülmüştür: Meselâ Uygur lehçesinde mevcut " **tängrikän"** sözünün son hecesi Türkçe **"qan"**

208 Bk. "Tonyukuk", batı, 2, 3, kuzey, 28, 33.

209 Bk. Doerfer, "ayn.esr.", III, s. 141-180; T. Tekin, "ayn.esr.", s. 338, 341. Krş. "Kagan".

210 Bk. "Byz.turc.", II, s. 148 vd.; F. László, "ayn.esr.", s. 39; "DLT", IV (indeks); "KB", III (indeks). Osmanlı imparatorluğunda dahi böyledir.

211 Bk. "EUS", s. 92.

212 Önce Moğol soylu Kara-Hitaylarda (936-1122) görülen bu unvan (bk. K.H. Menges, "Der Titel Kür Han Kara Kitay", s. 84-88; G. Doerfer, "ayn.esr.", III, s. 633-639) daha sonra Cengiz Han ile başlayan büyük Moğol imparatorluğu çağında "kagan" unvanı ile birlikte ("Çinggis khahan", bk. "Moğolların Gizli Tarihi", s. 3) çok yaygınlaşmıştır (bk. F. László, "ayn.esr.", s. 39). Ayrıca "qan-tarqan", "qan-tegin ?", gibi isimlerde de görülmektedir. ("Byz.turc.", s. 148, 355).

213 Bk. G.J. Ramstedt, "ayn.esr.", s. 60 vdd.

unvanından başka birşey değildir[214]. W. Bang'a göre bir yıldız adı olan **"Yätikän"** kelimesinde de **"kan"** unvanı bulunduğu gibi[215]. Diğer taraftan *"Kan"* tâbirinin Batı Hunlarında mevcut olduğu Attila'nın hâtunu Arıkan (Arıgkan = temiz, asil kraliçe)'ın adından da anlaşılmaktadır[216]. Ünlü Ak Hun hükümdarlarındandan birinin Bizans kaynaklarında geçen adı da **"Kün-Han"** (5. yüzyıl 2. yarısı) olarak gösterilmektedir[217]. Esasen **Han** tâbirinin Asya Hun devlet zamanında da ve *"İl"* kelimesi ile bir arada kullanılmış olduğu tesbit edilmiştir[218]. Aslen Türkçe olduğu anlaşılan ve bazı yer adlarında da görülen (msl. Han-balıg, Hazar başkenti)[219] bu tâbir bilindiği üzere islâm-Türk çevrelerinde geniş bölgelere yayılarak çeşitli zamanlarda türlü mânalarla kullanılmağa devam etmiştir[220].

KAPGAN (KAPHAN, KAVQAN):

Unvan önce II. Gök-Türk devletinin meşhur hükümdarı **Kapgan** (692-716) adında geçmektedir (kelime vaktiyle **Kapagan** olarak okunmuştu). Tuna Bulgar hükümdarı ünlü Krum Han (803-814)'ın kardeşi **"Kişin-Kavhan"** ın adındaki **"kavhan"** kelimesini vaktiyle J. Marquart, adı geçen Gök-Türk hâkanının unvanı ile birleştirmekte idi[221]. Bizans kaynaklarında da aynı unvanın **"kavhanos"** şeklinde geçtiği görülüyor[222]. Ayrıca Tuna Bulgar hükümdarı Malamır

214 Bk. F. László, "ayn.esr.", s. 40.

215 Bk. F. László, "göst.yer." Fakat P. Pelliot, "Ötükän"in son hecesinin de aynı kelime yâni "han" olduğuna dair W. Bang'ın görüşüne katılmamaktadır ("göst.yer").

216 bK. Gy. Moravcsik, "Byz.turc.", II, s. 173; Gy. Németh, "Hunların dili", s. 221; P. Váczy, "Hunlar Avrupa'da", s. 97.

217 Bk. Gy. Moravcsik, "Byz.turc.", II, s. 165; L. Rásonyi, "Tarihte Türklük", s. 73.

218 Bk. W. Eberhard, "Birkaç Eski Türk Unvanı", s. 322 vd.

219 Bk. "Hudûd ...", s. 452; Gy. Németh, "HMK", s. 208, 212; A.J. Yakubovskiy, "IX. ve X. asırlarda İtil ...", s. 275 n. 7.

220 Tafsilen bk. G. Doerfer, "ayn.esr.", III, s. 141-180.

221 Bk. B. Ögel, "Türk Kültür Tarihi", s. 264 vd.

222 Bk. Gy. Moravcsik, "Byz.turc.", II, s. 156 vd.

Han kitâbesinde geçen **"Kaukhan Isbul"** ibaresinin ilk kelimesi **Kapgan** ile irtibatlandırılmıştır[223]. Macar hükümdarı Arpad devrinde (9. asır) **kupan = koppan** (koppany) isimli bir prensin adı da **Kapgan'**a bağlanmaktadır[224]. Unvan, aynı zamanda Peçenek'lerde bir kabile adı olarak da zikredilir[225].

Kapgan unvanı Iranîbir lehçe olan Sogdca'daki **"k'wy"** ile Türkçe **"qan"** unvanından mürekkep sayılmaya veya daha eski iranîbir kelime olduğu tasavvur edilen ***kaviya** (*kavikan) sözüne baglanmak istenmiş ise de[226], kelimenin Türkçe **"kap +** (kapmak, yakalamak, kapan) **"qan"**'dan ibaret olduğu ve terim olarak **"fâtih"** mânasını ifade ettiği[227] şüphesizdir.

KOLABUR (KOLOVUR, BO-KOLABUR):

Avar hâkanlığında ve Bulgarlarda görülen Türkçe unvan. *"Emir kumanda, bey + nasihatçı, lider"* mânasında olup[228] aslî Türkçedeki **"kılavuz"** sözünün Batı Türkçesinde (z r değişimine uğrayan Bulgar lehçesinde) aldığı şekildir[229]. Tarihî kaynaklarda Avarlarda 582 yılına âit bir haberde din adamı (**Bo-kolabur**), IX. yüzyılda Tuna Bulgar devletinde unvan olarak (**Kolavur**) zikredilmiştir[230].

KATUN (KHATUN, HATUN):

Türk devletlerinde bilhassa 6. asırdan itibaren **Khagan** unvanı ile birlikte başlayıp yaygın bir şekilde zamanımıza kadar devam eden **khâtun** teriminin aslı olduğu anlaşılan **"katun"** sözü ilk defa Gök--

223 Bk. V. Beşevliev, "Qap(a)gan", s. 93-97.

224 Bk. G. Fehér, "Die inscriptions...", s. 52; K.H. Menges, "Altaic elements in the proto-Bulgarian inscriptions", s. 92.

225 Bk. Gy. Németh, "HMK", s. 46; A.N. Kurat, "Peçenek Tarihi", s. 53.

226 F. Altheim, "Geschichte der Hunnen", I, s. 37, 207 vdd.

227 Bk. R. Giraud, "L'Inscription de Baïn-Tsokto", s. 149; G. Clauson, "A note on qapqan", s. 73-77.

228 Bk. Gy. Moravcsik, "Byz.turc.", II, s. 95 vd.

229 Bk. L. Rásonyi, "Tarihte Türklük", s. 79.

230 Bk. "Byz.turc.", II, s. 95, 162.

Türk hâkanlığının kurucusu olan Bumın (552)'ın hanımının unvanı olarak geçmekte[231], daha sonra Orhun kitâbelerinde[232], Uygur metinlerinde[233], DLT'de zikredilen[234] ve **"khagan"** unvanının yaşadığı her devlette bulunması gerektiği cihetle, Ak Hun, Avar devletlerinde de mevcudiyeti şüphesiz olan bu unvan devlet idaresinde hak sahibi kadın (imparatoriçe, kraliçe) kavramını ifade etmiştir[235].

Unvanın menşei olarak P. Pelliot'a göre Siyen-pi ve Tu-yü-hu-en (yâni Moğol)[236], W. Bang, W. Barthold[237], K. Wittfogel, Feng[238], A.v. Gabain[239] ve M. Räsänen[240] vb. gibi bazı araştırıcılara göre Sogd (yâni İranî), K. Shiratory'e göre Moğol[241] gösterilmiş ise de, **katun** sözünün kagan unvanından ayrılamıyacağını dikkate alan J.R. Hamilton kelimenin menşeini yukarda ileri sürülen dillerde aramanın ilmî değersizliğini belirtmekte[242], diğer taraftan da P.A. Boodberg bu terimin daha eski çağlarda Asya Hunlarında (Çince şekli: **Ko-ho-tun,**

---

231 Bk. B. Ögel, "Doğu Gök-Türkleri...", s. 129.

232 Bk. H.N. Orkun, "ETY", IV, indeks.

233 Bk. "EUS", s. 82, 171.

234 "DLT", I, s. 376, 410; III, s. 240.

235 Örnekler: "ögüm el bilge katun" = annem kraliçe el bilge ("Kitâbeler", I, doğu, 11; II, doğu, 10 vb.); "katun yok bolmış erti" = kraliçe veya imparatoriçe ölmüş idi ("Tonyukuk", 31); "Saçı katun teg" = kraliçe şaçı gibi ("Uigurica", II, 22); "Katunga kelser" = kraliçeye gelseler ("TT", VII, 29) bk. G. Clauson, "... Turkish", s. 602b. Kraliçe (A.v. Gabain, "Altt.Gramm.", s. 309). "DLT", hâtun = Afrasyab neslinden kadın (I, s. 410); "İbn.Müh.", kraliçe (s. 39); "A. Hayyân" = kraliçe (s. 73).

236 P. Pelliot, "Histoire des Campagnes de Gengıs Khan", s. 183.

237 Bk. F. László, "ayn.esr.", s. 43.

238 Bk. O. Franke, "Geschichte des Chinesischen Reiches", III, s. 254; J.R. Hamilton, "ayn.esr.", s. 96, n. 3.

239 A.v. Gabain, "Altt.Gramm.", s. 309. Daha bk. L. Rásonyi, " Türklükte Kadın Adları", s. 77; P.B. Golden, "Khazar ...", s. 197.

240 M. Räsänen, "Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen", s. 157.

241 Tafsilen bk. K. Shiratory, "A Study on the ...", 1-26; O. Franke, "ayn.esr.", III, s. 254.

242 Bk. J.R. Hamilton "gsst.yer."

k'o-tun) mevcut ve Türklerce bilinmekte olduğunu ifade etmektedir[243].

Hâtun unvanı özel bir törenle alınır ve bu unvanı taşıyan kadın saraydaki diğer kadınlara her bakımdan üstün sayılarak[244] yukarda söylendiği gibi devlet idaresinde resmîyetki sahibi olup, veliahdler de genellikle hâtunun oğulları arasından seçilirdi, yâni müstakbel devlet başkanları hâtundan doğan oğullar arasından iş başına getirilirdi. Hâtunlar bilindiği üzere daha sonraki çağlarda da -islamî devir dahil- siyâsî-idarî alanlarda mühim rol oynamışlardır[245] ki bu durum Türk devletlerinin özelliklerinden birini teşkil eder.

KÜNDÜ (KÜNDE, KENDE, KENDER ?):

Esas söylenişi **künde** olduğu[246] ileri sürülen ve Hazar imparatorluğunda Hâkan'dan ve Bey'den sonraki makamı gösteren bu unvanın *"savaş bakanı"na* verildiği ifade edilmiştir[247]. Hazar hâkanlığına bağlı Macar birliğinin (9. asır) idarecilerinden birinin unvanı olarak da (öteki **üge-öge** b.bk.) geçer[248]. Hazarlardan bahseden İbn Fadlan (10. asır ilk çeyreği) unvanı, terkip hâlinde **"kündür kagan"** olarak kaydetmiştir ki, A. Zajaczkowski'ye göre, bu tâbir **"könit"** (könd-) kökünden gelip Türkçe *"yön vermek"* mânasındadır. D. Pais'e göre de, Macar **kende** ile alâkalı olup, kökü **"kün"**e bağlanabilir. Z.V. Togan ve Zaxoder **"kende"** ile **"kündür"** kelimelerini, Hazar menşeli bir şahıs olan **"Kundaçık"** ile birleştirmektedirler. Gy. Németh ve L. Ligeti ise Macarca'daki **"kündü"** kelimesi ile münasebete getirmektedirler. C.A. Macartney de Avarların 568 yılında Justinian'a giden elçinin adı olan **"Khandikh" (Kandih)** ile karşılaştırır.

---

243 Bk. P.A.Boodberg, "The Language of the To-Pawei, s.169.

244 Bk. F. László, "ayn.esr.", s. 44.

245 Bk. İ. Kafesoğlu, "Türk Millî Kültürü", s. 230 vd. Hâtun kelimesi zamanla mâna genişlemesi neticesinde hanımlar için kullanılmağa başlanmış ve zamanımızda da "kadın" şeklini almıştır (bk.P. Pelliot, "ayn.esr", s.183; G. Doğerfer, "ayn.esr" III, s.132-141, 181-183),

246 G. Doerfer, "ayn.esr.", III, s.4. L. Rásonyi'ye göre: "kündü (=baş prens, en ileri gelen kabilenin reisi), bk. "Tarihte Türklük", s. 61.

247 Gy. Györffy'den naklen, bk. İ. Kafesoğlu, "ayn.esr.", s. 155, n. 655; G. Doerfer, "ayn. esr.", III, s. 609.

248 Bk. İ. Kafesoğlu, "ayn.esr.", s. 155; L. Rásonyi, "Selçük Adının Menşeine Dair", s. 378, n. 11.

B. Munkácsi'ye ve V. Minorsky'e göre kündü sadece unvan olarak kullanılmıştır. V. Minorsky aynı zamanda Şehname'de Tûran ordusunda hâkanın sağında yer alan Saqlab kahramanının adı olan **kündür'ü** de bu unvanla bağlantılı bulur. L. Ligeti Moğol kabilelerinin *"ok'lara* bölündüğünü ve her ok'un başında **kündü** ve janggi'lerin bulunduğunu bildirmekte, P.B. Golden Hazar dilinden başka hiç bir Türk lehçesinde görülmediğini söylediği **"kündü"** sözünün İran menşeli olabileceğini ileri sürmekte[249], O. Turan ise kelimeyi **kün-lü** (kün= halk, halkı olan, halklı?) şeklinde izah etmektedir[250].

SAGUN (KÖK-SAGUN):

Bu unvan **"Ata Saghun"** şekliyle ve *"hekim, tabib"* mânasıyla DLT'de geçmektedir[251] Bir unvan [252] olarak 10. yüzyıldan sonra görülmüş olup, Karluk büyüklerince taşınmıştır [253]. 981 ve 1009 senelerinde Turfan Uygur devletinin elçileri, 1008 yılında aynı devletin bakanı ve 1010 yılında yine Turfan Uygurlarının bakanı ve elçisi bu unvanla zikredilmişlerdir. Ayrıca 1025 senesinde bir Uygur bakanı ile 1063'de Hoten'e gönderilen bir Uygur elçisi de aynı unvanı taşımıştır[254]. **DLT'deki "Saghun"** unvanının Karluk reislerine verildiğini hatırlatan F. Köprülü, bu unvanın, baş tarafına **"kök"** sıfatının da ilâvesiyle daha yüksek bir mahiyet aldığı, Semerkant hükümdarlarının birinin bu unvanı taşıdığını da belirterek, Kara-Hanlılar devletinin etnik bakımından Karluk ve Yağma Türk unsunlarına istinad ettiği neticesine varmıştır[255].

249 Tafsilen bk. P.B. Golden, "Khazar ...", s. 200-202.

250 O. Turan, "İlig ...", s. 198.

251 Bk. "DLT", I, s. 86, 403.

252 Bk. B. Ögel, "Caca Bey vakfiyesindeki bazı unvan ve kişi adları hakkında notlar", s. 71 n. 21; G. Doerfer, "ayn.esr.", III, s. 225 vd.

253 Bk. V. Minorsky, "Hudûd ...", s. 291; J.R. Hamilton, "ayn.esr.", s. 155.

254 Hoten metinlerinde, bk. J.R. Hamilton, "ayn.esr.", s. 155.

255 F. Köprülü, "Eski Türk unvanlarına âit notlar", s. 22-24.

ŞAD:

Gök-Türklerin menşe efsanesine âit Çin kaynaklarında (meselâ: Choushu'da, m. 6 asrın ikinci yarısı) **"Na Tu-liu Şad"** (No-tu--lu Şad) şeklinde geçmektedir[256]. Gök-Türk devletinin kurucusu Bumın'ın atasının unvanı da **"A Hsien Şad"** (Bilge Şad) idi[257]. I. Gök--Türk imparatorluğu devrinde Bizans elçisi Valentinos'u 576'da Aral gölü havalisindeki Türk bölgesinde karşılayan **Türk-Şad'**da aynı unvanı taşıyan bir Türk prensi idi[258]. II. Gök-Türk hâkanlığını teşkilâtlandıran İlteriş, kardeşi Kapgan'ı **"şad"** tâyin etmişti[259]. İlteriş'in ölümünden sonra kagan olan Kapgan, küçük kardeşi To-si-fu'yu hâkanlığın sol kanadına **"şad[260]"**, İlteriş'in oğlu olup o zaman 14 yaşında bulunan Bilge'yi sağ kanad'a Tarduş üzerine **"şad"** olarak görevlendirmişti[261]. Bilge, kagan olduktan sonra kardeşi Kül Tegin ve iki **şad'**la birlikte Türk bodunu için gece uyumadan, gündüz oturmadan ölesiye kadar çalıştığını[262] ve 19 yıl **şad'**lık yaptığını belirtmektedir[263].

Uygurlar zamanında hâkan olan Moyen-çor oğullarından birisini **"şad"** tâyin etmişti[264]. **Şad** tâbirinin Hazar unvanları arasında 9. asra kadar kullanıldığı ileri sürülmektedir[265]. Gök-Türk çağına âit Altay'daki Karay buluntularından bir kemer süsü üzerinde de **"şad"**

256 Bk. B. Ogel, "Doğu Gök-Türkleri ...", s. 111; Liu, "ayn.esr.", I, s. 6.

257 Bk. B. Ögel, "ayn.esr.", s. 121 vd.; Liu, "ayn.esr.", I, s. 40.

258 Bk. A. Bombaci, "On the ancient Turkish title "Şad", s. 168.

259 Bk. M. Mori, "Gök-Türklerin devlet teşkilâtı", s. 379 vdd.

260 Bk. R. Giraud, "L'Empire des Turcs ...", s. 73.

261 Bk. "Kitâbeler", I, doğu, 17.

262 Bk. "Kitâbeler", I, doğu, 27.

263 Bk. "Kitâbeler", II, güney, 9.

264 Bk. "Şine-usu", doğu, 7 ("ETY", I, s. 170).

265 Bk. Gy. Németh, "HMK", s. 213. İslâm kaynaklarında (Taberî, İbn Rusta, Gerdizî), arap harfleri ile yazılmış olup "işa" (ayşa), "işad" (abşad), "işan" (bk.Hudûd ...", s. 451); "Ay-şa" (V. Minorsky, "Addenta to the Hudûd al-Âlam", s. 261); "Apa--şad" (en muhterem, en eski şad) veya "äb-şad" şekilleriyle geçen Hazar unvanı "büyük vezir, başbakan" mânalarına gelmekte idi (bk. G. Doerfer, "ayn.esr.", II, s. 1 vd.). V. Minorsky "Hudûd ..." de Hazar kraliyet âilesinin adı olan Ansa (= Aşına/Asena ilgisi üzerindeki görüşler için ve aynı kelimenin 2. Bulgar imparatorluk hükümdar âilesinin adına alan "Asen, Asan" ile irtibatı hakkında bk. P.B. Golden, "Khazar Studies", s. 220)'yı "işa" ve "işad" ile karşılaştırmaktadır (bk. "Hudûd ...", s. 162).

unvanı görülmüştür. Bundan anlaşılıyor ki, bu çağda Türkler kendi eşyaları üzerine, kendi damgaları yerine adlarını da yazdırıyorlardı[266].

Tarihî kaynaklardan edinilen umumî kanaate göre **şad** deyimi hâkan âilesi mensupları (hâkanın kardeşleri, oğulları, yeğenleri) tarafından kullanılan bir unvandır[267]. **Şadlar** müstakil bir ordu başında olarak belirli bölgelerin idaresinden sorumlu kişiler durumunda idiler[268]. Gök-Türklerde hâkandan sonra **yabgu** geldiğine göre, **şad**-'ın devlet hiyerarşisinde 3. sırayı alması gerekir[269]. Fakat II. Gök-Türk teşkilâtında hâkandan sonra geldiği tesbit edilmektedir. Nitekim Bilge önce **şad** unvanını taşımış, hâkan olduktan sonra da ülkesine iki **şad** tâyin etmişti[270].

Bu unvanın menşei hakkındaki iddialara gelince: W. Radloff[271], W. Barthold[272], R. Giraud[273], F. Altheim[274], P.B. Golden[275], F. Lászlő[276], K.H. Menges[277] İran dilindeki **"şah"** kelimesi ile karşılamışlardır. **Şad** tâbirinin bir Iran dilinden alıntı olduğunu kaydetmekle beraber G. Clauson hiçbir İran lehçesinde bunun karşılığının bu-

266 Bk. B. Ogel, "Türk Kültür Tarihi", s. 199.

267 Bk. B. Ögel, "Über die alttürkısche Schad (sü-baschı) -Würde, s. 29 vdd.; G. Clauson, "... Turkish", s. 866; Gy. Györffy, "Die Rolle...", s. 176.

268 Liu, "ayn.esr.", II, s. 498. Çin kaynağı T'ung-tien (801 de tamamlanmıştır) müstakil orduyu idare eden adam "Se" (yâni Sad) diye isimlendirilir bk. P.B. Golden, "ayn.esr.", s. 208.

269 Nitekim On-ok'ların başında bulunan 10 şefe aynı zamanda 10 Şad denildiği Ed. Chavannes ("Documents ..., S. 27) tarafından bildirilmektedir. Halbuki bütün On-ok'ların başında bir yabgu bulunuyordu.

270 "Kitâbeler", I, doğu, 17, 27; A. Bombaci, "Prenses ...", s. 56; Ed. Chavannes, "İki Türk ...", s. 42 n. 43. G. Doerfer'e göre (III, s. 321-324) eski Türk devlet teşkilâtında en yüksek 4 unvandan biridir. Şad'ların çeşitli devirlerinde işgal ettikleri mevki için bk. G. Doerfer, "ayn.esr.", III, s. 322 vd.

271 "Versuch eines Wörterbuches ...", IV, s. 971.

272 Bk. P.B. Golden, "Khazar ...", s. 208.

273 "L'Empire ...", s. 74.

274 "Geschichte der Hunnen", I, s. 243, II, s. 273.

275 "Khazar Studies", s. 208.

276 "Kagan ve âilesi", s. 48.

277 "The Turkıc languages and peoples", s. 168.

lunmadığını belirtmekte fakat Saka lehçesinde **sao**, Sogd, **' sy , Pers şah** ve dolayısiyle eski farsça **xsaya ıya** ile akraba olduğunu söylemektedir[278]. Z.V. Togan Hind'çeden gelmiş olabileceğini söylemekle birlikte Hind'çe olabilecek kelimeyi zikretmemiştir[279]. S.G. Kliaştorni'e göre Sogd'çadan gelmiştir: **Xsyd.** O. Smirnova: **gsyd, gs'yd, 'ğsyd** tâbirlerinin islâm kaynaklarında *"ixsid"* olarak gösterildiğini zikrederek unvanın Fergana, Sogd, Semerkand hükümdarları tarafından kullanıldığını, 7. ve 8. asırlarda **"Xsyd** (ihşid) tâbirinin ekseriya arapçaya **melik al-muluk** diye tercüme edildiğini bildirir ve bu unvanın batı İrancadan (krş Avesta: **Xsaeta)** Orta Asya İrancasına geçtiği düşüncesindedir. F. Justi'de **"Ixsedh"**i ikinci hecesi olan **"sedh"**i **şad** olarak kabûl edip Avesta'da **Xsaeta, Sedah,** Pehlevi de **Setak** ile mukayese etmiştir. Bu duruma göre, P.B. Golden'in fikrince **Isad** şeklinin İranca **Xsyd, Ixshed'in** bir varyantıdır. İslâm kaynaklarındaki **Ixsid** şekli de bunu göstermektedir[280].

Önce: 1- Yukarda gösterilen İran menşeli kelimenin gerçek mânaları belirtilmemiştir. 2- Eğer Türkçedeki **şad** kelimesi **İhşid** diye zikredilen terimle aynı olsaydı o takdirde niçin tâbirin yarısı terk edilmiştir hususunun açıklanması gerekirdi. 3- **Şad** kelimesi **şah** ile ilgili ise Türkler ne sebeble bu unvanı **şah** şeklinde değil de **şad** olarak kullanmışlardır? 4- Eski Iran siyâsî teşekküllerinde **"şad"**lık niteliğinde bir teşkilât mevcut olmuş mudur? Bütün bu noktalar açıklanmadığı müddetçe unvanın İran köküne bağlanması şüpheli kalacak ve zoraki bir benzetmeden ileri geçemiyecektir.

ŞADAPIT (ŞADPIT):

Gök-Türk kitâbelerinde geçen[281], fakat fonksiyonunun ne olduğu henüz bilinmiyen **"şadapıt"** unvanı Gy. Györffy'e göre **"şad"** ve **"apa"** unvanlarının[282], G. Clauson'a göre **"şad"** ile, ihtimal **şad'ın**

278 "... Turkish", s. 866.

279 "Oğuz Destanı", s. 82.

280 İleri sürülen bu görüşler hakkında bk. P.B. Golden, "ayn.esr.", s.208.

281 "... güneydeki şadapıt beyleri ..." ("Kitâbeler", I, güney, 1); "Babam Türk Bilge kaganı oturduğunda şimdiki Türk beyleri, sonra Tarduş beyleri, Kül Çor başta olarak, arkasından "şadpıt" beyleri ..." ("Kitâbeler", II, güney, 13-14).

282 "Die Rolle ...", s. 170, 176.

maiyyeti demek olan **"apı:t"** sözünün[283] birleşmesiyle bir araya gelmiş olup, A.v. Gabain'e göre *"asilzadeliğin yüksek bir sınıfını"* ifade etmektedir[284]. Bu kelimeyi R. Giraud'un kavim adı olarak kabûl ettiği anlaşılmaktadır[285]. Bu mevzuuyu geniş bir şekilde inceleyen A. Bombaci'de, **"şadapıt"** unvanını, eski Pers imparatorluğu vesikalarında geçtiği söylenen **"sa-ad-da-bat-ti"** (sata-pati = 100'lü) diye okudukları kelimeye bağlamaya çalışmış ise de[286], unvanın menşei herhâlde iyice açıklanmamış durumdadır.

TABGAÇ:

Aslında Türkçe *"ulu, muhterem, saygıdeğer[287]"* ve *"Bir devlete, millete sahip[288]"* mânalarını ifade eden **Tabgaç** tâbiri bilindiği üzere IV-VI. asır arasında bütün kuzey Çin'e hükmeden ve Orhun kitâbelerinde çok zikredilen büyük Türk devletinin adı olduğu gibi (Çincede: **T'o-pa, To-ba**; Bizans kaynaklarında:**Taugast**)[289], daha sonra bazı Kara-Hanlı hükümdarları tarafından da unvan olarak (**Tafgaç, Tamgaç**) kullanılmıştır[290].

283 "... Turkish", s. 867a.

284 "Altt.Gramm.", s. 336.

285 "L'Empire ...", s. 77, 216.

286 "On the ancient Turkish title Şadapït", s. 35-41.

287 "DLT", I, s. 453.

288 L. Bazin, "Appartenances linguistiquies ...", Chaiers d'Histoire mondiale", s. 135.

289 Bk. Gy. Németh, "HMK", s. 35; Gy. Moravcsik, "Byz.turc.", II, s. 302 vd. "Tabgaç" adı ve devleti hakkında tafsilen bk. İ. Kafesoğlu, "Türk Millî Kültürü", s. 71 vd..

290 İ. Kafesoğlu, "ayn. esr.", s. 298; R. Genç, "ayn.esr.", s. 133, 136 ve n. 331.

TAMAN (ATAMAN):

Orhun âbidelerinden Bilge Kagan kitâbesinde cülus törenine katılmak üzere kuzeyden gelen delege hey'etinin başı olarak zikredilen **"Taman Tarkan[291]"** adı, R. Giraud'a göre bir şahıs ismi değil iki unvandan kurulu bir terkipdir ki bunlardan ilki **"Ataman"** unvanı olup Türkçe **ata** sözüne mübalağa eki olan **man** ilâvesiyle türetilmiş bir deyimdir[292]. Daha sonra Moğolcaya da geçen bu kelime (İslâvcadaki **hedman'** da bundan gelir) bir nevi başbuğ mânasını ifade etmiştir[293].

TANHU:

Hun dilinde **"imparator"** demek olup *"sonsuz genişlik, yücelik, ululuk[294]"* mânalarına gelen **Tanhu** (Çince şeklinin türlü okunuşları: **Tanju, şan-hu, şen-hu, zhen-ku, zhen-gu, Jenuye, Şanu, zen-jü, zen-kü** ve **şan-yü** unvanı m.ö. III. asırdan Türkler arasında hâkan unvanı yaygınlaşıncaya yâni m.s. VI. asra kadar Asya Türk devletlerinde (Büyük Hun imparatorluğu, güney ve kuzey Hun devletleri, 1. Chao, 2. Chao, Hsia, kuzey Liang Hun devletleri ve Lou-lan krallığı) kullanılmıştır[295]. Bu unvanın kesin olarak hangi tarihte ortaya çıktığı bilinmemekle beraber, Mo-tun (m.ö. 209-174)'un babası Tuman'dan çok önceki çağlarda da kullanılmış olduğu düşünülebilir[296]. Bu unvanı yalnız Mo-tun'dan gelen şahısların taşıyabildikleri söylen-

291 "Kitâbeler", II, güney, 14.

292 R. Giraud, "L'Empire ...", s. 77 vdd.

293 L. Rásonyi, "Tarihte Türklük", s. 234. Gy. Moravcsik'e göre Osmanlı imparatorluğunun kurucusu Osman Gazinin adının da Türkçe "Ataman" olması ihtimal dahilindedir (bk. "Byz.turc.", II, s. 215); ayrıca bk. H.A. Erzi, "Osmanlı devletinin kurucusunun ismi meselesi", s. 323-326.

294 Bk. O. Franke, "Geschichte des Chinesischen Reiches", I, s. 329; P. Váczy, "ayn.esr.", s. 111; W. Schmidt, "Eski Türklerin dini", s. 80; K. Shiratory, "ayn.esr.", s. 12.

295 Bk. W. Eberhard, "Çinin şimal komşuları", s. 69; F. László, "ayn.esr.", s. 37; İ. Kafesoğlu, "ayn. esr.", s. 40.

296 B. Ögel, "Büyük Hun imparatorluğu tarihi", I, s. 165 vdd.

mektedir[297].

Asya Hun tarihi hakkında ilk ve en mühim kaynak olan *"Shi--ch'i"nin* mütercimi De Groot, unvanın muahhar bir okunuşu olan **şan-yü** tâbirinin, tanhu olarak okunan sözünün **"Tanrı"** kelimesi i-le ilişkisi olabileceğini düşünmüştü[298]. Daha önceleri W. Radloff, unvanın **Tanyü** okunuşunu kabûl ve bunu eski Türkçedeki **"Tengri'-' veya "Tengri-oğlı"** ile mukayese etmekte idi[299]. O. Turan'da **" Tan-ju"** diye okuduğu unvanın *"Tanrı"* kelimesinin Çince traskripsiyonu olduğunu ileri sürerek hükümdarın bu unvanı almasının da hâkimi-yete ve menşeine atfedilen telâkkinin bir neticesi olduğu kanaatine varmıştır[300]. Bu unvanın yalnız Çin kaynaklarında zikredildiğini dik-kate alan mongolist G.J. Ramstedt, kelimeyi Moğolcaya bağlamak-tadır[301]. Japon mongolisti K. Shiratory'de aynı şekilde bu unvanı Moğolca ve Mancuca kelimeler ile birleştirmektedir[302].

Ayrıca, O. Franke Çin devleti tarihi adlı eserinde, unvanın de-ğişmesi mümkün olduğunu söyliyerek, **"tan"** yerine **"şan"** diye oku-duğu birinci hecesinin *"büyük, ulu"* mânasını, ikinci hecesinin ise (**yü** veya **hou**) aslında Hunca hükümdarlık unvanı **"Han"** olduğunu be-yan ile unvanın bütün olarak **"büyük Han"** mânasını taşıdığını ileri sürmüş[303] ve bu açıklama W. Eberhard tarafından da kabûl edilmiş-tir[304]. E.G. Pulleyblank da bu unvanın eski çincesinin telâffuzunu **dân-hwah** olarak kurar ve bunun da *"Türkler arasında ortaya çıkan* **targan, tarxan** vb.nın en eski şekli olduğu"na inanır[305].

297 M. Köymen, "Hsiung-nu'larin Tu-ku (Tu-ko) kabilesi' ,s.56.

298 "Die Hunnen der ...", s. 54 vd.

299 "Das Kutatku Bilik", I, s. LXXX.

300 O. Turan, "Çingiz adı hakkında", s. 275.

301 G.J. Ramstedt, "ayn. esr.", s. 59 vd.

302 Bu ve diğer görüşler için tafsilen bk. B. Ögel, "Büyük Hun imparatorluğu tarihi", I, s. 165-175.

303 O. Franke, "ayn. esr.", III, s. 179.

304 "Birkaç eski Türk unvanı ...", s. 333 vd. Daha bk. B. Ögel "ayn.esr.", s. 171 vd. Asya Hunlarının "Tanhu" listesi ve unvanları (m.ö. 200 - m.s. 220) hakkında bk. W. Eberhard, "Muahhar Han devrinde Hun tarihine kronolojik bir bakış", s. 378-381.

305 E.G. Pulleyblank, "The Consonantal System of Old China", Asia Major, IX, 1963, s. 256.

Nihayet B. Ögel de devletin büyüklüğü ile ilgili olan bu unvanı **"dünya devleti"** anlayışına göre eleştirip açıklamak istiyenlere katıl-makta ve Türklerin cihân şümûl devlet anlayışının köklerini de (unva-nın mânâsını da göz önünde tutarak) haklı olarak bu çağlara bağla-maktadır[306]. Ayrıca **Tanhu** unvanını, Gök-Türk devletinin kurucu-larının da kullandıkları belirtilmektedir[307].

Çin kaynaklarında kendi yazılarının imlâsı çerçevesinde iki iş-âretle ve iki hece olarak yazılmış bulunan ve Türkçe olduğu şüphe-siz olan Tanhu unvanı, Türk devleti arasında 750 yıldan fazla bir za-man kullanılmış olmaktadır[308].

TARDU:

Eski Çin yıllıklarında (5. yüzyıldan: Wei-shu) **"ta-tu" "ta-t'ou"** ve **"t'a-tun"** şeklinde yer alan bu unvan, **"T'a-tun"** olarak m.s. 2. yüz-yılın sonlarında yaşayan meşhur bir Hun şefinin adıdır. Daha sonra - *"Hsieh"* adlı birinin, 380 de **"Ta-t'ou"** sıfatıyla Tabgaç'ların tâbiiye-ti altına girdiğinden behsedilmektedir[309]. Diğer taraftan, bilindiği gi-bi ilk Doğu Gök-Türk hâkanı da **Tardu** (çince şekli: **Ta-tu**) diye anıl-maktadır[310]. 635 yılına âit bir Çin haberinde de **"Hie-pi Tardou chad"** (ki bunu F. Hirth, Tarduş'ların şad'ı diye çevirmektedir) adlı bir şa-hıs bahis konusu edilmiştir[311]. Kitâbelerde geçen **Tarduş** tâbirinin de **"Tardu + ş"** den ibaret olduğu anlaşılmaktadır[312].

306 B. Ogel, "ayn.esr.", s. 167 vd.

307 F.W.K. Müller'den bk. B. Ögel, "ayn.esr.", s. 168, 175, n. 82.

308 K.H. Menges, "ayn.esr.", s. 18; B. Ögel, "ayn.esr.", s. 168.

309 Bk. W. Eberhard, "Birkaç eski Türk unvanı ...", s. 325.

310 Bk. Ed. Chavannes, "Documents ...", s. 241; Gy. Moravcsik, "Byz.turc.", I-I, s. 299.

311 Bk. Ed. Chavannes, "ayn.esr.", s. 241, n. 1.

312 Bk. "Kitâbeler", I, doğu, 13, 17; II, doğu, 12, 15 (burada unvan boy adı ola-rak kullanılmıştır. Taryan, yabagu vb. gibi).

TARKAN (TARHAN):

Tesbitlerimize göre, bugüne kadar doğrudan doğruya *"Tarhan"* unvanı hakkında, ilk olarak H. Beveridge 1917 ve 1918 de İngilizce iki kısa makale yayınlamış[313], bunu A. Alföldi'nin 1932 de Macarca yazdığı makale tâkip etmiş[314], son olarak da G. Doerfer'in Almanca kaleme aldığı kıymetli kitabındaki madde yayınlanmıştır[315].

Bu eski Türk unvanı Tabgaç (386-557)'lardan[316] ve belki Hunlardan[317] beri kullanılmakta olup, Çin yıllıklarında *"ta-kan"* olarak zaptedilmiştir[318]. Tarkan deyimi Orhun kitâbelerinde, (8. asır) Tonyukuk (Boyla Baga Tarkan)'un[319] unvanları arasında ayrıca dış temsilcilerden birini göstermek üzere *"Ogul Tarkan*[320]*"* ve *"Apa Tarkan*[321]*"* olarak da geçer[322]. 8. yüzyıldan kalma Ongin yazıtlarında - *"İşbara Tamgan Tarkan* [323]*"*, İkhe Khüşotü (8. asır) yazıtında *"Kül Tudun'un küçük kardeşi Altun Tamgan Tarkan*[324]*"*, Gök-Türk yazılı Suci yazıtında (8. asır) *"Kutlug Baga Tarkan*[325]*"* şekillerinde göründüğü gibi, Eleges kitabesinde de (8. asır?) *"tarhan" tâbirinin geçtiği bildirilmektedir*[326]. *Bilge Kagan'ın millete hitap ederken devlette idare*

313 H. Beveridge, "The Mongol title Tarkhan", JRAS, 1917; Tarkhan and Tarqunius, JRAS, 1918, s. 314-316.

314 A. Alföldi, "A tarchan méltóságnév eredete", MNy, XXVIII, 1932, s. 205-220.

315 G. Doerfer, "Türkische und mongolische Elemente im Neupersichen", II, Wiesbaden, 1965, s. 460-474.

316 W. Eberhard, "Birkaç eski Türk ünvanı hakkında", Belleten, sayı 35, 1945, s. 325.

317 B. Ögel, "Orta Asya Türk tarihi hakkında bazı yeni araştırmaların tenkidi", DTCF Dergisi, XVII, 1-2, 1959, s. 270; G. Clauson, "An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkisch", Oxford, 1972, s. 539 vd.

318 Bk. Liu, Mau-tsai, "Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken", II, Wiesbaden, 1958, s. 556 vd.; B. Ögel, "Şine-usu yazıtının tarihi önemi", Belleten, sayı 59, 1951, s. 367. Çince metinlerdeki "Ta-kuan" tâbiri de Türkçe "Tarkan" unvanının Çince transkripsiyonu zannedilmiş ise de (bk. W. Eberhard, "Birkaç eski Türk unvanı hakkında", s. 323; Liu, "ayn.esr.", II, s. 581, 613) aslında Ta-kuan Türkçe "toygun" tâbirinin karşılığı gibi görünmektedir. Zira aynı Çin kayıtlarında, Türk devlet meclisi (Toy) üyesi olan Toygunlar (Ta-kuan'lar) arasında ayrıca "Ta--kan" (Tarhan)'larda zikredilmektedir (bk. İ. Kafesoğlu, "Eski Türklerde devlet meclisi (Toy), I. Millî Türkoloji Kongresi, İstanbul, 1980, s. 208).

319 Bk. "Tonyukuk", batı, 6. Kitâbe I'in sonunda (batı, 1) geçen "İnancu Apa Yargan Tarkan" unvanı Kül Tegin ile ilgili olmayıp (bk. R. Giraud, "L'Empire des Turcs célestes", Paris, 1960, s. 75, 77), Tonyukuk'un görevlerine daha uygun düşmektedir (bk. İ. Kafesoğlu, "Türk Millî Kültürü", İstanbul, 1983, s. 117, n. 422.

edenlerden, idare edilenlere doğru yaptığı sıralamada da (Kagan, âilesi, bodun, şadapıt beyler, tarkanlar, **buyruk beyler, Dokuz Oğuz beyleri) bu unvan yer almaktadır[327]. Tarkan unvanı Uygurlarda (8. ve 9. asır ortalarından itibaren) [328], Kırgızlarda[329], Türgişlerde (8. asır)[330], Oğuzlarda (10. asır)[331], Hazarlarda (8. asır)[332], Bulgarlarda (8. asır)[333], Macarlarda(9. asır)[334], Kumarlarda (12. asır)[335], hattâ Kara-Koyunlularda (14-15. asır)[336], Abbasî hilâfetinde [337], Hin-Türk imparatorluğunda (16-19. asırlar)[338] ve Osmanlılarda da [339] kullanılmıştır. Ayrıca kabile adı olarakit zikredilmekte [340], yer ismi olarak görülmekte[341] ve bir Türk Hanlığının (devletin) adı olarak da[342] kabûl olunmaktadır. Bunun yanında ilk Türk devletlerinden beri zamanımıza kadar gelen bu unvan, günümüzde şahıs adı veya soyadı olarak da yaygın şekilde kullanılmaktadır.**

Tarhan'lar hükümdar âilesine mensup değildirler[343].

320 "Kitâbeler" I, kuzey, str. 12. Ayrıca bir Sogd elçisinin unvanı da "Oğul Tarkan" idi (bk. S.G. Klyachtorny, "A propos des mots Sogd Berçeker Buqaraq ulys de l'inscription de Kul Teghin", CAJ, III, 4, 1958, s. 248 vd.). Bulgar kitabelerinde "Ulug Tarkan" şeklinde de açıklanan ibarenin "Oğul-Tarkan" olabileceği de ileri sürülmüştür (bk. K.H. Menges, "Altaic Elements in the proto Bulgarian inscriptions", Byzantion, XXI, 1-2, 1951, s. 99).

321 "Kitâbeler", II, güney, str. 13.

322 Ayrıca Bilge Kagan kitabesinde cülus törenine katılmak üzere kuzeyden gelen delege hey'etinin başı olarak zikredilen "Taman, Tarkan" (bk. "Kitâbeler", II, güney, str. 14) adı R. Giraud'a göre bir şahıs ismi değil, iki unvandan kurulu bir terkibdir (bk. "L'Empire des Turcs célestes", s. 77 vdd.). 551-630 yılları arasında yazıldığı tahmin edilen Bugut kitabesinde de "Buga Tarkan" diye okunması muhtemel bir kelime geçmektedir (bk. S.G. Klyaştorniy - V.A. Livsic, "The Sogdian Inscription of Bugut Revised", Act. Or. XXVI, 1, Budapest, 1972, s. 77).

323 Bk. H.N. Orkun, "Eski Türk Yazıtları", I, İstanbul, 1936, s. 128, str. 4; T. Tekin, "A Grammer of Orkhon Turkic", Bloomington, 1968, s. 255, 291.

324 Bk. H.N. Orkun, "ayn.esr.", II, İstanbul, 1939, s. 121 vd.

325 Bk. H.N. Orkun, "ayn.esr.", I, s. 156, str. 3.

326 Bk. T. Tekin, "On a Misinterpreted Word in the Old Turkic Inscriptions", Ural-Altaische Jahrbücher, 35, Wiesbaden, 1964, s. 140.

327 Bk. "Kitâbeler", I, güney, str. 1-2; II, güney, str. 13-14. Tarhan çoğul olarak "tarkat" şeklinde geçmektedir (bk. H.N. Orkun, "ayn.esr.", IV, İstanbul, 1941, s. 106). Ayrıca Batı Gök-Türk yabgusu İstemi tarafından 868 de Bizans'a gönderilen elçinin adı "Tagma Tarkan" idi (Ed. Chavannes, "Documents sur les Tou kiue (Turc) occidentaux" Petersburg, 1903, s. 239; L. Ligeti, "Bilinmeyen İç Asya", Ankara, 1946, s. 66). 8. asır ortalarında Huttal kralı Çin'e "Tarhan" unvanlı elçiler göndermişti (733, 740, 750 yıllarında); Şûmân kralının elçilerinden /743/ birisinin adı "Tarhan" idi ve ayrıca Toharistan kralının Çin'e gönderdiği /738/ elçisinin adı da "İnancu Tarhan" idi. Ayrıca Fergane'den gönderilen elçi /749/ "Arslan Tarhan" adında biri idi (bk. Ed. Chavannes, "Notes additionnelles sur les "Tou-kiue (Turc) occidentaux", Petersbourg, 1903, s. 47, 57, 59, 61, 66, 69 vd., 73, 75, 82, 84; E. Esin, "Türk'ul-Acem", Sanat Tarihi Yıllığı, V, 1973, s. 311 vd.; İ. Kafesoğlu, "ayn.esr.", s. 146. Yenisey kitabelerinde de "Çavuş Tun Tarxan" ve "Tarxan Sanu:n" şekillerinde geçmektedir (Malov'dan bk. G. Clauson, "... Turkish", s. 540a.)

328 F. Hirth, "Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk", ATİM, II, Folge, 1899, s. 55 vd.; Gy Németh, "A honfoglaló Magyarság kialakulása, Budapest, 1930, . 257. Tarhan unvanı Uygur metinlerinde pek çok yerde geçmektedir: "Kün birmiş t(a)rhan, inanç t(a)rhan vb.. (bk. F.W.K. Müller, Zwei Pfahlinschriften aus den Turfanfunden", Berlin, 1915). "Kün birmiş t(a)rhan" büyük bir ihtimalle Uygur adı idi ve "ikbale erdirilmiş tarhan" mânasına gelmekte idi (bk. L. Rásonyi, "Remnants of Theophoric names in Turkic name giving", Belleten, sayı 182, Ankara, 1982, s. 292). Tarhan Uygurlarda önce nazır sonra hâkan olan "Tun Baga Tarkan" (779-789)'ın adında da geçmektedir (bk. C. Mackerras, "The Uighur Empire 744-840, According to the T'ang Dynastic Histories", Canberra, 1968, s. 60). Çin imparatoru Mu-tsung (821-824) tahta çıkınca, Uygurlar Ho Ta-kan "(Alp Tarkan)"ı Çin'e göndererek akrabalık kurmak istemişlerdi (bk. Tsai Wen-Shen, "Lı Tê-Yü'nün mektuplarına göre Uygurlar", Taipei, 1967, s. 3, 213). A.v. Le Coq'un ikinci Turfan seferinde bulduğu, orta farsça bir yazma parçasında da bir Uygur kaganının etrafındaki yüksek görevliler sıralanırken "boyla tarkan" unvanı yer almaktadır (bu hususta F.W.K. Müller ve J. Marquart'ın görüşleri için bk. S. Tezcan, "Eski Türkçe Boyla ve Baga sanları üzerine", TDAY, 1977, s. 53 vd.).

329 Kırgızların başlıca 6 unvanından birisi idi. 840-841 senesinde Kırgızlar, Uygurların zayıfladığı bir sırada onlara taarruz ederek, Çin prensesi T'ai-ho Konçuy'u ele geçirip, Çin'e teslim etmek üzere "On Tarkan"ın teşkil ettiği elçi heyeti ile birlikte yola çıkarmışlardı (bk. Tsai Wen-Shen, Lı Tê-Yü'nün ...", s. 32, 39, 47, 64-66, 171, 175).

330 Türgiş şefi U-çe-le (7. asrın sonları)nin unvanında da geçmektedir: "Baga Tarkan" (bk. Ed. Chavannes, "Documents ...", s. 43).

331 Bk. "İbn Fadlan Seyahâtnamesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara, I, 2, 1954, s. 66; R. Şeşen, "İbn Fazlan Seyahatnâmesi", İstanbul, 1975, s. 39 vd.; F. Sümer, "Oğuzlar", Ankara, 1972, s. 53.

332 630 yılında Batı Gök-Türk hâkanı tarafından Ermeniye'ye akın için gönderilen bir generalin ismi veya unvanı olarak geçmektedir: "Çorpan Tarhan". Diğer Hazar kumandanlarının adı da "Alp Tarhan" (bk. Ed. Chavannes, "Documents ...", s. 255; P.B. Golden, "Khazar Studies", I, Budapest, 1980, s. 150 vd, 176 vd)., "As Tarhan" (bk. D.M. Dunlop, The History of the Jewish Khazar", Princeton 1967, s. 180, n. 43; P.B. Golden, "ayn.esr.", s. 151-154) ve "Awcı Tarkan" idi (bk. P.B. Golden, "ayn.esr.", s. 154 vd.).

333 Tuna Bulgarlarında, Volga Bulgarlarında (Volga Bulgar Türklerinin devamı olan bugünkü Çavuş halkının dilinden) Kazan ve Samara bölgelerinde birçok "Tarhan" adlı mahaller (bk. Gy. Németh, "ayn. esr.", s. 256). Buradan da Bizans ve İslâv dillerine de geçmiştir (bk. Gy. Moravcsik, "Byzantinoturcica", II, Berlin, 1958, s. 299 vd.). Bulgar Türkçesinde "Böri Tarqan" şeklinde geçen kelimenin şahıs adı mı, unvan mı olduğu belli değildir (bk. Gy. Moravcsik, "ayn.esr.", s. 97. Krş. O. Pritsak, "The Proto-Bulgarian military inventory Inscriptions, s. 49.

334 Kabile adı olarak ve "Taryan" şeklinde ayrıca bazı söyleniş farklarıyla Macar yer adlarında (bk. Gy. Németh, "ayn.esr.", s. 255 vd.; F. Eckhart, /Türk.terc./, "Macaristan tarihi", Ankara, 1949, s. 6, 24; L. Rásonyi, "Tarihte Türklük", Ankara, 1971, s. 62).

335 L. Rásonyi, "Kuman özel adları", Türk Kültürü Araştırmaları Yıllığı, III--VI, 1969, Ankara, s. 140.

336 Kara-Koyunlu hükümdarlarından İskender (1420-1438)'in 9 oğlundan birinin adı "Tarhan" idi (bk. F. Sümer, "Kara Koyunlular", I, Ankara, 1967, s. 143).

337 Devlet adamı "Tarhan el-Cammal" ve tarihçi "Tarhan el-Ravi" (bk. Taberi'den R. Şeşen, /Türk. terc./, "Hilâfet ordusunun menkıbeleri ve Türklerin fazîletleri, Ankara, 1967, s. 28, 31). Türk Tarhan neslinden gelen şahıslar ve İbn Tarhan adlı Türk musikişinası hakkında daha bk. O. Turan, "Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti", s. 325, 381.

338 Tarhan Beyim ve Tarhan Bige (bk. "Gülbeden Hümayunnâme, /Türk.terc/, Ankara, 1944, s. 326 vd.).

339 A.S. Erzi, "Türkiye Kütüphalerinden notlar ve vesikalar I, "Osmanlılarda Tarkanlık", Belleten, C. XIX, Ankara, 1950, s. 92-94. Bk. "BA", Kamil Kepeci tasnifi, Divân-ı Humâyûn "Ruus" Defterleri, nr. 238. s. 16/28 Cumadelula 988/ (Başbakanlık Arşivinden konumuzla alâkalı bu notu tesbit eden meslektaşım Feridun Emecen'e teşekkür ederim). Çağatay ve Osmanlı lehçelerinde de imtiyazlı bir makamı göstermek üzere kullanıldığı P.d. Courteille tarafından belirtilmiştir (bk. W. Radloff, "Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte", III, The Hague, 1960, s. 854. Daha bk. M. Räsänen, "Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkspachen", Helsinki, 1969, s. 464).

340 981 senesinde Wan-yön-tö Etsin gölün biraz doğusunda bulunan bir kabileyi zikreder ki, bu kabile "Tarkan Üge"nin kabilesi adını taşımaktadır (bk. J.R. Hamilton, "Les Ouïghours a l'époque des Cing Dynasties d'après les documents chinois", Paris, 1955, s. 155 vd.).

341 "Tmutorokan = Taman Tarhan" (Kuban'ın Karadeniz'e döküldüğü yerde), bk. L. Rásonyi, "Tarihte Türklük", s. 116; A.N. Kurat, "Türkiye ve Rusya", Ankara, 1970, s. 453. Daha bk. A.N. Kurat, "Peçenek Tarihi", İstanbul, 1937, s. 28, 91, n.1.

342 Astarhan veya Astrahan Hanlığı (1466-1554), bk. L. Rásonyi, "Tarihte Türklük", s. 229, 231 vd.

343 W. Eberhard, "Birkaç eski Türk unvanı hakkında", s. 325.

Bu eski Türk unvanının[344] çeşitli devrelerde muhtelif Türk topluluklarında farklı mânalar ifade ettiği anlaşılıyor: Gök-Türk çağında: *"yüksek asalet derecesi[345]"*; Uygurlarda *"vekil, nazır[346]"*; 10 asır Oğuzlarında sü-başından (başkumandan) sonra gelen makam sahibinin unvanı[347]; Hazarlarda, *"Hudûd'ul-Âlem'*(981) e göre hükümdar unvanı (Tarkhân Khagan)[348]; İbn Hurdadbih (9. asır)'e göre *"hükümdardan sonra gelen ikinci şahıs [349]"*; *Dîvân-üLûgat'itTürk*(11. asır-)'de yakın bir mâna verilerek *"bey"* diye çevrilmiştir[350]. Gök-Türk kitâbelerinde *"Apa"* unvanıyla bir arada geçen *"Tarkan"* şekliyle *"ordu kumandanlığına"* muadil olduğu ileri sürülmüştür[351]. Diğer taraftan son araştırmalarda meselâ A. Alföldi'ye göre Tarkan'lar aslında eski Türk-Moğol topluluklarında demirciliği meslek edinmiş olan kimseler idi ki, asil ve imtiyazlı bir sınıf meydana getiriyorlardı[352]. Ayrıca *"hükümdarın maiyyetindekiler[353]" ve bir nevi "şeref unvanı"* olarak da yorumlanmıştır[354].

344 W. Eberhard, "Çinin şimal komşuları", Ankara, 1942, s. 69 vd.
345 Bk. A.v. Gabain, "Alttürkische Grammatik", Leipzig, 1950, s. 338. Daha bk. B. Ögel, "Sino-Turcica", Taipei, 1964, s. 38.
346 Bk. A. Caferoğlu, "Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü", İstanbul, 1968, s. 225, 226. Uygurca'da "memur" anlamına da kullanılıyordu, Haenisch'den bk. Moğolların Gizli Tarihi", /Türk.terc./, Ankara, 1948, s. 15, n. 2.
347 Bk. "İbn Fadlan Seyahatnâmesi", s. 66.
348 Hudûd'ul-Âlem'in naşiri, V. Minorsky burada iki şahsın unvanı olması gerekirken, tek şahıs unvanı olarak gösterildiği kanaatindedir (bk. Hudûd'ul-Âlem", The Religion of the World, a persian geography 372 A.H. - 932 A.D., GMNS, XI, London, 1937, s. 161, 451). A.J. Yakubovskiy'de "Hudûd'ul Âlem" de bu ibarenin yanlış zaptedildiği düşüncesindedir (bk. "IX. ve X. asırlarda İtil ve Bulgar'ın tarihî topografisi meselesine dair", Belleten, sayı 62, 1952, s. 280, n. 24).
349 Bk. Gy. Németh, "ayn.esr.", s. 257 vdd.
350 Bk. B. Atalay, "Dîvân-ü Lûgat'it-Türk", I, Ankara, 1939, s. 436. Kâşgarlının verdiği bilgilerden unvanlar hakkında şöyle bir hiyerarşi tablosu ortaya çıkarılmıştır: 1- Hâkan, 2- Yuğruş (vezir), 3- Yavgu, Sagun, Köl-irkin, Çuwı, Öge, 4- Tüksin, 5- İnal, 6- "Tarhan" (bk. M.A. Köymen, "Alp Arslan zamanı Türk toplum hayatı", Selçuklu Araştırmaları Dergisi, IV, 1975, s. 39; R. Genç, "Karahanlı Devlet Teşkilâtı", İstanbul, 1981, s. 239 vd.).
351 F. Hirth, "ayn.esr.", s. 22, 56; A. Caferoğlu, "Türk Dili Tarihi", I, İstanbul, 1970, s. 105; G. Clauson, "Some notes on the inscription of Tonoquq", Studia Turcica, Budapest, 1971, s. 129.
352 A. Alföldi, "A tarchan méltóságnév eredete", MNy, XXVIII, 1932, s. 205-220'den bk. P.B. Golden, "Khazar Studies", s. 213. Ayrıca bk. W. Eberhard, "Conquerors and Rulers, Social Forces in Medievel", Leiden, 1952, s. 98, n. 7; F. Altheim, " Geschichte der Hunnen", I, Berlin, 1959, s. 213. Manas destanından gösterilen örnek için bk. B. Ögel, "Türk Mitolojisi", Ankara, 1971, s. 69. Tarhan-'ı demircilikle ilgisi münasebetiyle isabetsiz bir yorum için bk. İ. Kafesoğlu, 'Türk tarihinde Moğollar ve Cengiz meselesi", Tarih Dergisi", sayı 8, İstanbul, 1953, s. 105-136.
353 G. Doerfer, "Die Rolle des 'Buyruq' in der alttürkischen Gesellschaff", Act. Or. XI, Budapest, 1960, s. 176.

Kelimenin menşeine gelince: Eski Yunancada *Tarcon* (Tarchon) ve Etrüsk'lerde özel ad olarak zikredilen *"Tarquin"in* Tarkan'la ilgili olabileceği[355] ve ayrıca Çincede *"Ta(tar)"* kökünden gelerek *"büyük bilici"* mânasına da geldiği iddia edilmiştir[356]. Bundan başka unvan *Tar* (dağılmak) kökünden türetilmek istenmektedir[357]. W. Eberhard da unvanın *"Tar-khan"* şeklinde söylenebileceği düşünerek, *"Tar"* kökünü, *"tarım"* ve *"tarla"* yâni *"ekilmiş toprak"* ile olabileceği düşüncesindedir[358]. C. Brockelmann da *"Tarkan"* ile *"Terken"in* aynı kelime olduğu fikrindedir[359]. Hattâ *"Tarhun, Turhan"* ile de karıştırılmıştır [360]. Gy. Németh'e göre ise Türkçede bir şeref unvanını ifade eden *"Tarhan"* unvanı *"Alpagut"* unvanının bir eşi idi[361].

354 G. Doerfer, "ayn.esr.", II, s. 460 vdd. El-Harizmî (Ebû Abdullah Muhammed) de Tarhan'a "Şerif" mânasını vererek, bunun bir asalet unvanı olduğunu göstermiş olmaktadır (bk. R. Genç, "Karahanlı Devlet teşkilâtı", s. 241, n. 704).
355 Bk. H. Beveridge, "The Mongol title Tarchon", s. 834.
356 Bk. G.J. Ramstedt, "Alttürkishe und Mongolische Titel", MSFou, 55, Helsinki, 1951, s. 63 vd. K.H. Menges ve onun ileri sürdüğüne göre ("Titles and organizational terms of the Qytan (Liao) and Qara-Qytay (Si-liao), Rocznik Orientalistyczny.XVII. Krakow.1953.s.74) W.Bang ve A.V. Gabain'de bu kelimenin Çin menşeli olduğu düşüncesindedirler.
357 D. Sınor'dan bk. G. Doerfer, "ayn.esr.", II, s. 471.
358 "Birkaç eski Türk unvanı hakkında", s. 324. Ayrıca tarhan sözünün tar + kan (han) şekli mütelaa edilmesi (bk. A.v. Gabain, Altt. "Grammatik", s. 60 vd.) doğru olmasa gerektir, zira "han" tâbirinin "tar" (= tarım=çiftçilik) veya "tar" (= dar, geniş değil) ile ilgisi düşünülemez.
359 C. Bröckelmann, "Hofsprache in Alttürkestan", Verzameling van Opstellen, Festschrift für Prof. Schrijnen, 1929, s. 224.
360 Bk. R.N. Frye, "Tarxun-Türxün and Central Asian History", Harvard Journal of Asiatic Studies, 14, 1951, s. 105-129. Ayrıca bk. F. Altheim, "ayn.esr.", III, Berlin, 1961, s. 10. Turhan yeni lehçelerde de bilinen bir sözcük ise de rütbe derecesi bilinmemektedir (bk. S. Çağatay, "Türk lehçeleri üzerine denemeler", Ankara, 1978, s. 314). Sogd kralının taşımış olduğu ve islâm kaynaklarında zikredilmiş olan Tarhun tâbiri elBîrûnî (11. asır)'ye göre bir özel ad olmayıp Tarhan unvanının değişik şeklidir: Tarhun / Tarkhan/ ihtimal Sogdlular tarafından alınmış bir tâbirdir (bk. R.N. Frye, "ayn.esr.", s. 117). S. Çağatay'a göre, bir Sogd hükümdarının adının Tarhun olmasından dolayı bununla da karıştırılmış olabilir (bk. "ayn.esr.", s. 314).
361 Gy. Németh, "ayn.esr.", s. 259 vd. Ayrıca Bizans kaynaklarında Malazgirt muharebesi münasebetiyle R. Diogenes'in ordusunda vazife gören "Trachaniotes", adındaki şefin aslen Türk kökenli olduğu ileri sürülmektedir (bk. Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un zeyli", /Türk.terc./, Ankara, 1962, s. 142, n. 79). Ancak bu iddiaya göre adın "Tarkanos" veya "Trakanos" şeklinde olması gerekirdi.

İbn Hurdadbih'e göre Semerkant hükümdarları ve umûmiyetle küçük krallar *Tarkan* unvanını taşırlardı[362]. Daha sonra Tarhan, - *"Dargan"* şekli ile Moğolcaya geçmiştir ki[363], mâna ve sahip oldukları makam itibariyle Moğol cemiyetinde oynadıkları rol Türklerinkinden tamamen farklıdır. Şöyle ki: Bunlar Han'ın fazlasıyla güvenini kazanmış ve yüksek dereceli memurluklar alan kimselerdi[364].

Tarhan'lar izin almadan saraya girebilirler[365], Han âilesinden biriyle eşit olarak evlenebilirdi[366]. Kendilerine Han tarafından *"suyurgal[367]"* adı ile verilen toprakları işletmekte[368], vergilerden muaf tutulmakta[369], savaşlarda alınan ganimetlerden pay almakta[370] ve işledikleri suçlardan dolayı 9 nesil boyunca ceza görmemekte idiler[371]. Umumî ziyafet ve törenlerde şeref misafiri olarak hazır bulunurlar[372] ve Han'ın sol tarafında yer alırlardı[373]. Ayrıca Tarhanlık Moğollar-

362 Bk. Gy. Németh, "ayn.esr.", s. 257.

363 Bk. "Moğolların Gizli Tarihi", s. 15, n.2.

364 G. Doerfer, "ayn.esr." II, s. 460; N. Poppe, "Mongolische Volksdichtung", Wiesbaden, 1955, s. 279.

365 W. Barthold, "Turkestan Down to the Mongol Invasion", Londan 1958, s. 385; Barhebraeus, "Abû'l-Farac Tarihi", II, Ankara, 1950, s. 477; G. Doerfer, "ayn.esr.", II, s. 464.

366 B. Spuler, /Türk.terc./, "İran Moğolları", Ankara, 1957, s. 301.

367 "Arazi" (bk. A.Y. Yakubovskiy, "Altın Ordu ve İnhitatı", İstanbul, 1955, s. 116). "Hil'at mal" (bk. H. Abdullahoğlu, "Birinci Mengili Giray Han Yarlığı", TM, IV, 1934, s. 106). Suyurgal tâbirine ilk olarak Mengli Giray'ın 857 (1453) tarihli tarhan'lık yarlığında tesadüf edilir (bk. A.N. Kurat, "Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına âit yarlık ve bitikler", İstanbul, 1940, s. 64). Daha bk. M. Murakami, "On the Origin of the fiefdom 'Soyurqal' under the Mongol Dynasty", The Toyo Gakuho, 44, 3, Tokyo, 1961, s. 1-35. Kırım ve Kazan Hanlığında Han'lar tarafından verilen "Tarhanlık Yarlıkları" hakkında tafsilen bk. A. Battal, "Sahib Giray Han Yarlığı", TM, II, 1926, s. 75-101; A.N. Kurat, "ayn.esr.", s. 61-115; A. Bennıgsen, "Le Khanat de Cremée", Paris, 1978, s. 33-39; I. Vásáry, "A Contract of the Cremean Khan Mänglı Gıräy and the Inhabitanis of Qïrg-Yer from 1478/79, Central Asiatic Journal 26, Wiesbaden, 1982, s. 290. Diğer taraftan Kırım Türklerinden 250 kişilik bir grup "Tarkan" hareketi diye bilinen bir olayı başlatmış ve 1942 de tamamiyle mağlup edilene kadar Almanlara karşı savaşmışlardır. Ayrıca Kırım A. SSR merkez komitesi başkanının adı da "İlyas Tarhan" idi (bk. A.W. Fisher, "Crimean Tatars", California, 1978, s. 145, 147, 160).

368 F. Köprülü, "Altın Ordu'ya âit yeni araştırmalar", Belleten, sayı 19, 1941, s. 431.

369 B.Y. Vladimirtsov, "Moğolların İçtimaî Teşkilâtı", Ankara, 1944, s. 175; B. Spuler, "Die Goldene Horde", Wiesbaden, 1965, s. 319.

370 Barhebraeus, "Tarih-i Muhtasar'ül-düvel", İstanbul, 1941, s. 6; R. Grousset, "L'Empire des Steppes", Paris, 1952, s. 282.

371 Bk. "Moğolların Gizli Tarihi", s. 135; A.Y. Yakubovskiy, "ayn.esr.", s. 87. Fakat bu kaide ölüm cezasını gerektiren suçlarda cari değildi (bk. W. Barthold, Turkestan ...", s. 385).

372 W. Barthold, "Turkestan ...", s. 385.

373 G. Doerfer, "ayn.esr.", II, s. 460.

da babadan oğula geçerdi[374].

Kelimenin yukarıdaki tarzlarda açıklanması bazı güçlükleri de beraberinde getirmektedir. Nitekim *Tarkan* (Tarhan) sözünün Çince, Etrüskçe, Grekçe ile ilgisi, tıpkı bir dış benzetmeden ibaretterken unvanı ile olan aynîliği gibi, linguistik temellerden mahrum yakıştırma olarak görünmektedir. Demircilik meselesi de henüz kesinlikle isbatlanmış bir husus değildir. Zira Tarhanların imtiyazlı demirciler sınıfı teşkil etmeleri ancak çok geç devirlerde (13. asırdan itibaren) Moğollar zamanında yürürlükte olduğu hâlde, bu unvanın çok daha önceleri Türklerde mevcudiyeti gösterilmiştir.*Tarhan tâbirinin hecelere ayrılmak suretiyle izahı mümkün görülmemektedir. Kelime Türkçe sayılabilir, fakat etimolojik bakımdan inandırıcı bir açıklama henüz yapılamamıştır*[375]

TARMAÇ:

730 yılında Ermeniye'yi istila eden Hazar generalinin adı ve unvanı olarak geçmektedir. Kelimenin Türkçede çok defa birbiriyle yer değiştiren **r-l** seslerinin karışmasıyla bu hâle gelmiş olup aslının *"tercüman"* mânasında *"talmaç"* olduğunun kabûl edilebileceği ileri sürülmüştür: **"T'armac** = talmac / **tolmac** / **tilmac**. Son kelimeler birçok türk lehçelerinde aynı mânada (tercüman) geçer. Unvan iken boy adı hâline geldiği de görülür (Peçeneklerde olduğu gibi). Ermeni yazarı Lewond'da Hazar kumandanı olarak zikredilen *"tarmac"* sözü isimden ziyade unvan olsa gerektir[376]. Gy. Németh'e göre *"dış işleri bakanı"* mânasını taşıması muhtemel olup Orta Asya ile ilgili Çin kayıtlarında devletlerin en başta gelen memuriyetleri arasında zikredilmektedir[377].

374 B. Spuler, "History of the Mongols", London, 1972, s. 22. Hattâ tarhan yetkilerinin tarhan hatunlarına geçtiğine dair belirtiler vardır (bk. N. Şâmî, /Türk. terc./ "Zafernâme", Ankara, 1949, s. 129 vd. n. 1). 16 asırda bile Altınordu devletinden intikal ettiği anlaşılan imtiyazlı "tarhan" unvanının Rus çarlığında dahi kullanıldığı görülmektedir (bk. A.N. Kurat, "Rusya Tarihi", Ankara, 1948, s. 185 vd.). Ayrıca 15. asırda yaşamış olduğu tahmin edilen ve Timur'un ileri gelen emirlerinden olan "Arslan Hoca Tarhan, Atabetü'l-Hakayık" adlı kitabın sonuna onu tanıtan bir şiir yazmışdır (bk."Atabetü'l Hakayık,"s.100 vd.).

375 Tarhan terimi hakkında tafsilen bk. G. Doerfer, "ayn.esr.", II, s. 460-474.

376 Tafsilen, bk. P.B. Golden, "Khazar Studies", s. 213 vd.

377 Gy. Németh, "HMK", s. 46.

TEGIN (TİGİN):

Hükümdar âilesi mensuplarına yâni umûmiyetle prenslere ve hükümdar oğullarına *"Tegin"* denilirdi[378] (Kitâbelerden: II. GökTürk kaganı Bilge'nin **küçük** kardeşi **Kül Tegin** ve aynı âileden Orhun kitabelerinin yazarı Yollug Tegin)[379]. **Tegin** unvanı Ak-Hun paraları üzerinde (630-658) görülmekte olduğu gibi[380], Uygurların menşe efsanesinde **"Or-Tegin"** bir Türk unvanı olarak geçmekte[381] ve 924-926'da Kan-chou (Turfan) Uygur hâkanının unvanı olarak görünmekte[382], Türk Bulgar kitâbelerinde *"Han'ın kardeşi veya oğlu"* anlamını taşımaktadır[383]. Tarihî belgelerden anlaşıldığına göre **Tegin'ler** ordu başında bir bölgenin idaresine memur edilince **yabgu** veya **şad** unvanını alırlardı. F. Altheim *"İl-tegin"* tâbirinin *"imparatorluk prensi"* mânasına geldiğini söylemektedir[384].

Çoğul hali ile "**tigit**"[385] şekli ile de karşılaşılan **tegin** (tigin) tâbirinin menşei, mânası ve okunuşu hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Chavannes'e göre "*To*" sözü Türkçe "*T'o- kin*(tegin) teriminin kısaltılmışıdır.[386] A. Bombacı ise Çince "*Tê-lê*" sözünü Türkçe **tegin** olarak kabûl et-

378 Bk. A.v. Gabain, "Altt.Gramm.", s. 340, 341; "EUS", s. 230, 238; "KB", beyitler: 4068, 4642; "HMK", s. 295; G. Doerfer, "ayn.esr.", II, s. 533-541.

379 "Kitâbeler", I, güney, 13, I, güney-batı; II, güney-batı.

380 Bk. F. Altheim, "Geschichte der Hunnen", I, s. 49.

381 Bk. B. Ögel, "Türk Mitolojisi", s. 61, n.2, 75, 150 vd.

382 10. yüzyıl Kitan'lara da geçmiştir (bk. J.R. Hamilton, "ayn.esr.", s. 156).

383 K.H. Menges, "Altaic elements in the ...", s. 100 vd. Tuna Bulgarlarında "Kan-tegin", "kanar-tiğin", "Böri-tegin" şekillerinde özel ad olarak zikredilmiş olması da muhtemeldir (bk. "Byz.turc.", II, s. 97, 148). Türgiş kaganı Su-lu (717-738)'nun hükümdar âilesine mensup olmadığı hâlde Çinlilerce "tegin" diye anıldığı söylenmektedir (bk. R. Giraud, "L'Empire ...", s. 76.

384 F. Altheim, "ayn.esr.", I, s. 47.

385 "DLT", I, s. 355; "KB", beyit: 1868. "Tigit" sözünün Macarca karşılığı "Tihit" "Tühüd"dür Bk."HMK", s.295)."

386 "İki Türk Prensesinin ...", s. 40, n. 24.

miştir[387]. W. Radloff da **"teggin"** şeklinde okumaktadır[388]. Mongolist G.J. Ramstedt de eski Türkçesini **"teggin"** olarak düşündüğü **tegin'i** benzetme yoluyla Kore dilindeki **"tek"** (fazilet) + **in** (adam) kelimesine bağlayarak *"muteber adam"* mânasına geldiğini söylemektedir[389]. F. Altheim ise **"tekkin"** (teggin) diye okunmasını tercih ettiği bu unvanı yine mânasına bakmaksızın, halk etimolojisi kabilinden Çinceye veya Farsça (**"Dehkan"** **)'ya bağlamak teşebbüsündedir**[390].

TENGRİKEN, TENGRİM, TERİM (TARIM):

DLT'deki kayda göre *"teginlere ve Afrasyab soyundan (yâni Türk asıldan) olan hâtunlara ve bunların çocukları için söylenen"* **tarım** tâbiri *"Hâkanlı hanları oğullarından başkasına kullanılmaz*[391]*"* Yine **DLT'de "Altun tarım"** şekliyle *"büyük kadınların unvanı"* olarak da belirtilmiştir[392]. A.v. Gabain ve A. Caferoğlu tarafından *"kadınlara mahsus bir unvan"* olarak kabûl edilen bu tâbiri[393]; G. Doerfer ve S. Çağatay **"Terim"** şeklinde okumaktadırlar[394]. J.R. Hamilton'a göre kelime **"terim"** diye okunduğu takdirde bu **"Tengrim"**den türetilmiş yüksek seviyede bir unvan olur ki, aynı zamanda şehzâdeler için de kullanılır[395]. P. Pelliot ise **"Terim"** **in eski Türkçede** *"prenses"* mânasına gelen **"Tengrim"**den türediği düşüncesindedir[396]. **Tengri-**

387 "Prenses ...", s. 46, n. 3.

388 "Versuch eines Wörterbuches ..." III, 1034. Daha bk. K.H. Menges, "Titles and organizational ...", s. 72.

389 G.J. Ramstedt, "ayn.esr.", s. 64 vd.

390 F. Altheim, "ayn. esr.", I, s. 49; II, s. 273, V, s. 245. "Tegin" unvanının 11. asırdan itibaren bazı Türk çevrelerince aldığı yeni mânalar ve bunun kadîm Türk kahramanı Afrasyab (Alp Er Tunga) ile ilgisi hakkında bk. "DLT", I, s. 355, 413 vd.

391 "DLT", I, s. 396.

392 "DLT", "göst.yer.

393 "Altt.Gramm.", s. 338; "EUS", s. 226.

394 G. Doerfer, "ayn.esr.", II, s. 656 vd; S. Çağatay, "Türk lehçeleri", s. 322.

395 J.R. Hamilton, "ayn.esr.", s. 156.

396 Bk. G. Doerfer, "ayn. esr.", II, s. 656 vd.

ken tâbiri ise prenseslere verilen bir unvan olarak görünmektedir[397].

Özetle:

Tengriken (prenses)

Terim (kadınlara mahsus yüksek unvan)

Tarım (Hâtun ve hâtunların kız çocuklarına mahsus unvan)

TERKEN:

Uygur metinlerinde[398] ve **DLT, KB** gibi islâmî devir Türk eserlerinde **"terken"** şeklinde geçen bu tâbirin (arap hurufatı ile yazılmış şekline bakılarak **Türkân** okunması yanlıştır) eski Türk unvanlarından **"Tengriken"** deyimi ile ilgili olduğu belirtilmiş[399] ve devlet idaresinde hâkandan sonra geldiği fakat yetki bakımından ona en yakın bir görevi ifade ettiği ileri sürülmüştür[400].

Terken unvanının kimler tarafından taşındığı hususunda bazı kayıtların tereddütlere yol açtığı görülmekte ise de[401], vuzuhsuzluğun **DLT**'nin hatalı tercümesinden[402] ve **KB**'deki **"terken kutı"** tâbi-

397 Bk. A.v. Gabain, "Altt.Gramm.", s. 340; "EUS", s. 234. "Kenç Tengrim" = prenses (bk. "EUS", s. 105.

398 Bk. O. Turan, "Türkân değil Terken", s. 72.

399 O. Turan, "göst.yer.": S. Çağatay, "ayn.esr.", s. 327. Menşei hakkında diğer görüşler için bk. G. Doerfer, "ayn.esr.", II, s. 495-498; G. Clauson, "... Turkish", s. 544b.

400 Bk. G. Clauson, "... Turkish", s. 544b.

401 O. Turan'a göre, unvan hem "hükümdar" hem "melike" için kullanılmıştır. R. Genç de aynı görüştedir (bk. "Karahanlı devlet teşkilâtı", s. 138.

402 "DLT", I, s. 376, 441. Burada geçen "melik" tâbirini "kral" veya "hükümdar" olarak değil, cins ismi olarak mülke sahip, idareci diye almak daha doğrudur. Esasen kral veya hükümdar bir vilayetin başında değil ancak ülkenin başında yer alır.

rinin[403] yanlış yorumlanmasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır[404]. **KB**'deki **"terken kutı"** ibaresinden hükümdar değil, hükümdar hukukunu haiz hâtun mânasını anlamak gerektiği dikkate alınmamıştır. Çünkü burada hükümdar bahis konusu olduğu zaman **KB'** de yalnız **"Bey, İlig, Han"** terimleri kullanılmakta olduğu gibi, **terken** = *"kadınlara ait bir unvan"* diye açıkça ifade edilmiştir[405]. Aynı asırlarda Büyük Selçuklu imparatorluğunda, sultan kadar devlet idaresinde etkili, Kara-Hanlı prensesi Celâliye Hâtun **"Terken Hâtun"** (sultan Melikşah'ın /ölm. 1092/ hanımı ve Sencer'in annesi), ve Harezmşah Tekiş'in (ölm. 1200) hâtunu (sultan Ala'üd-din Muhammed'in annesi), keza devlet idaresinde hattâ birinci derecede yetki sahibi durumunda olan **"Terken Hâtun"** bu unvanlarla anılmaktadırlar[406]. Bu tarihî belgeler ışığında olacaktır ki son devir araştırıcıları **"terken" hâtunlar için kullanılan** *"kraliçe"* veya *"imparatoriçe"* mânasında tanıtmışlardır[407].

TİREK (DİREK):

Uygur hâkanlığında el öge (b. bk.)'sinden sonra gelen bir unvandır. Çin'e giden iki Uygur elçisinin unvanı olarak görülür: **Tirek Bekçi** (911 yılında); **İnanç Tirek** (954 yılında)[408]. Mâna itibariyle **Tayangu** (hâcib)'nun işini gören kimselere verilirdi. Bu unvan aslında devletin direği (islâmî unvanlardan *"imadu'd-devle"* karşılığı) mâna-

403 "Beyitler": 109, 115, 121.

404 Krş. "DLT" için, G. Doerfer, "ayn.esr.", II, s. 495-498. "Terken katun katunga ..." (to her majesty the Queen, I, s. 376) ayrıca 8. yüzyıl Uygur metinlerinde: "silig terken" = (pure queen); İbn. Müh., "terken" = kraliçe vb. bk. G. Clauson, "göst.yer.".

405 "KB", III (indeks), s. 438.

406 Bk. İ. Kafesoğlu, İA. mad. "Selçuklular"; Ayn.Müell., "Harezmşahlar", s. 315 (indeks). Ayrıca Kara Hitaylarda, Karluklarda, Salgurlularda ve daha sonra Moğollarda ("Döregene" / "Ögeday Kaan'ın annesi" / = "terken"), Timurlularda unvanın kraliçe mânasında kullanıldığı bildirilmektedir (bk. O. Turan, "ayn.esr.", s. 63-73; G. Doerfer, "ayn.esr.", II, s. 497 vd.; E. Merçil, "Salgurlular", s. 99-105, 108, n. 9, 109, 135).

407 G. Doerfer, "göst.yer.", G. Clauson, "göst.yer.", 'DLT"de arap harfleriyle aynı şekilde yazılıp "oymakların, hısımların toplandığı yer; "ana-baba evi" mânasına gelen "Türkün" (Törkün) tâbiri hakkında bk. "DLT", I, s. 441.

408 Bk. J.R. Hamilton, "ayn.esr.", s. 157.

sına gelmektedir[409].

Ayrıca Peçenek'lerde ve Kuman-Kıpçak teşkilâtında da mevcut olduğu bazı Kıpçak Han isimlerinden anlaşılmaktadır[410].

TOYGUN:

Kitâbelerde geçen **"toygun"** kelimesine[411] şimdiyekadarumûmiyetle *"yüksek mevki sahibi"* gibi pek açık olmayan mânalar verilmekte idi[412]. Sonra bu konu tarihî ve linguistik açıdan incelenmiş ve kelimenin aslî mânası şu şekilde tesbit edilmiştir. *"Toy"* devlet meclisinin eski Türkçedeki adıdır. ikinci hecedeki **"-gun"** eki Türkçede *"birlik, topluluk veya bir topluluğa mensubiyet"* mânasını vermektedir. Buna göre, **"toygun"** sözünün *"toy birliği içinde, toy'a mensup"* yâni *"toy üyesi"* (Devlet Meclisi azası) olması gerekir[413].

TUDUN

Orhun kitâbelerinde, Karluk'lara karşı yapılan bir seferde, Bilge Kagan tarafından gönderilen *"Yamtar"in*[414] ve Hâkan İşbara devrinde (ölm. 587) K'i-tan'ların başında bulunan idarecinin unvanı[415] olarak zikredilen **Tudun** terimi, Gök-Türkçe yazılı *"İhe Huşotu"* yazıtında da *"Kül Tudun'*un küçük kardeşi Tekiş"; **"Kül Tudun'**un küçük kardeşi Altun Tamgan Tarhan" ibarelerinde de görülmektedir[416]. Aynı unvan Uygurlar[417], Avarlar[418] ve Hazar

409 Bk. G. Doerfer, "ayn.esr.", II, s. 655; G. Clauson, "ayn.esr.", s. 543; S. Çağatay, "ayn.esr.", s. 327.

410 Meselâ, Peçeneklerde: 1050'de ordu kumandanı "Turakh" / "Turak" = "Tirek" (bk. Gy. Moravcsik, "Byz.turc.", II, s. 330). "Alp Direk" (bk. İ. Kafesoğlu, "Harezmşahlar ...", s. 129, 130, 138). "Çoğı Tirek": rütbe (bk. "EUS", s. 64.

411 "Kitâbeler", I, kuzey-doğu, 1; güney-doğu, 1; güney-batı, 1.

412 Bk. H.N. Orkun, "ETY", IV, s. 116; A.v. Gabain, "Altt.Gramm.", s. 343; Liu, "ayn.esr.", I, s. 103, 105, G. Clauson, "ayn.esr.", s. 584b.

413 İ. Kafesoğlu, "Eski Türklerde Devlet Meclisi (Toy)", s. 208. "Toygun"ların kimler oldukları hakkında bk. "TOY".

414 Bk. "Kitâbeler", II, doğu, 40. "Tudun Yamtar".

415 Bk. Liu, "ayn. esr.", I, s. 126.

416 Bk. "ETY", II, s. 121 vd.

417 Bk. "EUS", s. 255; Ed. Chavannes, "Documents ...", s. 90.

418 Bk. R. Giraud, "L'Empire ...", s. 81; G. Doerfer, "ayn.esr.", III, s. 207 vd.

lar[419] tarafından da kullanılmıştır. **"Turun" (tudun tuzun turun)** şekli ile de Volga Bulgarlarında mevcut olduğu anlaşılmaktadır[420]. Ayrıca Taşkent'in hâkimi **" Bagatur Tudun"**; Hami hâkimi de *"Tudun şad"* diye zikredildiği gibi[421] sonradan Moğolcaya da intikal etmiştir[422].

Çin kaynaklarına göre Gök-Türklerde hükümdar âilesine mensup olmayan idarecilere verasetle intikal etmek üzere verilen bir unvan olup, görevi tâbi memleketlerde başta vergileri ve gümrük resimlerini kontrol etmekdir [423]. Nitekim Batı Gök-Türk hâkanı T'ong-Yabgu *"Yabgu Kagan"* (618-630)'nın çeşitli batı bölgeleri (Taşkent, Gandhara vb.) krallıklarına tâyin ettiği İlteber yanında, oraları idarî yönden nezaret, vergi ve resimleri kontrol için tâyin ettiği zat da **"tudun"** unvanını taşıyordu[424].

Avrupa Avarlarında *"şehir muhafızlığı"* görevini yaptığı söyleniyorsa da[425], daha ziyâde mâlî işlerden sorumlu olduğu anlaşılıyor[426]. Daha sonra mâna kaymasıyla **"tudun"** tâbiri, yukarıda söylendiği gibi bir beldenin sahibi, hükümdarı unvanı olarak da kullanılmıştır. **DLT**'ye göre ise **Tudun** unvanı *"köyün büyüğü tanınmışı; köylülere içme suyu dağıtan adam"* mânalarına gelmiştir[427].

419 Bk. D.M. Dunlop, "ayn.esr.", s. 174 vd; "Byz.turc.", II, s. 317 vd. Hazarlarla ilgili olarak Bizans tarihçilerinden Theophanes (7. asır) ile Patriarch Nicephorus (806-815)'un eserlerinde "tudun" unvanı geçer. Buradaki kayıtlara göre "Tudun" doğrudan doğruya hâkanın temsilcisi olarak Xerson'da hüküm sürmüştür. Ayrıca Ermeni kaynağı (Mauses Dasxuranc'i) Tiflis'in Hazarlar tarafından kuşatılması hâdisinden bahsederken "Sat"ın "T'nduns"larını zikreder (bk. P.B. Golden, "Khazar ...", s. 215.)

420 Bk. Gy. Németh, "HMK", s. 213; G. Doerfer, III, s. 208 vd.

421 Bk. P.B. Golden, "ayn.esr.", s. 216.

422 Bk. G. Doerfer, III, s. 207-210.

423 Bk. P.B. Golden, "ayn.esr.", s. 216.

424 Bk. Ed. Chavannes, "Documents ...", s. 24, 52; G. Clauson, "... Turkish", s. 457b.

425 Bk. H.W. Haussing, "Die Quellen über ...", s. 42.

426 Bk.yk.n. 398 ve 399.

427 "DLT", I, s. 400; III, s. 171.

Kelimenin etimolojisine gelince: A.v. Gabain, H.W. Haussig, G.J. Ramstedt, K.H. Menges bunu Çince **"tu-t'ung** (sivil vâli)'a bağlanmakta iseler de[428], kelimenin, bilhassa Türk devletlerindeki görevi dikkate alınarak, Türk asıllı bir tâbir olduğu ve belki de Türkçe *"tut +"* (tut-mak, muhafaza etmek, tutumlu olmak) fiil köküne bağlanabileceği düşünülebilir[429].

TÜKSİN:

DLT'de *"halktan olup handan üç kat aşağı bulunan kişi"* mânası verilmiştir[430]. **Tüksin** unvanının **"teksin"** okunmasının daha doğru olacağı ve yugruş (b.bk.)'la aynı görevi yapan kimse olduğu ifade edilmektedir[431]. Çiğil hükümdarının da telaffuzu kesinlikle tâyin edilememiş olan[432] bu unvanla anıldığı anlaşılmaktadır[433].

ÜGE (ÖGE):

Gök-Türk çağı Türkçesinde ve Uygur lehçesinde kullanılmış olup[434], Orhun hurufatlı Suci (9. yüzyıl)[435] ve Açura[436] kitâbelerinde zikredilen ve İslâmî devirde *"vezir"* tâbiri ile yer değiştirdiğine bakı-

428 Bk. A.v. Gabain, "Altt.Gramm.", s. 345; H.W. Haussig, "ayn.esr.", s. 42; K.H. Menges, "The Turkıc languages ...", s. 169; G. Doerfer, III, s. 210. Çin devlet hiyerarşisinde böyle bir unvan var mıdır? Ayrıca Bulgar Türkçesindeki "turun" şekli nasıl açıklanacaktır? Bir lâtin kaynağı olan bir Karolenj devri (9. asır sonu) yıllığında 795 senesi ile ilgili olarak "Zatanus" geçer ki "tudun" unvanıdır (bk. A. Kollautz, "Geschichte ...", I, s. 10, 57). Çek ülkelerinde Avar kaganının mutasarrıfı anlamında bugün de kullanılmaktadır (bk. Y. Blaşkoviç, "Çekoslovakya topraklarında eski Türklerin izleri", s. 344).

429 Unvanı hemen her kayıtta (mesela bk. Ed. Chavannes, "Documents ...", indeks, s. 372; Liu, "ayn.esr.", indeks, s. 814) "tudun" olarak görmemize rağmen G. Clauson tarafından "todun" şeklinde zapt edilmiş bulmaktayız (bk. "... Turkish", s. 457b). Bu tâbirin Çinceden bir alıntı olduğu ön yargısına dayanmış olsa gerektir. Hâlbuki türkçe "tut + " fiilindeki ikinci "t" nin çekim hâlinde "d" ye dönüşebileceği hesaba katılmalıdır.

430 "DLT", I, s. 437.

431 G. Doerfer, "ayn.esr.", II, s. 526 vd. Kelime W. Radloff tarafından "tekkin" diye okunmuştur.

432 G. Clauson, "... Turkish", s. 487a.

433 "Bk. V. Minorsky, "Hudûd ...", s. 297 n. 4.

434 "Altt.Gramm.", s. 322; "EUS", s. 146.

435 "Kutlug Baga Tarkan'ın buyruklarının 'ügesi' ben" (bk. "ETY", I, s. 156).

436 "... İl ügesi ...", (bk. "ETY", III, s. 133).

lırsa idarecilikle ilgili yüksek türkçe bir tâbir olduğu anlaşılan bu kelimenin daha ziyâde *"öge"* şeklinde telaffuzu uygun görünmekte[437] ve A.v. Gabain'e göre *"şöhret"*[438]; Gy. Györffy'e göre *"Han'ın yanında vâli"* (yüksek idareci)[439]; J.R. Hamilton'a göre *"hakîm,bilge"*[440]; G. Doerfer ve G. Clauson'a göre *"müşavir"*[441] mânalarını vermektedir. **DLT'de** *"idarî mertebe itibariyle teginden bir derece aşağı, denenmiş, tecrübeli halk adamı"*[442] *olarak*, **KB'de** *"çok akıllı müşavir"*[443]; *8. yüzyıl Uygur metinlerinde "él ügesi"* şekli ile *"Devlet Meclisi Başkanı"*[444] *şeklinde tanıtılan* **üge (öge),** Kan-chou (Turfan) Uygur devletinde (9-10. yy.) sadece bir unvan olarak zikredilmekte[445], Karadeniz kuzeyindeki Macar topluluğun idarecilerinden birinin unvanı olarak geçmektedir[446]. Aynı unvanın Nizâm'ül-Mülk'ün eserine göre Sâmani'ler zamanında **"Tudun-üge"** adında bir şahıstan bahsedilmekte[447] ve Kara-Hanlılardan Musa tegin'in **"öge"** lâkabını taşıdığı bildirilmektedir[448]. Bir görüşe göre proto-Bulgar kitâbelerindeki **"ög"** kelimesi **öge"** ile ilgili sayılmaktadır[449]. F. Altheim'e göre Attila devri Hun orduları başkumandanının adının grekçe şekli olan **Onegesios-'un aslı "On-iyi-z** (yâni **On-üge-z)** olmalıdır ki [450], **üge** sözü ile ilgi-

437 G. Doerfer, II, s. 157 vd.; G. Clauson, "ayn.esr.", s. 101a.

438 "Altt.Gramm", s. 322.

439 "Die Rolle ...", s. 177.

440 "Ayn.esr.", s. 159.

441 "Göst.yerler."

442 "DLT", I, s. 356. "Öge Tegit" ise "orta halli adamların büyüklerine ve hâkan çocuklarının küçüklerine verilen unvan"dır (bk. "göst.yer.").

443 Bk. Beyitler: 1754, 1868, 1995, 2935, 2941, 4240. 5481, 4067, 4141. Unvan "Tai üge" şeklinde de geçmektedir (bk. "EUS", s. 220). Yine "EUS"de "Tigin üge" = veliaht diye gösterilmiştir (s. 238, daha bk. A.v. Gabain, "Die Dreizack - Kappe Uigurischer Würdenträger", s. 334 vd.).

444 G. Doerfer, "ayn.esr.", II, s. 157 vd.

445 J.R. Hamilton, "ayn.esr.", , s. 159

446 İ. Kafesoğlu, "Türk millî kültürü", s. 156. Macar başbuğu Arpad'ın dedesinin adı "ügyek" (bk. "HMK", s. 280) kelimesi de "üge" tâbiri ile ilgili olabilir. "Öge"nin "hükümdar" olarak mânalandırılması hakkında bk. [illegible]. Tuguşeva, "Three ...", s. 174.

447 Bk. G. Doerfer, "ayn.esr.", II, s. 157 vd.

448 Bk. "Tarih-i Beyhakî", s. 496.

449 Bk. G. Doerfer, "göst.yer."

450. Bk. F. Altheim, " Gesehicte..,"IV, s.284.

lendirilebilir. Kelime türkçe **ögüt** (nasihat)'den türemiş olabilir[451].

YABGU

Türk devlet teşkilâtında çok eskiden beri bilinen bir yüksek idarî-askerî unvan olup m.ö. Asya Hun devletinde kullanıldığı mütehassıs araştırıcılarca kabul edilmektedir[452]. Orhun kitâbelerinde (8. yüzyıl) de sık zikredilen bu unvan, Gök-Türk Hâkanlığının kurucusu olan Bumın Kagan'dan önce atası (535) Tu-wu, unvanın Çince şekli ile **"Ta Shih-hu"** veya **"Ta-ye-hu"** (= **büyük yabgu**) olarak tanınıyordu[453]. Bilindiği üzere Bumın'ın kardeşi ve hâkanlığın kuruluşunda baş yardımcısı İstemi'de **"yabgu"** unvanını taşımakta ve idaresine verilen Batı Gök-Türk halkı **"yabgu-Türkleri"** diye de anılmakta idi[454]. Batı Gök-Türk hâkanlarının en meşhurlarından biri de Bumın âilesinden gelen yâni Aşına (bozkurt) soyundan, **"yabgukagan"** diye de tanınan **"T'ong-Yabgu"** idi (618-630)[455]. Hazar Bölgesi Gök-Türk Devletinin batı ucunu teşkil ettiği bu tarihlerde Hazarların başında da keza **yabgu** unvanlı bir başbuğ bulunuyordu ki, Gök-Türk hâkanlığının **yabgu'**luk bölgesini meydana getiren bu havalideki bu sorumlu şahıs bir iddiaya göre **T'ong Yabgu'**nun yeğeni idi[456]. Ayrıca Tuna Bulgarlarında da *"Han"* unvanı ile birlikte geçtiği söylenen ve **"ş(s)u-**

451. Bk. J.R. Hamilton, "ayn. esr. "s.159.

452 Bk. De Groot, "Die Hunnen der Vorchristlichen Zeit", Berlin - Leipzig, 1921, s. 116; P. Pelliot, "L'Origine de Tou-kiue nom chinois des Turcs", TP, XVI, 1915, s. 688, n. 5; F. Hirth "Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk" ATIM, II, Folge, 1899, s. 48. Orta-Doğu Hun Devleti (Ak Hun - Eftalit) paralarında (5. yüzyıl): "i-apgu", bk. aş.

453 Bk. Ed. Chavannes, "Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux", Petersburg, 1903, s. 47; Liu, "Die Chinesischen Nachrichten zur geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)", I, Wiesbaden, 1958, s. 40. Yalnız Bumın Kagan'ın, Büyük Yabgu'nun oğlu olup olmadığı belli değildir (bk. B. Ögel, "Doğu Gök-Türkleri hakkında notlar", Belleten, sayı 81, 1957, s. 120-122).

454 Bk. Ed. Chavannes, "ayn.esr.", s. 21, 95, n. 3, 219; Liu, "ayn.esr.", II, s. 722.

455 Bk. Ed. Chavannes, "ayn.esr.", s. 24. "Yabgu" unvanı kagan ile müştereken de kullanılmıştır: "Yabgu Kagan". Denebilir ki, kaide olarak birleşik unvanlar yüksek makamlardan sonra gelen küçük unvanlardan yapılmıştır ve onları taşıyanlar daha yüksek ünvanlara sahip olmakla beraber, daha küçük ünvanlarını muhafaza ederler. 638 de Çin İmparatoru tarafından Hsi Shê-hu ko-han olan (Yabgu Kagan) Hsüeh-yent'o kagan'ın oğlu Sha-tan-mi "Shê-hu" "(yabgu)" Pa-cho'ya tevcih edilen "Yabgu kagan" unvanı buna bir örnek olarak gösterilebilir (bk. A. Bombaci, /Türk. terc./ "Prenses Hsien-Li Bilge'nin kocaları", TDED, XXI, İstanbul, 1975, s. 63).

456 Sâsânî'lerle mücadele halinde bulunan Bizans İmparatoru 627 senesinde Hazar'lardan yardım almak üzere Kafkaslara geldiği zaman Tiflis önünde bu "yabgu" tarafından karşılanmış ve kendisine askerî yardım yapılmıştı (bk. İ. Kafesoğlu, "Türk Millî Kültürü", Ankara, 1977, s. 147).

bigi" veya **"şuvıgi" (uvigi)** diye okunan unvan da V. Beşevlıev'e göre **"yabgu"** unvanı olmak gerekir[457] ve ihtimal aynı unvan Avrupa Avarlarında da mevcut bulunmakta idi[458]. Macarlarda da kullanıldığı tahmin edilmektedir[459]. II. Gök-Türk Hâkanlığını teşkilâtlandıran İlteriş (681-692) Kagan küçük kardeşi To-si-fu'yu **"yabgu"** olarak görevlendirmişti[460]. Yine bu devirde Töles ve Tarduş topluluklarına şad ile birlikte **yabgu** da tâyin edilmişti[461]. Uygur devletinin ilk hükümdarı *"Kutluk Bilge Kül Kagan"* (744-747) önce **"Yeh-hu" (Yabgu)** adını taşımakta idi[462]. İkinci Uygur kaganı Moyen-çor (747-759) da oğullarından birini **"yabgu"** olarak vazifelendirmişti[463]. Aynı kagan'ın 753'de Kara Türgiş'ler namına Çin'e elçi gönderdiği Tay Bilge Tutuk **"yabgu"** unvanını taşıyordu[464]. Türgiş hâkanlığında da **"yabgu"** unvanı mevcuttu[465]. Karluk tarihinde *"Üç-Karluk"* bey'inin **"yabgu" diye anılmasından[466] aynı unvanın Karluk devletince de bilindiği anlaşılmaktadır. Esasen daha 742-744 yıllarında "sağ yabgu"** mevkiinde bulunduğu belirtilen Karluk yabgusu Uygur Hâkanlığının kuruluşu üzerine (744) **"sol yabgu"**luğa getirilmişti[467]. **Yabgu'**nun Oğuz boylarınca da ma'lum olduğu bilinmektedir[468]. Karaşar, Kuça,

457 V. Beşevliev, "Die Protobulgaren Inschriften", Berlin, 1963, s. 71, 250 vd.; Gy. Moravcsik, "Byzantinoturcica", II, Berlin, 1958, s. 330.

458 Bk. V. Beşevliev, "ayn.esr.", s. 251.

459 Gy. Györffy'e göre Macarcada mevcut Türkçe bir isim olan "Géza" adı "yabgu"dan gelmiş olabilir (bk. İ. Kafesoğlu, "ayn.esr.", s. 157, n. 666).

460 Bk. İ. Kafesoğlu, "ayn.esr.", s. 95.

461 Bk. "Kitâbeler", I, doğu, 14; II, doğu, 12, 28; "Tonyukuk", II, batı, 6; A.v. Gabain, "Alttürkische Grammatik", Leipzig, 1950, s. 350.

462 B. Ögel, "Şine-usu yazıtının tarihi önemi", Belleten, sayı 59, 1951, 363.

463 Bk. "Şine-usu", doğu, 7 (bk. H.N. Orkun, "Eski Türk Yazıtları", I, İstanbul, 1936, s. 170).

464 Bk. "Şine-usu", kuzey, 12 (bk. H.N. Orkun, "ayn.esr.", I, s. 166 vd.). Daha bk. B. Ögel, "Şine-usu yazıtının tarihi önemi", s. 373.

465 Bk. "Kitâbeler", II, doğu, 28.

466 Ed. Chavannes, "ayn. esr.", s. 85.

467 Ed. Chavannes, "ayn.esr.", s. 85 n. 4. 12. asır ortalarında dahi Karluk başbuğlarından biri "yabgu-han" diye anılmıştır (bk. İ. Kafesoğlu, "ayn.esr.", s. 129).

468 " Oğuz-Yabgu Devleti" bu devletten bir kısmı olan Selçuklularda "Arslan Yabgu", "Musa Yabgu" vb.(bk.İ.Kafesoğlu, İ. A.md."Selçuklular")Selçuklu tarihi ile ilgili olarak islam kaynaklarında geçen navegî/yavgî= yabgulu meselesi ve bu özdeşleştirmenin yanlışlığı hakkında bk.A.Ateş, "Yabgulular meselesi Belleten, sayı 115, 1965, s. 517, 525

Hoten *"kral"ları* da **"yabgu"** unvanını taşıyorlardı[469].

Yabgu unvanının aslında hâkandan sonra gelen ve imparatorluk arazisinin bir kısmını idare ile sorumlu ve hükümdar âilesine mensup şahsın taşıdığı bir unvan olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Seyhun Oğuzlarında olduğu gibi devlet başkanının unvanı durumuna yükselmiş[470] ve daha sonraki devirde aşağı-yukarı aynı durumu muhafaza etmiştir[471]. Ebülgazi Bahadır Han'ın "Şecere-i Terâkime"sinde (1660) Kayı-Han'ın oğullarından birinin adı Dib-Yavku idi. DibYavku'nun da oğlunun ismi Farsça Oğuz destanında **"kurs (?) Yavku"** şeklinde yazılmıştır[472].

Yabgu deyimi bâzı Türk lehçelerinde **"cabgu"** şeklinde de görülmektedir. Türk lehçelerinde **"y - c"** değişiminden[473] doğan bu farklı söylenişin ilk defa 6. asırda batı Türk lehçelerinde yâni batı Gök-Türk lehçesi, Hazarca ve Bulgarcada ortaya çıktığı ileri sürülmüştür [474]. Bulgar kitâbelerinde geçen *"şubigi"* tâbirinin"cabgu" o-

469 Bk. Ed. Chavannes, "Documents ...", s. 112, 116, 126.

470 "İbn Fadlan Seyahatnâmesi", /Türk. terc./ İlâhiyat Fakültesi Dergisi, I, 2, Ankara, 1954, s. 65; O. Pritsak, "Der untergang des Reiches des Oğuzischen Yabgu", /F. Köprülü Armağanı / İstanbul, 1953, s. 397-410; F. Sümer, "Oğuzlar", Ankara, 1971, s. 52 vd. Krş. M.A. Köymen, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu tarihi", I, Kuruluş Devri", Ankara, 1979, s. 4 vd. Oğuzlar "yabgu" unvanını "yavku" şeklinde yazarlardı (bk. B. Ögel, "Türk Milotojisi", Ankara, 1971, s. 339).

471 Birinci Gök-Türk hâkanlığında hâkandan sonraki en büyük unvan olmakla beraber, II. Gök-Türk hâkanlığında şad unvanı ile arasında bir fark görülmemektedir. Fakat diğer Türk topluluklarında en yüksek mertebe niteliğini koruduğu muhakkak gibidir. 1040 Dandanakan savaşından önceki Selçuklu grubunda görüldüğü gibi. Ma'lum olduğu üzere "yabgu" unvanı Büyük Selçuklu İmparatorluğunda islâmî "melik" tâbiri ile yer değiştirmiş ve artık isti'mâlden kalkmıştır (bk. İ. Kafesoğlu, "Türk millî kültürü", s. 301). "Dîvân-ü lûgat'it-Türk"de "yafgu": "halktan olup hâkandan iki derece aşağıda bulunan kişi" olarak târif edilmiştir (bk. B. Atalay, /Türk.terc./, "Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi, III, Ankara, 1941, s. 32).

472 Dib-Yavku" konusunda tafsilat için bk. F. Sümer "Oğuzlara âit destanî mahiyette eserler", DTCF Dergisi, XVIII. 3-4, 1960, s. 359-421; Ayn. Müell., "Oğuzlar", s. 241, 244, 315, 336, 342; B: Ögel, "Türk Mitolojisi", s. 148 vd., 155, 211, 225; Z.V. Togan, "Oğuz Destanı", İstanbul, 1972, s. 17, 119.

473 Bk. Gy. Németh, "A Honfoglaló Magyarság Kialakulása", Budapest, 1930, s. 149.

474 J. Marquart'dan bk. V. Beşevliev, "ayn.esr.", s. 250.

kunması lâzım geldiği anlaşılmakta olup, Ermeni ve Gürcü kaynaklarında da (**Moses'ler, Sebeos** /VII. asır/, ve Lewond) unvanın **"cibga, cibgae, cibgo, cebu, chepputukh"** şekillerinde tesbit edildiği[475], Bizans tarihlerinde (Theophanes /6. asır/, Menandros /6. asır sonları/) **"cabgu, cibu, ciabe"** şekillerinden başka **"ziebil"** olarak da geçen tâbirin de **"cabgu"** dan bozulma olduğu[476], Gök-Türk yabğusu İstemi'nin Bizans kaynaklarında **"Sizabulos, Silzabulos"** diye zapt edilen adında **"cabgu"** deyiminin yer aldığı[477], islâm kaynaklarından Et-Taberî'nin eserindeki, İstemi yabgu ile ilgili **"Sincebu"** kelimesinin[478] son iki hecesinin de **"cabgu"**dan ibaret bulunduğu kabûl edilmiş durumdadır.

Yabgu tâbirinin Türkçedeki b - v, b - f değişimi yolu ile **"yavgu, yafgu"** olarak söylendiği de vâkidir. Bu hususta **Dîvân-ülûgat'it-Türk** ve **Kutadgu Bilig**'de çeşitli örnekler bulunmaktadır[479].

Yabgu unvanının menşeî hususunda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür: J. Marquart (bundan naklen W. Bang, W. Barthold, R. Giraud)'a göre İranî (Tohar)[480]'dir. F. Altheim, Tuna Bulgar kitâbelerinde geçen **"ya-b-g"** unvanının **"yay-bey"** olacağını düşünerek, Türk diline **"bag"** şeklinde girmiş olan bu kelimenin İran menşeli olduğunu ve bu delillere dayanarak **yabgu** kelimesinin **"ya-bagu"**

475 Bk. Gy. Moravcsik, "Byz.turc.", II, s. 130 vd.; P.B. Golden, "Khazar Studies", I, Budapest, 1980, s. 187 vd., 218; D.M. Dunlop, "The History of the Jewish Khazars", Princeton, 1967, s. 31 vd. Bizans kaynaklarındaki "Ziebil" şeklinin "cabgu" kelimesi ile ilgili bulunduğu (bk. P.B. Golden, "ayn.esr.", s. 189; A.N. Kurat, "Hazarlara âit bir kitabın tanıtılması", Tarih Araştırmaları Dergisi, III, 4-5, Ankara, 1965, s. 215) ve T. Simocattes'deki "... cabgun", şeklinin sonundaki Türkçe "+ n"" eki için bk. K. Czeglédy'den P.B. Golden, "ayn. esr.", s. 188, n. 618: Uygur: "Yabgun".

476 Bk. H.W. Haussig, "Theophylaks Exkurs über die skythischen Völker", Byzantion, VIII, 1954 s. 318, 373, 379; O. Pritsak, "Stammennamen und Titulaturen der altaischen Völker", UAjhb, XXIV, 1-2, 1952, s. 89.

477 Gy. Moravcsik, "Byz.turc.", II, s. 275.

478 Et-Taberî'den bk. S.M. Arsal, "Türk tarihi ve hukuk", İstanbul, 1947, s. 275, n. 21; İ. Kafesoğlu, "ayn.esr.", s. 82, n. 252.

479 Bk. B. Atalay, "DLT", III, s. 32; R.R. Arat, "Kutadgu Bilig", II, İstanbul, 1947, beyitler: 4069, 4137, 5043, 5523; Daha bk. A. Caferoğlu, "Eski Uygur Sözlüğü", İstanbul, 1968, s. 291; B. Ögel, "Türk Mitolojisi", s. 226.

480 Bk. F. László, /Türk.terc./ "Kagan ve âilesi", Türk Hukuk Tarihi Dergisi", I, Ankara, 1944, s. 48; R. Giraud, "L.Empire des Turcs célestes", Paris, 1960, s. 74, 129.

şeklinden çıktığını ve ayrıca Pehlevî metinlerindeki **"ypgw"** şeklinin Sogd tesirinde değişmiş telaffuzu olduğunu düşünerek **yabgu** kelimesine *"yayın efendisi, yayı çok iyi kullanan"* mânasını vermektedir[481]. F. László'ya göre terimin menşei belli olmamakla beraber Hun, Wu-Sun, K'ang-kiu (Sogd) ve Yüe-çi'ler tarafından kullanılmıştır[482]. R. Grousset ise unvanın Kuşan hükümdarı Kadphises I. paralarında yer aldığını söylediği **yabgu** unvanının İndo-İskit (Kuşan)'lerden Türklere geçtiği görüşündedir[483]. Kliaştornyi **yabgu** sözünü Kuşan, Saka dilinde *"kumandan, lider"* mânasına geldiğini ileri sürdüğü fakat gerçekte bir Hind-Avrupa ilah adı ile olan **yam (yavuga yam)** sözüne bağlamaktadır[484]. Unvanı Yüe-çi'lere bağlayanlardan biri de G. Clauson'dur[485]. Unvanı eski Altay dillerinde *"alıntı"* bir kelime sayan P.B. Golden terimin İran menşeli olduğunu tahmin etmektedir[486].

Görülüyor ki **yabgu** tâbiri umûmiyetle İndo-Avrupaî hususiyetle İranî bir lehçeye bağlanmakta, dolayısiyle zımnen eski İndo-Avrupa veya İranîsiyâsî teşekkülerde **yabgu**'luk diyebileceğimiz bir müessesenin varlığı tasavvur edilmektedir. Bu mütâaların ciddî linguistique ve administrativ esastan mahrum olduğu söylenebilir; çünkü·

1- Tohar ve Yüe-çi menşelerini ileri sürenler kanaat getirici bir delil gösterememişlerdir.

2- Kuşan, Saka dilinde kullanıldığı söylenen **yabgu**'ya yakın kelimenin **(yam)** asıl mânası ile **yabgu** teriminden tamamen farklı olduğu meydandadır.

481 F. Altheim, "Geschichte der Hunnen", V. Berlin, 1962, s. 307 vd.

482 F. László, "ayn.esr.", s. 48.

483 R. Grousset, "L'Empire des Steppes", Paris, 1952, s. 127, n. 1. P.M. Gardner ise Kuşan paraları üzerinde "yavugasa, yavasa" diye okunması gerektiği unvanı, Grekce menşeli saymaktadır (bk. F. Altheim, "ayn.esr.", IV, 1962, s. 65 ve n. 44).

484 Bk. P.B. Golden, "ayn.esr.", s. 190; A. Caferoğlu, "EUS", s. 283.

485 G. Clauson, "An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth - Century Turkish", Oxford, 1972, s. 873: "Davgu" (yabgu ?) = Motun bk. İ. Kafesoğlu, "ayn.esr.", s. 40, n. 72.

486 P.B. Golden, "ayn.esr.", s. 190. R.N. Frye'de İran menşeli olduğunu kabûl etmektedir (bk. "Some early Iranian titles", Oriens, 15, 1962, s. 352-359). Tafsilât için bk. G. Doerfer, "Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen", IV, Wiesbaden, 1975, s. 128 vd.

3- **Yabag** şeklindeki açıklamanın da bir fantazi olmaktan ileri gidemediğini belirtmeğe hacet yoktur, nitekim, haklı itirazlara da uğramıştır[487].

4- **Yabgu** tâbirinin Yüe-çi'ler, Kuşanlar, Tohar'lar vb. İndo-Avrupaî kavimler tarafından kullanılmış olduğu kabûl edilse bile, bu unvanın mezkûr kavimlerin dillerine bağlanması için yeterli bir gerekçe sayılmaz, zira bunların hepsinin Asya Hun-Türk kültürü etkisinde kalmış ve uzunca müddet Türk bozkır hayatını sürdürmüş oldukları Çin kaynaklarının şahadetiyle ortadadır[488].

5- Paralarında **yabgu** unvanı görüldüğü bildirilen Kadphises I. Baktria (Belh) bölgesinde m.s. 10-40 yılları arasında hüküm sürmüştür[489]. ki, aş. yk. 300 yıldan beri Hun kültürü etkisinde kalması sebebi ile bu unvanı tanımış olması ve kullanması anormal değildir[490].

6- Yüe-çi'lerde, Kuşan'larda, Tohar'larda ve hattâ Saka diye anılan ve kimlikleri de henüz iyi açıklanmamış olan kavimlerde **yabgu** deyiminin kullanıldığını isbata yarayacak en kesin delillerin başında, yukarıda arz edilen bâzı mutasavver sözlerin dış benzerlikleri veya zorlama ile benzetilmeleri değil, adları geçen kütlelerin devletlerinde veya hepsinin atası düşünülen bir kadîm İndo-Avrupa devletinde gerçekten, Türklerdekini andıran bir **yabgu**'luk teşkilâtının mevcudiyetini ortaya koymaktır ki böyle bir başarıya henüz ulaşılamamıştır. O hâlde ilk defa Türk devletinde görülen bir teşkilat için yabancı dilden bir isim bulmak garabetine gidilemiyeceğine göre şimdilik **yabgu** unvanının yabancı kavim ve kültürlere bağlanması gayretleri fazla ilmî değer taşımayan spekülatif davranışlardan ibaret kalacaktır.

Yabgu tâbiri ilk olarak m.ö. Çin kaynağı **Shi-ki**'de Asya Hun

487 Bk. B. Ögel, "Orta Asya Türk tarihi hakkında bazı yeni araştırmaların tenkidi", "DTCF Dergisi", XVII, 1-2, 1959, s. 271.

488 Yüe-çi'ler "Hsiung-nu"lar gibi yaşarlar, kültür itibariyle onlarla birdirler, vb." (bk. W. Eberhard, "Orta ve garbî Asya halklarının medeniyeti", Türkiyat Mecmuası, VII - VIII, 1942, s. 141, 145 vd, 170 vdd.; ayn.Müell, "Çinin Şimal Komşuları", Ankara, 1942, s. 104-110). Bilindiği üzere yukarda bahis konusu edilen Kuşan'lar bu Yüe-çi'lerin bir devamı olup, bugünkü Afganistan bölgesinde kurulan Kuşan devleti de Asya Hunlarından çok sonraları meydana gelmiş bir Hindu-Avrupa devletidir. Bu itibarla Hun-Türk kültürünün izlerini taşıyacağı tabidir.

489 Bk. A. Kollautz - H. Miyakawa, "Geschichte und kultur eines Völkerwanderungszeitlichen Nomadenvolkes; Die Jou-jan der Mongolei und die Awaren in Mittelenropa", I, Klagenfurt, 1970, s. 91.

490 Eğer bahis konusu terim "yabgu" olmayıp grekçe bir tâbir değilse (bk. yk. n. 483).

devlet teşkilâtında bir kanad sorumlusunu ifade etmek üzere Çince transkripsiyonu ile **"Hiepho"** şeklinde geçmektedir[491]. Çince olmayan bu tâbir, ilk defa, Asya Hun İmparatorluğu devlet teşkilâtında görüldüğünü ve terimin doğu batı Türk lehçelerinde ortaklaşa kullanılan köklü bir Türk kelimesi olabileceğini düşünen V. Thomsen tarafından Türkçe olarak açıklanmış ve Türkçedeki **"yap-"** (yapmak, icra etmek, düzenlemek, inşa etmek)[492] fiil köküne **" + gu"** ekinin ilâvesiyle meydana gelen bir tâbir olarak değerlendirilmiştir[493]. Gerçekte Türkçede **" + gu"** (gü) eki ile fiilden isim türetme genel kaide hâlinde olup, bu suretle normal kelimeler teşkil edildiği gibi (**Arı-gu** = yorgun, **Korı-gu** = koruyucu, **Kara-gu** = bekçi vb.)[494] idarîvesiyâsî mefhumlar ifade eden terimler de üretilmiştir (**Ay-gu**[495], **yar-gu**[496], **tayan-gu**[497], **Başla-gu**[498] vb.). **Yapgu (yabgu)** da bunlardan biridir. Bazı metinlerde zikredilen **"peygo"** veya **"bigu"** kelimesinin **yabgu** ile karıştırıldığı görülmüşse de yırtıcı kuş mânasındaki **"peygu"** ile

491 Bk. De Groot, "ayn.esr.", s. 116; P. Pelliot, "ayn.esr.", s. 688, n. 5; F. Hirth, "ayn.esr.", s. 48. K.H. Menges "Hiepho"nun eski Çince'deki "zyän-yiu" (şan-yü ?) şeklinin ve daha önceki Türkçe telaffuzunun 'dabgu" olduğu düşüncesindedir (bk. "The Turkic languages and peoples, "Wiesbaden, 1968, s. 88). "Yabgu" unvanının muahhar devirlerdeki Çin kaynaklarında aldığı şekiller. "Hi-hou, Che-hou, She--hu, Ye-hu = iäp-guo (bk. Ed. Chavannes, "ayn.esr.", s. 321; Liu, "ayn.esr.", II (indeks); A. Bombaci, "Prenses ...", s. 63; J.R. Hamilton, "Les Ouighours à l'époque des Cinq Dynasties d'après les documents chinois", Paris, 1955, s. 102, 200). Ak Hun - Eftalit paralarında: iapgu (Grek harfleriyle) bk. Altheim, "ayn. esr.", I, 1959, s. 255; G. Clauson, "... Turkish", s. 873. Pehlevîcedeki şekli: "cepik, cabbu (bk. P.B. Golden, "ayn.esr.", s. 188).

492 "İl-etmiş yabgu ...", bk. "Ongın", str. 4 (bk. H.N. Orkun, "ayn.esr.", I, s. 128).

493 V. Thomsen, "İnscription de l'Orkhon dechifress", MSFou, V, 1896, s. 146 n. 21. Ayrıca bk. "Şine-usu", Batı, str. 5 (bk. H.N. Orkun, "ayn.esr.", I, s. 181); A. Caferoğlu, "Eski Uygur Sözlüğü", s. 284 vd.; B. Atalay, "DLT", I, s. 348, 374, III, s. 33, 57; R.R. Arat, "Kutadgu Bilig, / III, İndeks, İstanbul, 1979, s. 523: örtmek, kapamak, yapğuçı kelimeleri / buralarda günümüz Türkçesine bazan kurmak kapamak olarak çevrilmiş ise de, kelimenin gerçek mânası yapmak'tır). Dikkate değer ki, De Groot, P. Pelliot, Ed. Chavannes, F. Hirth, O. Franke, Gy. Németh, Gy. Moravcsik, J.R. Hamilton, Gy. Györffy vb. gibi terimin Türkçe olduğunu kabûl edenler dışında kalan ve yabancı menşe arayanlar bu izah yolunu cerh edecek hiç-bir şey söylememişlerdir.

494 Bk. T. Tekin, "A Grammar of Orkhon Turkic", Bloomington, 1968, s. 112; K. Erarslan, "Eski Türkçede isimfiiler", İstanbul, 1980, s. 83-100.

495 "Ay (ayt)" = iyi söylemek, nasihat etmek; buradan Aygucı = müşavir.

496 Bk. A. Caferoğlu, "EUS", s. 287; G. Clauson, "... Turkish", s. 963b. Buradan "yargan" veya "yargucı" (+ gu, + gü ile aynı değerde olan "-gucı", "-güci" ekleri için bk. Kutadgu Bilig, III/indeks/, s. 523; T. Tekin, "ayn.esr.", s. 112).

497 Bk. "DLT",III, s. 380 (hâcib, bk. İ. Kafesoğlu, "Harezmşahlar Devleti Tarihi", Ankara, 1956, s. 158, n. 99; G. Doerfer, "ayn.esr.", II, s. 651).

498 Törende başta bulunan adam (bk. "Kitâbeler", I, doğu, 25, II, doğu, 20; I, kuzey, 8, 11, II, doğu, 33; R. Giraud, "L'Empire des Turcs ...", s. 122 vd.).

Türkçe bir idarî-askerî terim olan **yabgu** arasında hiçbir münasebet olmadığı meydandadır[499].

YAĞMA:

Bu Orta Asya'daki Türk kavminin adıdır ki, aslı Türkçe **"yağma"** unvanından gelmiştir[500]. Bu unvan **Yağma-beyi ifadesi ile KB** de görülür[501]. Terim Türkçe **"yağ-mak"** (yağmur, saçı vb.) ile ilgili olabilir.

YEN-HUNG-TA?:

Gök-Türk çağında (*"Yen-hung-ta"*) böyle bir unvan geçmekte ise de[502] mahiyeti iyice bilinmemektedir.

YİN-ÇÜ (YEN-ÇHİH / YEN-KİH) ve İŞİ:

Hun imparatoriçesine verilen unvandır[503]. Mongolist K. Shiratori'ye göre kelimenin menşei Tunguzca'da *"kadın"* mânasındaki **"A-çi"**'den gelmekte; Parker ise Türkçe **"elçi"** ile ilgili olduğunu ileri sürmekte; F.W. Müller ise kelimenin eski telaffuzu saydığı **"iönci"** veya **"en-şi"**'i W. Bang'a da dayanarak, Sogdca **" inç = kadın"** sözüne bağlamakta; tâbirin m.ö. Çin kaydındaki şekli ile **"hat-ti"** olarak telaffuz edildiği görüşüne dayanarak B. Laufer unvanın aslını **"hâtun"** ile irtibatlandırmak niyetindedir[504]. Ayrıca eski Çincedeki telaffuzun **"in"** ve **"çi"** olabileceği (**in-çi veya en-çi)** fikrinden hareket edilerek DLT'de geçen kıymetli taş inci mânasındaki **"yinçü"** kelimesi ile birleştirilmektedir [505]. Diğer taraftan W. Eberhard bu eski unvanı **"yen-kih"** olarak okumayı tercih etmektedir[506] **ki buna göre** yukarıdaki etimolojik açıklamalar mesnetsiz kalmış görünmektedir.

499 Bk.W.Barthold, Orta Asya Türk tarihi hakkında dersler, İstanbul 1927, s.78; G.Doerfer, II, s.427 vd.

500. Bk. Gy. Nemeth, "HMK", s.48, ve n.l.

501. Bk. Beyit:4947

502 Bk. Ed. Chavannes, "Documents ...", s. 15; Liu, "ayn.esr.", II, s. 556 vd; A. Bombaci, "On the ancient Turkish Title Eltäbär", s. 21 vd, 35 vd.

503 De Groot, "ayn.esr.", s. 50; O. Franke, "ayn.esr." III, s. 254; Liu, "ayn.esr.", I, s. 7, 132; W. Eberhard, "Hun tarihine kronolojik bir bakış", s. 381.

504 Tafsilen bk. B. Ögel, "Doğu Gök-Türkleri...", s. 131 n. 170.

505 B. Ögel, "ayn.esr." "göst.yer.".

506 W. Eberhard, "Lokalkulturen im alten China", s. 219 vd.'den bk. B. Szász, "ayn.esr.", s. 513.

Klaproth (1826) unvanı Uygur dilinde **"zevce"** mânasındaki **"ebçi"** i-le, A. Vambery ise doğrudan doğruya **"evci"** sözü ile birleştirmekte iseler de[507], herhâlde bu eski Türk unvanı etimoloji ve telaffuz bakımlarından hâlâ izaha muhtaç durumdadır.

Ayrıca eski Türkçede *"prenses"* veya *"bey hanımı"* mânasına gelen bir de **işi (eşi)** veya **isi (esi)** deyimi bulunmaktadır[508]. Orhun kitâbelerindeki *"Bey olacak erkek evlâdın kul oldu (temiz veya bâkire) kız evlâdın câriye oldu*[509]*"* suretinde tercümesi yapılmış ibarede **"silik"** sözünün aslında **"esi, isi** veya **eşi"** olduğu ve bahis konusu metnin **"i-şilik kız ogluñ"** şeklinde okunması, dolayısiyle ibarenin **"prenses o-lacak, beg hanımı olmaya lâyık"** diye çevrilmesi gerektiği belirtilmiştir[510].

YUGRUŞ:

8-12. asırlar arasında Uygur, Karluk hâkanlık ve devletlerinde **(yuğruş)** ayrıca **Avrupa** Avar imparatorluğunda (6-9. asırlar) **yugur-rus, jugurus, jugur** (Karoleng çağı / 8-10. yy./ yıllığında) şeklinde görülen bu unvan[511] bir nevi bakanlık görevini yapanlar tarafından taşındığı görülmektedir ki, **DLT** ve **KB**'ye göre, hükümdar âilesine mensup olmayan ve islâm devletlerinde vezir mertebesine yükselen kişilerce kullanılmıştır[512]. **Yuğruş** ve **yuğurruş** Avarlardan intikal etmek üzere Hırvat'larda[513] ve XI. yüzyıl Kara-Hanlılar devletinde[514], eski şad unvanı yerine geçmiş fakat yabgu unvanından üstün tutulmuş bir makamı göstermekte olup[515], XII-XIV. yüzyılda Hindistan Türklerinde Halaç reislerinin unvanları arasında da yer almıştır[516].

507 B. Szász, "ayn.esr.", s. 26.

508 "EUS", s. 90, 99; G. Doerfer, "ayn.esr.", II, s. 182 vd.

509 "Kitâbeler", I, doğu, 7, 24.

510 A.F. Karamanlıoğlu, "Silik sözü üzerine" s. 320-322.

511 Avarlardaki "yugurrus" ile Uygurlardaki "yugruş" aynı terimdir, bk. Gy. Németh, "HMK", s. 103; A. Kollautz, "ayn.esr.", I, s. 10. Avrupa Avarları, Gök-Türk çağından önce Hazar kuzeyi düzlüklerinde görünen Türk kütleleri olduğuna göre bu unvanın sanıldığından daha eski bir maziye sahip bulunduğu da düşünülebilir.

512 "DLT", III, s. 41; "KB", beyit: 4069.

513 L. Rásonyi, "Tarihte Türklük", s. 61, 84.

514 Kara Hanlı devlet teşkilâtında vezir durumunda olan "yugruş" hakkında tafsilen bk. R. Genç, ayn.esr. s. 237, 249 vdd.

515 G. Clauson, "... Turkish", s. 905b.

516 Örnekler için bk. F. Köprülü, "Eski Türk unvanlarına âit notlar", s. 25-28.

Omurtag Han zamanında bir büyüğün adı olarak zikredilmiş olması ihtimali de[517] aynı unvanın Tuna Bulgarlar tarafından da kullanıldığına delil sayılabilir. Avrupa Avar hâkanlığındaki durumuna göre **yugruş** tâbiri *"akıllı, zeki, kavrayışlı"* diye mânalandırılmakta ve Türkçe **ogur (ugur)** sözü ile irtibatlandırılmaktadır[518].

YULA (CULA, GYULA):

İlk defa Gök-Türk yazılı Kemçik-Cirgak kitâbesinde geçen bu unvan[519] Türk devletlerinde oldukça yaygın görünmekte, Batı Türk devletlerinde (Bulgarlar) olduğu gibi onlardan da Macarlara intikal ettiği anlaşılmaktadır. Gy. Németh'e göre Macar unvanı olan **"Gyula"**nın aslı Bulgar türkçesindeki **Dulo** (Bulgar Hakanlar Listesinde hükümdar âilesinin adından ibarettir. Unvanın bazı Türk lehçelerinde **"cula"** (y - c) tebadülü şekli de görülmektedir[520]. Macar dilinde Arpad devrinde (9. yüzyıl) **Yula** şeklinde geçen unvan sonraları şahıs adı olarak da kullanılmıştır **(Gyula)**[521]. Peçeneklerde bir urug adı o-larak yer alan bu unvan[522], **cula** söylenişi ile Altay türkleri arasında da görülmüştür[523].

Yula'nın aşağı yukarı *"buyruk"* görevini ifa ettiği ileri sürülmektedir[524]. Unvanın Uygur metinlerinde, **DLT**, ve **KB** de, Kıpçak lehçesinde vb. görüldüğü üzere *"meşale, ışık verici, lamba" mânalarında Türkçe bir kelime olan* **"yula"**dan ibaret olduğu beyan edilmiştir[525].

517 "Yugruş"?, bk. "Byz. turc." II, s. 350.

518 A. Kollautz, "ayn.esr.", II, s. 10. "KB": "Ogur" = "ugur" (III, s. 335), "DLT": "Ogur" = devlet (I, s. 53), bereket, ugur. Terim "ugur + ş" şeklinde türemiş olabilir ("Türkiş, Tarduş" vd. gibi).

519 Bk. "ETY", III, s. 79.

520 "HMK", s. 45, 295, 297. Son olarak bk. L. Bazin, "Les calendriers Turcs anciens ...", s. 661, 677, 798. Türkçeden Macarcaya geçiş şekli "Yila - D'ila" (bk. "Byz.turc.", II, s. 115.

521 "HMK", "göst.yer.".

522 A. N. Kurat, "Peçenek tarihi", s. 33, 43, 52, 54, 56-58.

523 "HMK", "göst.yer.".

524 G. Doerfer, "ayn.esr.", III, s. 3-6.

525 G. Clauson, "... Turkish", s. 919a.

b-İdarî Terimler:

AÇIĞ:

Han'ın bahşışı[526].

AGI (AGILIK):

Hazine[527].

AGICI:

Hazinedar[528].

AGICI ULUGI:

Baş hazinedar[529].

ALIMGA (ILIMGA)

Hâkanın mektuplarını Türk yazısıyla yazan kimse; kâtip, sır kâtibi[530].

ARKIŞ:

Asıl mânası **kervan,** ticarî mal taşıyan kafile[531]. Mâna genişlemesi neticesinde ve kervancıların aynı zamanda haber getirip götürmesi dolayısiyle haberci, hattâ elçi, bazan da mektup karşılığı kullanılmıştır[532].

---

526 "DLT", I, s. 63.

527 Bk. A.v. Gabain, "Altt.Gramm.", s. 292; "EUS", s. 6, 7; "KB", III (indeks), s. 8 vd.; R.R. Arat, "Uygurlarda ıstılahlara dair", s. 57.

528 "EUS", s. 6; "KB", beyitler: C39, XXXV, 2494, 2741, 2769, 2771, 2791, 2816, 4048, 4145. "DLT"de "ipek kumaşları muhafaza eden kimse" karşılığındadır (I, s. 89, 136).

529 Bk. "EUS", s. 6.

530 "DLT", I, 143; KB, beyitler: C38, S280, 4065, 4146.

531 "Kitâbeler", I, güney, 8, II, kuzey, 6; "EUS", s. 20, 240; "DLT", I, s. 97; M. Ergin, "Dede Korkut", s. 95 vd.; V. İzbudak, "El-İdrâk haşiyesi", s. 6; Atabetü'l-Hakayık ...", s. IV.

532 Bk.n.531 da gösterilen yerlere. Ayrıca bk."Kitâbeler"II, doğu 25-41. "Haberci"nin "sabcı" (bk."ETY" II, S.75-87; dlt,ııı, S.154-441; "KB" ııı, İNDEKS; "EUS", s.199,213) ve III, s.65). Tafsilen bk. B.Ögel, "Türk Kültür Tarihine Giriş" I,s.339-391.

AYUK (KÖK-AYUK)

"Kökyuk" şekli ile **DLT'de**[533] köylülerle Türkmen büyüklerine verilen ad olarak mânalandırılan bu kelimenin aslında devlet idaresinde yüksek bir memuriyeti ifade ettiği KB'den anlaşılmaktadır[534]. **"Kök",** Türkçede temel, esas kavramını ifade ettiğine göre yukarıdaki tâbiri de **kök** ve **ayuk'**tan kurulu bir birleşik deyim kabûl etmek mümkündür[535].

BAÇIĞ (BIÇIĞ, BIÇGAS):

Milletler arasında yapılan and[536].

BAZ:

Altt.Gramm. de hâkimiyet altına almak diye açıklanmış[537], A. Hayyân lûgatinde ise *"sulh"* mânası verilmiştir[538].

BEKLEŞ-:

Muahede yapmak, ahitleşmek[539].

BİTİ (BİTİG):

Kelimenin menşei hakkında A.v. Gabain tarafından ileri sürülen görüş genellikle kabûl edilmekle beraber[540] bu tesbitin ihtiyatla karşılanması lâzım geldiğine dair bazı uyarıcı hususlar vardır:

1- Eski Türk yazısı fırça ile değil, *"run"* karakteri icabı sert kalemle yazılan bir nevi kitabe yazısı idi.

---

533 "DLT" III, s. 133.

534 "KB", beyitler: 2644, 4067, 4142.

535 Orhun kitâbelerinde geçen "Ayukı" (Kitâbe, I, batı, krş. T. Tekin, "A Grammar ...", s. 238, 273, 306) tâbiri ihtimal "hükûmet" sözünün Türkçe karşılığı idi (bk. İ. Kafesoğlu, "Türk millî kültürü", s. 251 vd, n. 280 / eserin 2. baskısını sahifesidir/.).

536 "DLT" I, s. 371, 459.

537 "Altt. Gramm.", s. 302; A. Hayyân, s. 16; G. Clauson, s. 388a.

538 A. Hayyân, s. 16.

539 "DLT" II, s. 203.

540 A.v. Gabain Türkçe vesikalarda yazmak mânasında geçen bu kelimeyi Çinceye bağlamak ve menşe olarak Çincede fırça demek olduğunu ileri sürdüğü "pi" (orta çincede "piet") kelimesini göstermektedir. Ona göre bu Çince kelimenin orta Çinceden önce şekli "*bit" olmak lâzımdır ki Türkçeye buradan "biti" (yazmak) veya "bitig" (yazı, mektup vb.) şeklinde geçmiş olması gerekir (bk. A.v. Gabain, "Eski Türkçenin yazı dili", s. 316; ayn.Müell., "Altt.Gramm.", s. 303; Ayrıca bk. G. Clauson, "... Turkish", s. 299b.).

2- Eski Türk yazısı A.v. Gabain tarafından ileri sürülen devirden daha önceki çağlarda mevcut olup bunun bir delilini Bulgar Türkçesinde *"yazmak"* mânasına gelen *"ir + "* sözünde görmek mümkündür. Zira umumî Türkçedeki *"yaz + "* sözünün batı Türkçesindeki söyleniş biçimi olan *"ir + "* tarzını kullanan Türk boyları m.ö. 3 asırda Orta Asya ana Türk kütlesinden ayrılmış bulunuyordu[541].

3- Yazıyı sanılan devirlerden çok önceki çağlarda bildikleri ve kullandıkları son keşiflerle de (meselâ: Kurday kitâbesi / m.ö. 2. yüzyıl/ ve Esik kurganı / m.ö. 4. yüzyıl)[542] ortaya çıkan Türklerin bu çok mühim kültür mahsulüne ad vermek için Çinceye müracaat etmiyecekleri âşikârdır. Neticede "biti", "bitig" deyimlerinin yabancı bir menşee bağlanması kolay kolay mümkün görülmiyecek gayretlerden sayılmaktadır.

BİTİK, BİTİKÇİ (BİTGEÇİ, BİTİGEÇİ):

Bitik: yazı, harf, mektup, kitap, kağıt[543].

Bitikçi: kâtip, yazıcı; devlet muhabere sorumlusu[544].

Bitegçin (bitikçi, kâtip; hariciye nâzırı ?): Tabgaçlarda betikçin'ler devlet meclisinde dış politika ile ilgili olarak alınan kararları yazı ile tesbit etmek ve yürütmekle vazifeli idiler[545].

Ata Bitigi: Vasiyetnâme. Bilhassa babanın çocukları ile ilgili yazılı vasiyeti. Vesikalardan anlaşıldığına göre **"ata bitig"** i: *"baba, büyük baba ve büyük anneye evlâdın devamlı duada bulunması şartı ile"; " âile servetinin çocuklar tarafından faydalanması hakkında belge*[546]*"*.

Baş Bitig: Asıl ve esas vesikalara verilen isimdir[547].

Bodun-Bitigi: Halk, cemaat ile ilgili vesika. Meselâ kendilerine

541 K. Czeglédy'den bk. İ. Kafesoğlu, "ayn.esr." s. 33 n. 47.

542 Bk. İ. Kafesoğlu, "ayn.esr.", s. 285 vd.

543 Bk. "Kitâbeler", IV, s. 28 vd.; "Altt.Gramm.", s. 303; "EUS", s. 45; "DLT", IV, s. 96; "KB", III, s. 94 vd.; A. Hayyân, s. 19; Ettuh.Zekiyye., s. 153.

544 Bk. "ETY", IV, s. 29; "EUS", s. 45; "KB", III, s. 95; İbn.Müh.s. 20; G. Doerfer, "ayn.esr.", II, s. 264-267. Kelimenin Süryani ve Soğdça aracılığı ile Grekçeden geçmiş olabileceği hakkında bk. F. Altheim, "Geschichte ...", I, s. 254 vd, II, s. 287.

545 Bk. İ. Kafesoğlu, "ayn.esr.", s. 71, 237.

546 Bk. R. R. Arat, "Eski Türk Hukuk vesikaları", s. 15 vd.

547 R.R. Arat, "ayn.esr.", s. 14; "EUS", s. 35.

tarh edilen verginin ağır gelmesi üzerine bir cemaat halkının toplanarak durumu yüksek makamlara bildiren bir umumî dilekçe[548].

Çın Bitig (Çın baş-bitig): Hakiki sened, asıl mukavele[549].

İdiş-Bitig: Kira veya ortaklık yolu ile, bir mülkten muvakkat istifade için tanzim edilen vesika olmalıdır. Meselâ Muayyen miktar şarap mukabilinde biri bağını başkasına işletmeye veriyor; bu hususta yapılan mukavele münasebeti ile, bağ işletecek olan kendi tarafından bir vesika imzalıyor ve bağ için yapılan mukavelenin bir "baş bitig" olmayıp, **"idiş-bitig"** olduğunu ve kendisinin bunun **"çın-bitig"** olduğunu iddia etmiyeceğini ve sahibi bağı ne zaman isterse, birikmiş kirası ile birlikte, derhal iâde edeceğini taahhüt ediyor[550].

Öñg Bitig: Vesikalardaki kullanılışına göre, "baş bitig" e benziyorsa da, burada öng (önce) kelimesinin asıl mânası ile ilgili bir mefhum kasdedilmiş olmalıdır. Meselâ; bir tasrih edilmemekle beraber, veresiye almış olması muhtemel bir mala karşılık, bir "öñg bitig" veriyor; bunun kaybolması üzerine, bir **"tutup turgu"** (geçici) sened tanzim ediliyor ve eskisi meydana çıktığı takdirde, hükümsüz kalıyordu[551].

Ötüg-Bitig: Dilekçe. Meselâ: halkın, devlet reisine müracaat ederek, daha önceki hükümdarlar zamanındaki durumlarını belirtmek suretiyle, bir kısım vergiden muaf tutulmalarını rica belgesi[552].

Tuta Turgu Bitig Yarlıg: Bir usulsüzlüğün önüne geçmek üzere geçici olarak alınan tedbir belgesi[553].

Tutup Turgu Yanut-Bitig: Muvakkat iâde vesikası[554].

Vuçung (Buçung)-Bitig: kaybolan **"baş bitig"** veya **"öñg bitig"** yerine geçmek üzere tanzim edilen vesika. Meselâ: satın alınmış olan

548 R.R. Arat, "ayn.esr.", s. 16.

549 R.R. Arat, "ayn.esr.", s. 14; "EUS", s. 61, 63.

550 R.R. Arat, "ayn.esr.", s. 14 vd.

551 R.R. Arat, "ayn.esr.", s. 15.

552 R.R. Arat, ""ayn.esr". s.16 "Ötük" sözü lûgat mânasıyla rica niyat demek olup, terim olarak da "hükümdara sunulan dilek" kavramını ifade etmiştir. (Bk. "DLT" I,68,152,1261,199,376; G.Doerfed. II, s.134

553 R.R. Arat, "ayn.esr.", s. 17 (diğer bir açıklama burada).

554 R.R. Arat, "ayn.esr.", s. 15.

bir bağın **"baş bitig"** **i aranıp bulunamadığı sonra meydana çıktığı takdirde "vuçung"** olacağı hakkında, resmî dairede, kızıl damgalı bir vesika tanzim edilirdi[555].

Yantut-Bitig: Muayyen bir müddet için alınan malın iâdesi münasebeti ile tanzim edilen vesika[556].

BİTİK TAŞ:

Kitâbe, yazılı taş[557].

BOD (BOY):

Eski Türkçedeki aslı **"bod"** olan bu tâbire Tonyukuk ve Şine-usu yazıtlarında rastlanmaktadır: *"Türk sir bodun yerinte* **bod** kalmadı..." (Türk bodununun yerinde boy kalmadı)[558]; *"Kapgan Kagan Türk sir bodun yerinte* **bod** yeme bodun yeme kişi yeme ıdı yok erteçi erti" (Kapgan kagan ve Türk bodununun yerinde hem boy, hem bodun, hem insanlar sahipsiz kalacak idi)[559]; *"men taşıkayn timiş, kör* **bod** kal, ıda" (Ben çıkayım demiş. Kör *at et], boy [olarak] kal or - manda) ve "Kelti... Karluk* **bod** ..." (Kelti... Karluk boyu...)[560].

DLT'de birçok yerlerde **"boy"** olarak geçen kelime yalnız bir yerde **"bodı"**[561] şeklinde kaydedilmekte ve *"kavim, kabile"* diye çevrilmektedir[562]. KB'de **"bod"** olarak 13 yerde görülmekte, yapılan çevirisinde de *"vücut, insanlar, hizmetkâr, boyu-postu, orta boylu, insanın*

555 R.R. Arat, "ayn.esr.", s. 15.

556 R.R. Arat, "ayn.esr.", s. 15.

557 "EUS", s. 45.

558 Kitâbeler, "Tonyukuk", I, batı, 3-4. "Boy-bod" farkı Türkçedeki "d - y" değişimi sonucu olup bu değişmenin 11. yüzyılda oluş hâlinde bulunduğu DLT'deki örneklerden anlaşılmaktadır.

559 Bk. "Tonyukuk", II, kuzey, 60.

560 Bk. "Şine-usu", doğu, 10, batı, 1 (bk. "ETY", I, s. 172, 180).

561 "DLT", I, s. 412.

562 Bk. "DLT", I, 237, 238, 338, II, s. 209, 274, III, s. 141. "Boyda": I, s. 44, 51. "Boynı": II, s. 316.

boyu" mânaları verilmektedir[563].

Görüldüğü üzere Türkçede en geniş mânası ile değerlendirilen **bod (boy)** kelimesi eski Türk sosyal yapısında şüphesiz belirli bir topluluk birimini ifade ediyordu. Şöyle ki: âileler veya soylar bir araya geldiği zaman **"boy"** teşekkül ediyordu. **Boy**'ların ayrı toprakları, çeşitli damgalarla birbirinden tefrik edilen hayvan sürüleri ve silâhlı kuvvetleri mevcuttu[564]. **Boy**'un başında **boy**'daki iç dayanışmayı muhafaza etmek, hak ve adaleti düzenlemek ve gerektiğinde silâhla **boy**-'un menfaatlerini korumak ile vazifeli bir **"bey"** bulunurdu[565]. Bu durumu ile **boy** (bod) sosyal açıdan siyâsî karakterli bir birim görünümündedir[566].

BODUN (BOYLAR BİRLİĞİ):

Orhun kitâbelerinde çok sık geçen bu tâbir **"budun"** diye okunagelmiş ve umumî olarak *"halk, kavim, millet"* diye mânalandırılmıştır[567]. Çin, Kitay, Tatabı, Tangut gibi yabancı kavimlerden başka, Türk olan Oğuz, Kırgız, Türgiş ve Karluk toplulukları da bu deyimle anılmaktadır[568]. Bu tâbirin halk (eski Türkçede: **kün**), kavim, millet gibi mânalara gelmeyip, gerçekte bir sosyal yapı birimini ifade etmiş olması daha kuvvetle muhtemeldir ve söylenişinin de herhâlde **"budun"** değil **"bodun"** olması gerekir, zira *"bod"* sözünün *"+ n"* çoğul ekinin ilâvesiyle meydana gelen[569] **bodun, "boylar birliği"** de-

563 Bk. Beyitler: 1055, 1614, 1618, 1622, 1849, 2086, 2087, 2090, 2488, 2663, 3718, 5095, 6596. "Bodum": 371, 1099, 6532. "Bodı": 1102, 2083, 2087, 2089, 2663, 2914. "Bodlug": 2854. "Bod" kelimesinin diğer açıklamaları şu şekildedir: "vücut, endam" (bk.G. Clauson, "ayn.esr.", s. 296b), "vücut" (bk. A.v. Gabain "Altt.Gramm.", s. 304), "Vücut, beden, cisim" (bk.G. Doerfer, "ayn.esr.", II, s. 358), "boy, halk, cemaat" (bk. "EUS", s. 45), "kabile" (bk. R. Giraud, "L'Empire ...", s. 25, 67 vd, 148; Ayn.Müell., "L' Inscription ...", s. 142). Oğuz dilinde de "kısım, parça" mânasına gelmektedir (bk. R. Giraud, "L'Empire ...", s. 68).

564 Bk. "DLT", I, s. 55 vd.

565 İ. Kafesoğlu, "ayn.esr.", s. 202.

566 Eski Türk cemiyetinde siyâsî vasıfta ilk sosyal yapıyı teşkil etmektedir (bk. İ. Kafesoğlu, "göst.yer.). Daha bk. A. Taneri, "Türk Devlet Geleneği", s. 33.

567 Bk. "ETY", IV, s. 32 vd.; A.v. Gabain, "Altt. Gramm.", s. 305; "EUS", s. 51: "DLT" IV, s.110, "KB"'de de "Budun", "Budunnıg","budunug","budunka" ve "kara budun" şeklinde okunmuştur (bk."KB", III, s.112 vd(; M. Ergin, "Orhun âbideleri", s.94

568 Bk. "ETY", IV (indeks).

569 B. Ögel, "Türk kültürünün gelişme çağları", II, s. 38; G. Doerfer, "ayn.esr.", II, s. 358 vd.

mektir[570] ki bozkır Türk devleti sosyal yapısına tamamen uygun düşer[571]. **Boy'** un üstünde daha gelişmiş bir siyâsî kuruluş olan **bodun'**ların başında çeşitli unvanlar (kagan, yabgu vb.) taşıyan başkanlar (hükümdarlar) bulunurdu. **Bodun'**lar bağımsız oldukları gibi, başka bir topluluğa (İl'e) da tâbi olabilirlerdi[572].

BORÇI:

Üzüm vergisini toplayan memur[573].

BOŞUG (BUŞUG, BOŞ BİTİG, BOŞUG YARLIK):

Han'ın, elçiye dönmesi için izin vermesi; elçiye verilen bahşiş[574].

BÜGÜ (BÖGÜ, BÜKÜ, BÖGİ) - BİLGE:

Tarihte bazı kudretli, becerikli Türk idare adamları için kullanılan bir lâkap olarak görünmektedir. İkinci Gök-Türk hâkanı Kapgan aynı zamanda **Bögü Kagan** diye anılıyor[575], Uygur çevresine maniheizmi resmî din olarak sokan 3. Uygur hâkanı da aynı lâkapla zikrediliyordu[576]. Aslında akıllı, hakîm kurnaz vb. mânalarına gelen[577] bu Türkçe söz sonraları mâna genişlemesine de uğrayarak *"dirayetli, bilgin, güçlü, kuvvetli vb."* i de ifade etmiş görünmektedir[578].

ÇUFGA:

Çabuk gitmek istiyen bir postacının, yoldan alıp başkasını bu-

570 Bk. R. Giraud, "L'Empire ...", s. 134; M.A. Köymen, "Alp Arslan zamanı Türk toplum hayatı", s. 14. Kapgan Kagan devrinin sonlarına doğru Gök-Türk hâkanlığının "30 boy"dan meydana geldiği Çin kaynaklarında belirtilmiştir (bk. K. Czeglédy, "On the numerical composition of the Ancient Turkistribal confederations", s. 275-277; A. Bombaci, "The Husbands of Princess Hsien-li Bilge", s. 105, 112). Fakat kitâbelerde görülüyor ki, aynı hâkanlık içinde "Türk bodun, Oğuz bodun, Kırgız bodun, On-ok bodun, Karluk bodun, Türgiş bodun" vb. gibi teşekküller yer almakta idi.

571 İ. Kafesoğlu, "ayn.esr.", s. 204. Buna karşılık "budun" kelimesinin Türkçede ve herhângi bir dilde hiçbir mânası yoktur.

572 İ. Kafesoğlu, "ayn.esr.", s. 204.

573 "EUS", s. 47.

574 "DLT", I, s. 372.

575 Bk. G. Clauson, "... Turkish", s. 427b.

576 "Bögü Kagan" (759-779), bk. İ. Kafesoğlu, "ayn.esr.", s. 113 vd.

577 Bk. "Tonyukuk", 34, 50; El. 7 (bk. "ETY", III, s. 180); "DLT", I, s. 428, III, s. 228, 303; "EUS", s. 49; "KS", I, s. 136 vd; "KB", III, s. 119; G. Clauson, "ayn.esr.", s. 324 vd.

578 Bk. A.v. Gabain, "Altt.Gramm.", s. 306.

luncaya değin binip gittiği at[579].

IMGA (AMGA):

Malmüdürü, tahsildar[580]. Devletin muhtelif bölgelerinde hazinedar (Ağıçı) adına vergi tahsil işini yürüten memur[581]

İL (EL): DEVLET:

M.Ö. Asya Hun'larından beri mevcut olan "il" kelimesinin [582] "düzenli devlet" manasına geldiği kitâbelerde geçen aşağıdaki ibarelerden de anlaşılmaktadır: "Türk kağani Ötüken ormanında oturursa il'de sıkıntı olmaz..." "İl'i idare edecek yer Öttüken ormanı imiş..." "Ötüken ormanında oturursan ebediyyen il tutarak oturacaksın...", "Türk beyleri, budunu , bunu işitin. Türk milletini toplayıp il tutacağını burda vurdum..." "İl'i olan bir bodun idim, şimdi il'im nerede?..."[584], "Yukarıda gök çökmedikçe, aşağıda yer delinmedikçe Türk bodununun il'ini, töresini kim bozabilir?"[585]. "On dokuz sene kagan oldum, il' idare ettim"[586] "İl'de bodun'da yok olacak idi..." "İl yine il oldu..."[587], "Kapgan İlteriş Kagan il'ine tâyin oldum, il düzeltmiş..."[588]. "Gökte vücut bulmuş, il tanzim etmiş Bilge Hâkan"[589].

Eski uygur vesikalarında da devlet karşılığı olarak kullanılmıştır[590]

579 "DLT", I, s. 424. "Ulak" da aynı mânada (bk. "DLT", I, s. 122; G. Clauson, "ayn.esr.", 136a). Ayrıca koşa koşa giden at postasına "Eşkinci" de deniliyordu (bk. "DLT", I, s. 109).

580 Bk. "ETY", III, s. 80; "DLT", I, s. 128.

581 R. Genç, "ayn.esr.", s. 263.

582 Bk. De Groot, "Die Hunnen" ...s.76, W.Eberhard, Bir Kaç Eski Türk unvanı hakkında, s.323.

583 "Kitabeler"I, güney, 3,4,8,11.

584 "Kitâbeler", I, doğu, 9, II, doğu, 9.

585 "Kitâbeler", I, doğu, 22-23, II, doğu, 19.

586 "Kitâbeler", II, güney, 9.

587 "Tonyukuk", doğu, 55-56.

588 "Ongin" yazıtı, cephe tarafı, 4 (bk. "ETY", I, s. 128).

589 "Şine-usu", kuzey, 1 (bk. "ETY", I, s. 164).

mıştır[590]

DLT'de çeşitli yerlerde **"İl"** kelimesi geçmekte, yapılan tercümede ise *"vilâyet"* mânası verilmekte ise de *"El törüyetilsün"* (İl'e düzen yayılsın), **"El kaldı törü kalmas"** (İl kalır, töre kalmaz), **"El tüz netek** (İl ve halk nasıl)[591] ifadelerinden anlaşılacağı üzere töreye bağlı bir topluluk yâni devlet mânasını vermektedir.

KB'de de: *"Akıl ile insan asıl insan adını alır, bilgi ile beyler (hükümdarlar)* **il** işini tanzim eder", **"İl'in** her işini kendim yapamam, yanımda bu işleri yapabilecek biri bulunmalıdır", **İl** işindeki bu tedbir ve uyanıklık, **il'in** uzun müddet devamı için daima faydalı olmuştur", "Benim bu kanunum hangi **il'e** erişirse, o **il** baştanbaşa taşlık ve kayalık dahi olsa, hep düzene girer", "Ey devletli hükümdar, çok uzun yaşa, bu saltanat ile çok **il'lere** hükm et", "Kanunlar yapıldı ve **il** düzene girdi ...", ".... bütün **il** halkı zenginleşti", **"İl** ve şehirleri idare, sulh ve sükûneti temin etmek için ...", "Ey hakîm, **il'de** uzun müddet hüküm sürmek istersen, kanunu doğru yürütmeli ve halkı korumalısın", "**İl** tutmak için, çok asker ve ordu lâzımdır ...", "Hükümdar **il** ve kanunu siyaset ile düzene koyar ...", "ey devletli hükümdar, **il'in** işleri çok ağır, fakat şerefi büyüktür", **"İl** kılıç ile alınır, kalem ile tutulur", "Asker bey (hükümdar)'den memnun oldu mu, hükümdar hangi **il'i** isterse, onu elinde bulur", "Bu hükümdarlar **il'i** tanzim ve idare etmek, halkı düzene sokmak ...", "Doğudan batıya kadar sefer ederek, birçok **il'leri** hâkimiyeti altına alan dünya hükümdarı nerede", "Hükümdar **il'in** beyi ve halkın büyüğüdür ...", "İlk önce **il** düzene girmeli ....", "İl'in menfaatini koru..."[592] vb. ibarelerinde de **il** tâbirinden devletin kastedildiği görülmekte, ayrıca **il'in**, halkı ile ve arazisi ile bir bütün olduğu ifade edilmektedir.

Esasen **İl** tâbiri de araştırıcılarca şu şekillerde açıklanmıştır: İl *"siyâsî bakımdan müstakil, muntazam teşkilâtlı millet"*[593], *"siyâsî bakımdan müstakil hür cemiyet"*[594], *"Teşkilâtlanmış siyâsî camia, dev-*

590 Bk. F.W. Müller, "Uigurica", I, s. 25; W. Bang, "Türkische Turfan-Texte", I, s. 53; "EUS", s. 92; B. Ögel, "ayn.esr.", s. 47.

591 "DLT", I, 106, II, s. 25, III, s. 123, 221.

592 Bk. "KB", Beyitler: 303, 422, 440, 830, 1350, 1772, 1787, 1981, 2033, 2057, 2128, 2146, 2425, 3033, 4009, 4714, 4996, 5495, 5537.

593 V. Thomsen, "Inscriptions de l'Orkhon ...", s. 135 n.2.

594 Z. Gökalp, "Türk medeniyeti tarihi", s. 145.

let"[595], *"Ülke, imparatorluk, iktidar veya hükûmet"*[596], *"Teşkilâtlı devlet, imparatorluk, siyâsîhâkimiyet"*[597], *"Bir müstakil hükümdar tarafından idare edilen siyâsî birlik"*[598], *"kavimlerin teşkil ettiği devlet"*[599], *"Halk, devlet"*[600]. Bu târiflerden anlaşılacağı gibi, eski Türk **İl**'i *"Bodun'ların ve boyların bilhassa 10'lu sisteme dayalı ordu nizamı yolu ile merkezden idaresini mümkün kılan teşkilât sayesinde, bir devlet başkanının sorumluluğu altında, arazisi (uluş) ile, birleşmiş halkı (bodun, kün) ile, müşterek idarî ve hukukî nizamı (töre) ile, yurdu koruyan ve milleti huzur ve barış içinde yaşatan bir siyâsî kuruluş*[601]*"* olarak meydana çıkmış bulunmaktadır.

"İl" tâbiri **"kün⟩ gün"** kelimesiyle birlikte (**"İl-gün"**) *"devlet ve halk"* mânasına geliyordu[602].

İl'e verilen az çok farklı mânalara rağmen gerçekte bu tâbir kitâ-

595 S.M. Arsal, "Türk tarihi ve hukuk", s. 264.

596 A.v. Gabain, "Altt.Gramm.", s. 310.

597 R. Giraud, "L'Inscription de Baın-tsokto", s. 143; Ayn.Müell., "L'Empire ...", s. 69 vd.

598 G. Clauson, "... Turkish", s. 121b.

599 L. Rásonyi,"Tarihte Türklük", s. 61.

600 T. Tekin, "A Grammar ....", s. 334. Buna yakın mânalar "kabile topluluğu" (bk. W. Radloff, "Alttürkische Inschriften der Mongolei", II, s. 23, 89), "Kavimler birliği (bk. M. Mori, "Eski Türk Tarihi araştırmaları", s. 13) vb. "DLT"ye göre "il" aynı zamanda "barış, sulh" mânasına gelir (krş. İl-ci = elçi, bk. "El bol-": sulh yapmak, barışmak, "DLT", I, s. 49; "İlleş-": sulh yapmak, barışmak, "KB", 2362, 4305; G. Doerfer, II, s. 194 vd; "Bulgat almustag ...", s. 22. "Sabçi"ya da aynı zamanda İlçi deniliyordu, bk. "ETY", II, s. 75, 87. Daha bk. "ETY", III, s. 31; "EUS", s. 92; "Altt.Gramm.", s. 310; "KB", III, s. 193; G. Doerfer, "ayn.esr.", II, s. 203-207; J.R. Hamilton, "ayn.esr.", s. 151. "Yalabaç" ("yalavaç") : elçi (bk. "ETY", IV, indeks).

601 İ. Kafesoğlu, "Türk millî kültürü", s. 206.

602. "Şine-usu", D.1 (bk. "ETY", I, s. 168); Daha bk. "ETY", III, s. 39, 72; "EUS", s. 93, 122; Ettuh.Zekiy., s. 168. KB'de "İl-kün" deyimi geçmekte ve aynı mânaya gelmektedir: "... tecrübeli insan 'elin-günün' işini bilir", "Dünyaya hâkim olana binlerce fazilet lâzımdır; o bunlar ile "eli-günü" idare eder ve sisleri dağıtır", "Beyler bilgi ile halka baş oldular ve akıl ile memleket ve halkın işini gördüler", "Dünya beyleri şarabın tadına alışırlarsa, memleketin ve halkın bundan çekeceği zahmet çok acı olur", "... halkın durumunu ve memleket ahvalini sordu" (bk. Beyitler; 245, 285, 457, 1952, 2092, 2103, 2258, 2259, 4010, 5334, 6342, 6347). Oğuz kagan (bk. W. Bang - R.R. Arat, "Oğuz Hakan Destanı", str. 23, 25, 90, 95, 163, 169, 170, 220, 262, 265, 269, 271, 280, 299, 357) ve Dede Korkut destanlarında da (bk. M. Ergin, "Dede Korkut kitabı", s. 240, 243, 252, 294, 299, 303) bu mâna karşılığı olarak kullanılmıştır.

belerdeki **"İlledük"** (= İl sahibi kıldık)[603], "İllig" (= il sahibi)[604], **"İl-sire"** (= İl'siz bırakmak)[605] ifadelerinde de **"devlet"** mânasına gelmektedir.

"İl" kelimesi ile kurulmuş mürekkep isim unvan ve lâkap vardır: **İl-tutmış** (Bögü Han'ın hâkanlık unvanı), **"İlteriş** (Kutlug' un hâkanlık adı), **İl-bilge** (İlteriş'in hanımı), **İl-teber** (unvan), **İl Almış, İl Buga, İl Aşmış Tigin, İl İnanç Tıräk, İl Kirmiş, İl itmiş Tigin, İl Kudatmış, İl Ügesi Ata, İl ügesi, İl Tämir, İl Yıgmış Tängrim, İlig bäg, İlig kan, İl tirgäk, İl Tatgu, İl Tämür, İl Katmış, İl Kaya** vb...[606]. Ayrıca **İl-törüsü** (memleketin kanunları), **İl äbi** (hükûmetkonağı),**İl örgin** (saray), **İlçi bilgälär** (diplomatlar)[607] vb. gibi terimler.

İl tâbiri zikredilen çeşitli mânalarıyla Fars, Arap, Moğol, Tunguz, Samoyed, Çeremis, Kafkas vb. dillerine de geçmiştir[608]. Ayrıca kelime **(el)**, 981 yılında Hami ile Sarı nehir arasında oturan bir kabile adı olarak da geçmektedir[609].

İŞKÜM:

Saraylarda Hanlar için kurulan, büyük çanak gibi ayaksız sofra[610]

---

603. "Kitâbeler", I, doğu, 6, II, doğu,7.

604."Kitâbeler" I, doğu, 9; II, doğu,8."İllig ilig: hükümdar (bk.İLİG)

605."Kitâbeler"I, doğu, 13, II,doğu, 13.

606 Bk. "EUS", s. 91-94.

607 Bk. "EUS", s. 91 vdd.

608 S. Çağatay, "Türk lehçeleri", s. 307.

609 J.R. Hamilton, "ayn.esr.", s. 151.

610 "DLT", I, s. 107.

KANLIK:

Han'lara âit bir vergi[611].

KAWŞUT:

İki Han'ın, ülkelerinin menfaati için, bulaşarak barışmaları[612].

KENÇLİYÜ:

Hanların düğünlerinde veya bayramlarda yağma edilmek üzere 30 arşın yüksekliğinde hazırlanan sofra[613].

KENGEŞ (KİNGEŞ):

Umumiyetle *"danışma, bir mesele etrafında konuşma"* mânalarına gelen[614] bu kelime aynı zamanda resmî mahiyetteki müzakere ve istişare" kavramını ifade etmektedir[615].

KÖBRÜGE, KÜVRÜG (KÖVRÜG, KÖPRÜG, KÖBRÜG):

Eski Türk hâkanlığında hâkimiyet belgelerinden biri idi. Gök-Türkler zamanında *"köbrüge"*[616], *Uygur metinlerinde "kövrüg"*[617] *diye geçen bu kelime dar mânası ile "davul"*[618] demek olmakla beraber hâkan adına belirli zamanlarda çalınan **nöbet** (mehter)i ifade etmiş olsa gerektir.

KUT:

Türk tarih ve kültüründe, hükümranlık anlayışı ve Tanrı telâkkisinde fevkalâde önemli yer tuttuğu ve en eski Türk kültür kelimelerinden biri olduğu anlaşılan **kut** tâbiri ilk defa m.ö. Asya Hun imparatoru Mo-tun (m.ö. 209-174)'un unvanında görülmektedir: -

---

611 "EUS", s. 165.

612 "DLT", I, s. 451, II, s. 102.

613- "DLT", III, s. 438.

614 "DLT", I, 232, III, 358, 365, 393, 394; "KB", III, s. 258; A. Hayyân, s. 45; Ettuh.-Zekiy., s. 194, 202; M. Ergin, "Dede ...", s. 239; "KS", II, s. 438.

615 A.v. Gabain, "Altt. Gramm.", s. 313; "DLT", I, 345; "EUS", s. 105, 106, 110, 111; "Oğuz Kağan Destanı", str. 91; 358; G. Doerfer, "ayn.esr.", II, s. 613 vd.; G. Clauson, "... Turkish", s. 734. Umumiyetle "fikir birliği yapmak, anlaşmak" mânasında "Ögleş-" kullanılmaktadır (bk. "Tonyukuk", s. 20).

616 "Kitâbeler", II, batı, 4.

617 "EUS", s. 118; "DLT", I, s. 479; "KB", 1036; "Altt.Gramm.", s. 316.

618 Bk. ibn.Müh., s. 50; Bulgat al-muştaq ..., s. 32.

"Gök Tanrı'nın tahta çıkardığı Tanrı **kut**'u Tanhu"[619]. Orhun kitâbelerinde de çeşitli yerlerde geçmektedir: "... **kutum** bar olduğu için kagan olurtum ..."[620], "**kutum** ülügüm bar ..."[621], "... katun **kutınga** inim Kül Tegin er at buldı..."[622], "... Kagan **kutı** taplamadı ..."[623]. II. Gök-Türk hâkanlığını ihya eden İlteriş hükümdar olmadan önce **Kutlug** (Çincede: **Ku-to-lu**) diye anılmakta idi[624]. Terim, Uygur hâkanlarının unvanlarında da görülür: *"ay Tanrıda* **kut** bulmış Külüg Bilge" (805-808), *"Ay Tanrıda* **kut** bulmış Alp Bilge" (808-821), *"Ay Tanrıda* **kut** bulmış Alp Külüg Bilge Kağan" (833-839)[625]. 925 yılında bir Uygur elçisinin adında **(Kut Tirig** veya **Kut Tirek)** ve başka bir yerde yine şahıs adı olarak geçmektedir (Kut saqun)[626].

DLT[627] ve KB'de de[628] sık sık zikredilen **kut** kelimesine şimdiye kadar çeşitli mânalar verilmiştir: Kronolojik olarak W. Radloff, A. Vambery, V. Thomsen *"kut"* sözünü **"saadet"**[629], **tâbiri ibtidai cemiyetlerdeki** *"mana"ya* benzeten Z. Gökalp *"mukaddes"*[630], *F. Köprülü "saadet"*[631], *W. Barthold* **"saadet"** ve **"baht"** ifade ettiğini

619 Bk. De Groot, "Die Hunnen ...", s. 53, 56. Vaktiyle buradaki "kut" sözü hatalı olarak Çin hükümdarlık unvanı "Gögün oğlu" deyiminin etkisi ile "oğul" diye anlaşılmış idi. Sonradan bu hata tashih edilmiştir (bk. İ. Kafesoğlu, "ayn.esr.", s. 222 vd.).

620 Kitâbeler, I, güney, 9, II, kuzey, 7.

621 Kitâbeler, I, doğu, 29, II, doğu, 25.

622 Kitâbeler, I, doğu, 31.

623 Kitâbeler, II, doğu, 35.

624 Bk. Liu, "ayn.esr.", II, indeks.

625 Bk. J.R. Hamilton, "ayn.esr.", s. 139-143; A. Caferoğlu, "Tuygu ve Uygurlarda ....", s. 110-113; A. Bombaci, "Qutluk Bolsun", II, s. 13; İ. Kafesoğlu, "ayn.esr.", s. 114 vd. Uygur kaganları 744-789 arası Gök-Türk kaganları gibi "Tanrıdan kut bulmış" unvanlarını taşırken, beşinci kagandan sonra "güneş" ve "ay"dan "kut" alan unvanlar kullanmaya başlamışlardı. Bu değişiklikte Mani dininin tesiri ile olabileceği ifade edilmiştir (bk. A. Caferoğlu, "ayn.esr.", s. 114; E. Esin, "Kün-Ay" ("Ay-Yıldız motifinin proto-Türk devirden hâkanlıklara kadar ikonografisi"), s. 337; A.v. Gabain, "Die Staatliche Verfassung des Uigurischen Königreichs von Koço ...", s. 154).

626 Bk. J.R. Hamilton, "ayn.esr.", s. 155.

627 "DLT", IV, s. 388 vd.

628 "KB", III, s. 293 vd.

629 Bk. V. Thomsen, "Mogolistanda Türkçe Kitâbeler", s. 88.

630 "Türk Medeniyeti Tarihi", s. 33, 66.

631 "Türk Medeniyeti Tarihi", s. 194.

söylediği **"kut"** tâbirinin **KB'**de *"Majeste"* (Haşmetmeâb) kavramını karşıladığınıkabûletmektedir[632]. R.R. Arat **"Mes'ud olma"**[633], K.H. Menges **"saadet baht"**[634], F. Altheim **"şans, tali"**[635], A.v. Gabain **"saadet"**[636]. R. Giraud **"tali', mutluluk"**[637], L. Rásonyi **"saadete ulaşma"**[638], A. Bombaci **"şans, kader, tali"**[639], A. Caferoğlu **"saadet, devlet, ikbal"**[640], T. Tekin **"tali' "**[641], **B. Ögel, "tali' ve devlet"**[642] **mânasını vermişlerdir. Son olarak kelimeyi** *"mistik" Mânada tanrıca makbul kavramını ifade ederken,* mânanın **iyi, şans, tali'** vb. dahasonra umumîolarak **saadet** diye açıklayan G. Clauson'dan[643] sonra G. Doerfer de **"kut"** tâbirini, bilhassa hükümdar için Gök ve Yer tarafından desteklenmesi zarurî *"insanın bir nevi otonom ruhî kudreti"* olarak değerlendirmektedir[644].

Burada, hükümdar unvanlarında geçtiğine göre bu tâbirin özel ve belirli bir kavramı ifade etmesi tabii iken, kelimeye birbirine yakın olmakla beraber nüaslarda bariz ayrılıklar görünen bir çok mânalarla karşılanması doğru olmasa gerektir. Nitekim bu noktadan hareket ettiği sezilen hukuk tarihi mütehassısı S.M. Arsal vaktiyle bu kelimeyi tek mânaya irca ederek Türklerde **"siyâsîiktidar"**mefhumunu karşıladığını ileri sürmüş[645] ve bu husus daha sonra mesele üze-

632 "Orta Asya Türk tarihi hakkında dersler", s. 121 vd.

633 "Kutadgu Bilig", I, s. XXV.

634 "Altaic Elements in the Proto-Bulgarian Inscriptions", s. 112.

635 "Geschichte der Hunnen", I, s. 16, 242, II, s. 274.

636 "Altt.Gramm.", s. 331.

637 "L'Empire ...", s. 105.

638 "Tarihte Türklük", s. 111.

639 "Kutadgu Bilig hakkında bazı mülahazalar", s. 73; Ayn. Müell., "Qutluk bolsun", I, s. 286.

640. "Türk Dili Tarihi", II, s. 54.

641. A.Gramar..., s.345.

642. "Türk Mitolojisi", s.303,482.

643...Türkish, s.594-a.

644. Türkish und Mongolische ....,III,s.551

645." Türk Tarihi ve Hukuk," s. 120 vd.

rinde duran İ. Kafesoğlu tarafından da desteklenerek [646] umumî kabule lâyık bir durum göstermiştir. **Kut** kelimesi, eski Türk hükümranlık anlayışında hâkimiyetin menşeinin Tanrı olması münasebetiyle zaman içinde (bilhassa Türklerin islamî kültürle temasa geldiği 11. asırdan itibaren), **kutlu** (müberek) mânasını da kazanmış bulunmaktadır ki, hâlen de dilimizde de bu mâna ile yaşamaktadır.

KÜ, KÜLÜG:

Kü: ün, şöhret[647].

Kü-lüg: ünlü, şöhretli[648].

Külüg Bilge: ünlü bilge[649].

KÜR:

Gök-Türk kitâbelerindeki kullanılışı ile *"hile, fesat, aldatma, çare"* (**Kürlüg:** hilekâr, aldatıcı vb.) olarak mânalandırılan[650] fakat diğer Türk belgeleri ve lûgatlerinde *"Yiğit, cesur, yürekli"*[651] ve *"kontrol edilemez haşarı", "kalın, kesirbol"* (gür)[652] demek olan **kür** kelimesi 11. asırdan itibaren devlet adamlarının sıfatı olarak kullanılmaya başlanmış ve sonra Moğollara da intikal etmiş bir resmî terim olarak görünmektedir [653]. **Kür** tâbiri aynı zamanda Türk kelime-terimleri arasında çok sık geçen **"kül"** deyimi ile, **l - r** ilişkisi göz önünde tutularak bağlantılı da sayılmaktadır[654] ki, linguistik açısından üzerinde

646 "Kutadgu-Bilig ve kültür tarihimizdeki yeri", s. 1-38. Ayrıca bk. A.F. Karamanlıoğlu, "Kutadgu-Bilig'in diline ve adına dâir", s. 130 vd.; M. Mori, "The T'u-chüeh Concept of Sovereign", s. 47-75.

647 Bk. R. Giraud, "L'Empire ...", s. 184.

648 "... öyle ünlü kagan imiş" ("Kitâbeler", I, doğu, 4, II, doğu, 5); "KB", beyitler: 857, 5130, 5283; B. Ögel, "Türk kültürünün gelişme çağları", s. 67.

649 "DLT", III, s. 212.

650 "Kitâbeler", I, doğu, 6, II, doğu, 6; A.v. Gabain, "Altt.Gramm.", s. 317.

651 "DLT", I, s. 324, 325; "KB", beyitler: 57, 283, 409, 1125, 1144, 1635, 1706, 2019, 2044, 2054, 2077, 2287, 2298, 2326, 2337, 2379, 2380, 2705, 2749, 3041, 3047, 3768, 4098, 4549, 4725, 4845, 5212, 5480, 6018, 6071, 6393, 6539; G. Clauson, "ayn. esr.", s. 735.

652 C. Clauson, s. 735a.

653 Kür-Han (bk. İ. Kafesoğlu, "Harezmşahlar ...", s. 305 (indeks.).

654 W. Barthold'dan bk. O. Turan, "Çingiz adı hakkında", s. 276.

durulması gerekli önemli bir nokta olsa gerektir[655].

OĞUŞ (Âile)

Oguş kelimesi Orhun kitâbelerinde geçer. Yapılan tercümelerinde bu kelimeye çeşitli mânalar verilmekte ise de (*"kabile, boy, soy, akraba, nesil, âile"*)[656] daha çok **âile** kavramını ifade ettiği kitâbelerdeki *"yegirmi yaşımda Basmıl Iduk Kut* **oguşum** bodun erti"[657] sözünden anlaşılmaktadır. Yine Kül Tegin[658] ve Bilge [659] kitâbelerindeki *"soyum"* şeklinde mânalandırılarak çevrilen "... ulayu ini yigünüm oğlanım bir iki **oguşum** bodunum ..." ibaresindeki **oguş** sözünün **"âilem"** olarak ifade edilmesi daha doğru olmalıdır.

Uygurlarda kan bağı ile bağlı olan küçük birliklere **"Oguş"** denildiği belirtilmiştir[660]. Nitekim **oguş** tâbirinin **"og"** veya "ogu" kökünden geldiği ve bugünkü **"ogul"** kelimesi ile karşılaştırılmasının mümkün olabileceği ileri sürülmektedir[661].

OK:

Türkçede **ok**'un çeşitli mânaları vardır[662]. Bir mânasıda eski

655 Ünlü Gök-Türk prensi Kül Teğin'in adı da bilindiği gibi "kür" ile değil "köl" (göl) ile irtibatlandırılarak Köl Tegin diye kabûl olunmakta (bk. R. Giraud, "L. Empire ...", s. 213; L. Bazin, "Les calendrıers ...", s. 166 vd) ve diğer Türkçe unvanlardan bazıları "kül-erkin", "kül-çor" da daha çok "DLT"deki halk etimolojisine benzer açıklama sebebi ile "köl-erkin", "köl-çor" diye okunmaktadır. Unvanın "göl"e benzetilmesinde Moğol hükümdarı Çingiz adının Türkçe Tengiz (deniz) ile ilgisi etkili olmuş gibidir. Ancak biz Çinggis adını Türkçe deniz sözü ile irtibatının çok şüpheli karşılandığını bu vesile ile belirtmeliyiz (bk. "Moğolların Gizli Tarihi", s. 215 n.2; E. Haenisch, "Mongolische Miszellen", s. 65 vd).

656 Bk. H.N. Orkun, "ETY", IV, s. 70; T. Tekin, "A Grammar of..., sözlük; M. Ergin, "Orhun âbideleri", s. 108. "DLT"'de: "oymak, hısım, akraba" (bk. I, s. 61, 88, II, s. 83, 103). Gy. Németh'e göre "akraba" (bk. "Orhun kitâbelerinin izahı", s. 55 vd), A.v. Gabain'e göre "kabile, nesil, akraba" (bk. Altt.Gramm.", s. 321), A. Caferoğlu'na göre "kabile, soy, âile" (bk. "EUS", s. 140), G. Clauson'a göre "âile"dir. (bk. "... Turkish", s. 96a). Tâbirin Yakut lehçesindeki "us" ile irtibatlandırılması hakkında bk. A. İnan, "Türk etnolojisini ilgilendiren birkaç terim-kelime üzerine", s. 181 vd.

657 "Kitâbeler", II, doğu, 25.

658 "Kitâbeler", I, güney, 1.

659 "Kitâbeler", II, kuzey, 1.

660 B. Ögel, "Türk kültürünün gelişme çağları", II, s. 28.

661 Bk. J.R. Hamilton, "Toguz-Oğuz et On-Uygur", s. 24 vd. Gy. Nemeth'e göre de "ok" kelimesinden gelmiştir. İsimden isim yapan "ş" ekidir: "gün" = "güneş", "türk" = "türkiş" gibi (bk. "HMK", s. 44.).

662. 'Yay ile atılan ok" ("Kitâbeler", I, doğu, 33, 36; "DLT", IV, s. 429; "EUS", s. 140; G. Doerfer, II, s. 153; G. Clauson, "ayn.esr.", s. 76). "Bir mülkü paylaşmak üzere çekilen kur'a (ok atmak suretiyle), mirasta düşen pay, hisse" (bk. "DLT", I, s. 37, 48). Diğer mânaları: araba oku, çadır direği (bk. G. Doerfer, II, s. 153).

Türk topluluğunda bir İl'e veya genel mânada bir siyâsî kuruluşa bağlı boy'u ifade etmektedir[663]. Orhun kitâbelerine göre, Batı Gök-Türklerini meydana getiren boy'lara **"On ok"** adı verilmekteydi ki, bunlar 5'i doğuda, 5'i batıda olmak üzere 10 *"boy"dan* kurulu idi. Doğudaki 5 To-lu boyunun başında 5 çor ve batıdaki 5 Nu-şi-pi boyunun başında 5 erkin bulunuyordu. Bu unvanları taşıyan her bir başbuğa kagan tarafından onların. merkeze bağlı olduklarını belirlemek üzere birer **"ok"** verilmişti[664]. Çin kaynaklarına göre, 552 yılında Gök-Türk devleti kurulurken *"ordu"* on kısma ayrılmış ve bu kıt'aların her birine de **"ok"** verilmişti[665].

Görülüyor ki, **ok** bir tâbiilik sembolü idi ve sosyal yapı da **ok**-, tâbi bir boy'u yâni siyâsî yönden bağımlı boy'u ifade ediyordu. Keza kendi aralarında, birbirine bağlı olarak siyâsî ittihad meydana getirmiş, boy'lar birliğine de **"Oğuz"** deniyordu. Orhun kitâbelerindeki Oğuz birliği böyle idi[666].

Ok isim olarak da kullanılmıştır: (Oq-Tegin)[667].

Ok kelimesini Moğolca **oki** *("Spitze")* kelimesiyle birleştirmek isteyenler olmuşsa da şekil bakımından benziyorsa da mâna bakımından ayrı olduğu belirtilmiştir[668].

Oksız tâbiri de *"müstakil, bağımsız, tek başına buyruk"* boy teşkilâtını ifade eder ki, umumî mânada eski Türkçede *"istiklâl"* kavramını karşılamış olmalıdır. Kitâbelerde geçen **"idi-oksız"**[669] tâbiri ise

663. Bk. O. Turan, "Türklerde Hukukî Sembol Olarak Ok", s.306; Türk Etnolojisini.., s. 183; R. Graud,. L Empire.. s.93,148.

664 Bk. Ed. Chavannes, "Documents ...", s. 27 vd. Anlaşıldığına göre, hükümdar kendisine tâbi olan boy'lara bir haber göndererek dâvet etmesi "ok" gönderilmesi suretiyle oluyordu ki, bundan da "ok"un tâbiiyet sembolü olduğu anlaşılmaktadır (bk. O. Turan, "ayn.esr.", s. 308 vd; W. Bang - R.R. Arat, "Oğuz Kağan destanı", s. 30 vdd.).

665 B. Ögel, "ayn.esr.", s. 110. On-ok = On kabile (bk. Liu, I, s. 163, 170, 218, 221 vd.; R. Giraud, "ayn.esr.", s. 26, 28, 29.).

666 Sonradan ad hâlinde kullanılan Oğuz kelimesinin de aslında aralarında birlik kurmuş kabileler demek olduğu anlaşılmaktadır. Oğuz kelimesinin "ok + z" ("ok-"lar) olduğu hakkında tafsilen bk. İ. Kafesoğlu, "ayn.esr.", s. 130.

667 J.R. Hamilton, "ayn.esr.", s. 153.

668 G. Doerfer, II, s. 153.

669 "Kitâbeler", I, doğu, 3, II, doğu, 4.

tam istiklâl sahibi topluluk mânasını vermektedir[670] (idi, burada olumsuz halin tekiti olarak kullanılmıştır)[671].

ORDU:

Hâkanın bulunduğu yer veya ikamet ettiği şehir, başkent[672]. Asya Hunlarıyla ilgili kelimeler arasında geçtiğine göre[673] Türkçede çok eskiden beri bilinen bir terimdir. Ortaçağ sonlarından itibaren ise Türk tarihinde bilindiği üzere askeri güç mânasında kullanılmıştır[674].

OTAĞ (OTAK):

Eski Türk devletlerinde hükümdar çadırı, hâkanın yaylak merkezinde ikametgâhı, **otağ**[675]. **Otağ,** tarihî belgeler arasında en iyi şekilde, Bizans elçisi Zemarkhos'un 568 yılında Batı Gök-Türk yabgusu İstemi'yi ziyareti münasebeti ile tanıtılmaktadır[676]. Tâbirin Osmanlı döneminde de kullanılmaya devam edildiği malumdur (**Otag-ı Hümayun).**

ÖRGİN (ÖRGÜN):

Eski Türk devletinde hükümdar tahtı[677]. Hâkimiyet belgelerinden olup **örgün'**ün mevcut olduğu bölge hâkanlığın kontrol ve idaresinde sayılırdı[678].

670 İ. Kafesoğlu, "ayn.esr.", s. 207 n. 73.

671 R Giraud, "L'Inscription ...", s. 80.

672 "Kitâbeler", I, kuzey, 8, 9; "Şine-usu", D 8 (bk. "ETY", I, s. 170); "Ir", 41 (bk. "ETY", II, s. 80); "Altt.Gramm.", s. 321; "EUS", s. 142, 143; "DLT", I, s. 124; "KB", III, s. 345; "Oğuz Kağan Destanı", str. 170, 255, 359; İbn.Müh., s. 53.

673 "Ao-t'ot", "o-t'ot": bk. De Groot, "ayn.esr.", s. 52, 202; B. Ögel, "Büyük Hun imparatorluğu tarihi", I, s. 228.

674 Tafsilen bk. G. Doerfer, "ayn.esr.", II, s. 33 vdd.; E. Esin, Orduğ ...", s. 135-215; B. Ögel, "Türk kültür tarihine giriş", I, s. 261-271.

675 "DLT", III, s. 208; "KB", beyit: 499, 2562, 4139; A. Hayyân, s. 63; G. Doerfer, 'ayn.esr.", II, s. 66 vd.

676 Ed. Chavannes, "Documents ...", s. 233-241; L. Ligeti, "Bilinmiyen İç Asya", s. 64 vd. 629 senesinde Batı Gök-Türk hâkanı T'ong-Yabgu'yu ziyaret eden budist rahip Hiuen Tsang'ın "otağ" hakkında verdiği malumat bk. Ed. Chavannes, "ayn.esr.", s. 193 vdd; L. Ligeti, "ayn. esr.", s. 87 vd; N. Togan, "Hüen-Çang'a göre Peygamberin çağında Orta Asya", s. 31 vdd. Ayrıca "DLT"de "Han'a âit yuvarlak çadır"a "Kurvı-çuvaş" denildiği belirtilmektedir (I, s. 195).

677 "Şine-usu (bk. "ETY", I, s. 170, 172, 182, 188); "Ir", 1 (bk. "ETY", II, s. 73); "Altt.Gramm.", s. 323; "EUS", s. 152.

678 İ. Kafesoğlu, "Türk millî kültürü", s. 229. Hükümdar tahtına aynı zamanda "Tapçak" adı da veriliyordu (bk. Ettuh. Zekiy., s. 252).

TAMGA (TAMGAN, TAMGACI, TUĞRA):

Asya Hunlarından beri mevcut bir kültür kelimesi olup, bugün de **damga** şeklinde dilimizde yaşamakta devam eden bu terim m.ö. Asya Hun imparatorluk mühürü mânasına gelmekte[679]. Orhun kitâbelerinde **"Tamgacı"** (resmî unvan: kâtip, mühürdar)[680], Uygur metinlerinde **"Tamgan"** (unvan)[681] olarak yaşamış bulunmaktadır ki, Oğuzlarda da mevcudiyeti bilinen bu deyimin[682] devlet idaresinde dış işlerine nezaret vazifesini görenler tarafından taşındığı söylenebilir[683].

TANĞUK:

Hâkanlara sefer ve benzeri zamanlarda yemek ve ipek kumaş gibi şeylerden verilen armağan[684].

TAYANĞU:

11. asırdan itibaren Türk devlet teşkilâtında, Ortaçağ islâm ve islâmTürk devletlerinde hâcib, daha sonraki devletlerde Mabeyinci diye anılan zatın unvanı olan bu kelime[685] Türkçe **"tayan-mak"** = **dayan-mak** fiilinden türemiş bir tâbir olup daha sonra Moğollara da intikal ederek Kara Hitaylar tarafından da kullanılmıştır[686].

679 Bk. De Groot, "Die Hunnen ...", s. 266; G. Doerfer, "ayn.esr.", II, s. 561.

680 "Kitâbeler", I, kuzey, 13; "Altt.Gramm.", s. 337; G. Clauson "ayn.esr.", s. 505b; M. Ergin, "Orhun ..." indeks.

681 Bk. "EUS", s. 222.

682 Oğuzlarda aynı mânada "tuğra" (hükümdarın mührü veya imzası) kelimesi de kullanılmaktadır (bk. "DLT ", I, s. 462; F. Sümer, "Oğuzlar", s. 53). Selçuklularda "Tuğraî ", bk. A. Taneri, "Müsâmeretü'l- Ahbâr'ın Türkiye Selçukluları devlet teşkilâtı bakımından değeri", s. 159 vd. Osmanlılarda "tuğra" ve "tuğracı", bk. İ.H. Uzunçarşılı, "Tuğra ve Pençeler ile Ferman Buyuruldulara dair, " s. 101- 157; F. Köprülü, "Bizans müesseselerinin Osmanlı..."s. 199, 201, 231; Ayn. Müell. "Osmanlıların etnik menşei" s. 251, 277.

683 Moğollar devrinde (Gök Tamga, Al tamga vb.) bk. B. Spuler "İran Moğolları", s. 317, 320; G. Doerfer, "ayn. esr". II, s. 555; A.N. Samoiloviç, "Cucu Ulusu'nda payza ve baysaya dair" s. 56-62. 7-14. yüzyılda Kırım'da bir şehir olan "Tamatarkan" (Tmutorokan) adının Türkçe "Tamgan-Tarhan"dan gelebileceği hakkında bk. "Byz. turc" II, s. 297. "Tamga" hakkında daha bk. "KB" beyit: 45, 1036, 1766,2902, 3223, 4046; Ettuh. Zekiy., s. 250; Muh. Lugateyn., s. 229; "DLT" I, s. 424; V. İzbudak, "El- İdrâk hâşiyesi", s. 13.

684 "DLT", III, s. 365.

685 Bk. "DLT" III, s. 380 (Türklerde hâcib kelimesi yayıldıktan sonra bu söz unutulmuştur. Hâkan bu adama güvenir. Halk da buna inanır ki kendi dileklerini ve işlerini o adam Hâkana olduğu gibi eriştirir ve sonra da cevabını alır). Ayrıca bk. G. Doerfer, "ayn.esr." II, s. 651 vd.

686 G. Clauson, "... Turkish", s. 570a.

TOY:

Eski Türk devlet meclisinde **toy** adının verildiği m.ö. ki Çin kaynaklarında geçen bazı kayıtlardan çıkarılabilir. M.ö. ki Çin kaynağı **Shi-ki** Asya Hun devletinde yıllık toplantılardan bahsederken bunlardan ilkbaharda aktedilen toplantıya başta hâkan, hâtun, tegin ve diğer elig üyeler yâni bütün hükümdar âilesi mensupları katıldığı gibi, devlet idaresinden sorumlu asker ve sivil ileri gelenlerin hepsi, ayrıca Türk boylarının begleri ve yabancı tâbi kavimlerin temsilcileri iştirak etmek mecburiyetinde idiler. Hazır bulunmamak devlete karşı isyan sayılırdı. Bu meclis hükümdarlığı tasdik etmek, gerektiğinde hâkan seçmek, töre yapmak yetkileri ile bir nevi *"yasama kurulu"* hüviyetinde olup daha sonraki kaynaklarda *"kurultay"* diye Moğolca adı ile tanınan *"meclis"tir* ki Türk vasikalarından Oğuz Hâkan Destanında **"toy"** diye anılmıştır[687]. Toy kelimesinin Türkçede şimdiye kadar yanlış bir yorum neticesi olarak doymakla ilgili bulunmayıp başlı başına toplantı, resmi müzakere için bir araya gelme mânalarını ifade ettiği **DLT'**de ve **KB'**de açıklanmaktadır[688]. Ayrıca İbn Battuta bile 14. asır başlarında **Toy** sözünü Moğolca kurultay yerine kullanmıştır. Türkçede 2 bin yıldan beri mevcut devlet veya millet meclisinin adı olan ve cins ismi olarak bütün Türk lehçelerinde yukarıdaki mânalara gelen **Toy** tâbiri[689] daha muahhar devirlerde (Moğol devrinden sonra) yerine kurultay tâbirine bırakmış görünmektedir[690]

TÖRÖ (TÖRE):

Esas Türkçe söylenişi **törö**[691] olan ve **kanun** mânasına gelen bu kelime Tabgaç'lardan beri bilinmekte idi[692]. Orhun kitâbelerinde *"İl"* ile birlikte ve *"İl"* ile alâkalı yerlerde geçen **"töre"** kelimesinden anlaşılacağı gibi, Türk devletinin töre hükümlerine bağlı bir kuruluş

687 Bk. W. Bang - R.R. Arat, "Oğuz Kağan Destanı", str. 89 vdd.

688 "DLT", I, 522, II, 244, III, 141; "KB" beyit: 2347, 2349, 5340.

689 Bk. G. Doerfer, "ayn.esr.", II, s. 352 vd.

690 Tafsilen bk. İ. Kafesoğlu, "Eski Türklerde Devlet Meclisi (TOY)", s. 205-209. Dernek işlerini konuşmak için milletin toplandığı yer'e "Ternek (Tirnek)" denilirdi (bk. "DLT", I, s. 477; "KB", 4829).

691 G. Doerfer, "ayn.esr.", I, s. 266.

692 Bk. P.A. Boodberg, "The language of the T'o-pa Wei", s. 171. 13. asırdan itibaren "töre" şeklini almıştır.

olduğu ortaya çıkmaktadır: *"Devleti ellerine alıp* **töreyi** tesis ettiler ...", "Devletini, **töresini** terk etmiş", "Türk töresini bırakmış bodunu, ecdadımın **töresine** göre teşkilâtlandırdı", "Baba kagan İl'i, **töreyi** kazanıp, uçup gitmiş... Töre gereğince amucam tahta oturdu...", "Ey Türk bodunu İl'ini, **töreni** kim bozabilir? ...", "Kül Tegin amucam kaganın ilini, **töresini** kazandı ...", "Bu zamanda tahta kendim geçtim, bunca ağır töreyi dört taraftaki ...dim", "İl'i **töreyi** yükseltmeğe gayret ettim ....", "İl **töresini** terk etmeyin ..."[693]. DLT'de **"töre"** il ile birlikte geçer: **"zor kapıdan girse, töre** bacadan çıkar"[694], "İl kalır, **töre** kalmaz"[695], "İl'e **töre** yayılsın"[696]. **KB'de** kanun **(töre)** hükümdar **"Kün-toğdı"** tarafından temsil edilmektedir. Yusuf Has Hacib törenin vasıflarını şöyle açıklamaktadır: *"O, bilgi, bilgili, akıllı bir baş idi. Siyâset icra ederken şahsî temâyüllerini dikkate almazdı. İnsanlığı bir bütün sayardı".* Bu sebeble *"Güneş ve ay gibi bütün dünyayı aydınlattı".* **"Töre** güneş gibidir, sabittir; bir şeyi eksilmeksizin daima bütünlüğünü muhafaza eder. Her yerde parlaklığı aynı kuvvettedir. Aydınlığını bütün insanlara ulaştırır. Hareketi ve sözü herkes için birdir ve herkes ondan nasibini alır. Cihana hayatiyet verir (doğduğu zaman binlerce renk çiçek açar), bundan dolayı da **"Kün-toğdu"** denmiştir[697]. KB'e göre, kanun hükümdarlıktan da üstündür: *"Beylik (hükümdarlık), uludur çok iyidir, fakat daha iyi* **töredir".** Fakat bundan da mühim olan **"törenin** tüz (eşit) tatbik edilmesi"dir[698]. Halkın işini kişilik (insanlık) ölçüsünde düzenliyen bey o ölçüde iyidir"[699]. Böyle bir *"iktidar dünyayı sarar kurt ile kuzu bir arada yaşar"*[700]. "KB"e göre, devletin temeli iki şeye dayanıyordu: İhtiyatlılık ve kanun **(töre)**: *"Hangi bey devletine kanun koydu ise, o il'ini tanzim etmiş*

693 "Kitâbeler", I, doğu, 1; II, doğu, 3; I, doğu, 3, II, doğu, 4; I, doğu, 8, II, doğu, 8; I, doğu, 13; I, doğu, 16, II, doğu, 14; I, doğu, 22-23; I, doğu, 31, II, doğu, 2; II, doğu, 36.

694 "DLT", II, s. 17 vd.; III, s. 120.

695 "DLT", II, s. 25; III, s. 221.

696 "DLT", I, s. 106.

697 Bk. "KB", Bab, XII.

698 Beyit: 453-455.

699 Beyit: 457.

700 Beyit: 460-461.

olurdu"[701]. *"Kanun su gibidir, akarsa nimet yetişir"*[702], *"Benim bu kanunum hangi İl'e erişirse, o il baştanbaşa taşlık ve kayalık dahi olsa hep düzene girer"*[703].

KB'de törenin tatbik edilmesi ile ilgili sözler: *"Halka hep iyi* **kanunlar** tatbik edilmelidir", "Halka **kanuna doğru ve dürüst tatbik et ki, kıyamet gününde bahtiyar olasın, "Eger devamlı ve ebedî beylik istiyorsan, adaletten ayrılma ve halk üzerinden zulmü kaldır", "Kanunlar** vaz' edildi ve il düzene girdi, il'in temeli sağlamlaştı ...", "Ey hakîm, il'de uzun müddet hüküm sürmek istersen, **kanunu** doğru yürütmeli ve halkı korumalısın", "Bu malı elde etmek için, halkın zengin olması lâzımdır, halkın zengin olması için de, doğru **kanunlar** konulmalıdır", "Beyler **kanuna** nasıl riayet ederse, halk da aynı şekilde **kanuna** itaat eder", "Bey il ve **kanunu** siyâset ile düzene koyar, halk hareketini onun siyâsetine bakarak tanzim eder", "**Kanun** himayesinde halk sevinç içinde yaşamalı", "Halk karşı adaletle muamele edilmelidir", "İnsanlar halkın idaresini ve beylerin işini **töreye** göre yürütürler", "Bütün halka karşı merhametli ol, büyüğe-küçüğe doğruluk ile hüküm et", "Fakir, dul ve yetimleri kolla, bunları korumak, **kanunu** gerçekten tatbik etmek demektir", "Halka huzur ve rahat sağlayacak bir nizam kur", "Halka tatbik edilen **kanunlar** daima iyi olur, Tanrı da bu beyliği her vakit ayakta tutar" vb.[704]. **Töre** hükümleri değişmez kalıplar değildi. Türk hükümdarları, yerine ve zamanın icaplarına göre ve *"meclis"lerin* tasvibi alınmak üzere, **töreye** yeni hükümler getirebiliyorlardı[705].

Törülüg: Kanunî, yasaya uygun[706].

Törülüg Balık: Kanun şehri[707].

Beyit: 2015, 2017.

Beyit: 2032.

Beyit: 830.

704 Beyitler: 545, 1374, 1435, 1772, 2023, 2058, 2111, 2128, 2134, 2171, 4010, 5197, 5302, 5471, 5491, 5498, 5576, 5734, 6266.

705 "Töre"nin değişmiyen prensipleri de vardır: "Könilik" (adalet), "Uz'luk" (iyilik, faydalılık), "Tüz'lük" (eşitlik) ve "Kişilik" (insanlık). Bunlar hakkında tafsilât için bk. I. Kafesoğlu, "Kutadgu Bilig ...", s. 15 vd. "Töre" hakkında son olarak bk. H. Tanyu, "Türk töresi üzerinde yeni bir araştırma", s. 97-120.

706 Bk. "EUS", s. 250.

707 R.R. Arat, "Eski Türk Şiiri", s. 318. Maksadın kanunun yapıldığı yer mi yahut kanunun uygulandığı yer mi belli değildir.

Törüçi: Kanun yapan[708].

Tötükçi: Hakim[709].

Kigürsük törü: Sunma kanunu[710].

TUĞ:

Eski Türk devletinde hükümranlık belgelerinden olan sancak, **tuğ** kelimesi ile ifade ediliyordu[711]. Tarihî belgelerden anlaşıldığına göre **tuğ** başında bir demet at veya yaban sığırı kuyruğunun dalgalandığı ve ipek kumaş şeritlerinin asılı bulunduğu bir gönder'den ibaretti. Kelime Asya Hunlarından beri mevcut olduğuna göre m.ö. ki yüzyıllarda yaşamış Türkçe bir tâbir olarak [712] şekil özelliği ile birlikte hayatiyetini son zamanlara kadar sürdürmüştür. Tarihî kaynaklar Gök-Türk hâkanlık **tuğ'**unun tepesinde, hükümdar âilesinin atası sayılan kurt'u temsil etmek üzere, altından ma'mul bir kurt başının asılı bulunduğunu ve başkentte hükümdar sarayının ve yaylaklarda hâkan otağ'larının kapısı önünde dalgalandığı belirtilmektedir[713]. Gök-Türklerden sonra Uygurlar, Türgişler ve Karluklar tarafından da kullanıldığı anlaşılan **tuğ'**un kelime olarak ilk geçtiği tâbir *"Türk"* kelimesi ile bağlantılı görülmektedir. Nitekim Asya Hun imparatoru Mo-tun'un mensup olduğu ünlü Tu-ku (T'u-ko) boy veya âile adının aslında Türkçe **Tuglug>tuglu = tuğ** (sancak) sahibi, yâni baş kabile mânasına geldiği ileri sürülmüştür[714].

708 "EUS", s. 250.

709 "EUS", s. 250.

710 "EUS", s. 109.

711 Hükümdarlık alâmeti olarak "tug" (G. Clauson, "ayn.esr.", s. 464; İ. Kafesoğlu, Türk millî kültürü", s. 229). Sancak bayrak sayılmaz, bayrak başkadır. "Tuğ" kelimesi "DLT"de (I, 194, III, 127) aynı zamanda "hakan yanında çalışan kös ve davul, nöbet (mehter) mânası da verilmiştir ki, Türk hükümranlık belgelerinden diğeri olan "kövrüg" (davul) ile ilgisi dolayısiyle olsa gerektir. Ayrıca "tug"un şahıs adı olarak da kullanıldığı söylenir (Hamilton, "ayn.esr.", s. 157.)

712 İ. Kafesoğlu, "ayn.esr." s. 39.

713 İ. Kafesoğlu, "ayn.esr.", s. 230. "Üç tuğlu Türk bodun", "Şine-usu", kuzey, 8 (bk. "ETY", I, s. 166).

714 L. Bazin'den naklen, F. Altheim, "Geschichte der Hunnen", I, s. 24. "Tuğ" hakkında daha bk. A.v. Gabain, "Altt.Gramm.", s. 344; "KB", beyitler: 86, 1036, 2553, 2557, 4893, 5482, 5672; "EUS", s. 251, 252; "Oğuz Kağan Destanı", str. 101, 133; A. İnan, "Tuğ-Bayrak (Sancak)", s. 39-43. Kelimenin "toğ" şeklinde okunması gerektiği hakkında bk. O.F. Sertkaya, "Eski Türkçe Twq - Twwq - TOG - TOOG "Tuğ" kelimesi üzerine, s. 252-258.

TÜMEN İLÇİ BEGLER:

Devlet ile fertler arasındaki münasebetleri tanzim eden vesikalar hükümdar adına **tümen ilçi begler'**e hitap edilerek yazılmaktadır ki, bunların devletin en mühim işlerinden biri olan umumî sayım işlerine baktıkları anlaşılmaktadır[715].

ULUŞ:

Gök-Türkçe yazılı kitâbelerde **uluş** şeklinde yazılmış olup[716], Uygur metinleri başta olmak üzere Türkçe belge ve lûgatlerde daima *"memleket, ülke, köy, şehir vb."* mânalarına gelen bu kelime [717] Moğollar devrinde **"ulus"** şeklinde hem telaffuz değişikliğine uğramış hem de Moğol devlet teşkilâtı ve hükümranlık anlayışına uygun olarak, içindeki halk ile birlikte tasarruf edilen mülk, malikâne mânasını almıştır[718].

URUG (Âileler Birliği):

Urug kelimesi Gök-Türkçe yazılı kitâbelerden Kemçik-cirgak yazıtında *"Ediz* **urugın** *kabay* **urugın** öt amga altım" (Ediz kavminin boy'unu, Kabay boy'unu hazineci olarak aldım)[719] şeklinde geçmekte ve çeviride kelimenin mânası *"boy"* olarak gösterilmektedir. Yine Orhun kitâbelerinde *"Türk bodunu öldüreyim, urugsıratayın tir imiş."* (Türk bodununu öldüreyim, soyunu mahvedeyim der imiş)[720] ifade-

715 R.R. Arat, "Eski Türk Hukuk vesikaları", s. 18 vd.

716 "Bukarak uluş bodunda ..." (bk. Kitâbeler, I, kuzey, 12). İlk defa, Gök-Türk kitâbeleri çözücüsü V. Thomsen tarafından hatalı olarak "ulus" okunup millet (nation) mânası verilen bu tâbirin (buradan naklen, "ETY", IV, indeks) 13. asırdan itibaren Moğol ana kaynakları olan "Gizli Tarih" (1240), "Tarih-i Cihangûşa (1258) ve "Cami'üt-tevârih" (1310)'in incelenmesinden mâna değiştirdiği anlaşılmıştır (İ. Kafesoğlu "yanlış kullanılan Türk kültür kelimeleri: ulus, yasa, kurultay vb." TED, sayı 12, s. 249-258.).

717 "EUS", s. 265; "DLT", I, s. 62; "KB", III, s. 494. Buqaraq uluş, Talas uluş vb. için bk. S.G. Klyachtorniy, "A propos des mots Sogd Berçeker Buqaraq ulys de l'inscription de Kul Teghin", s. 246-249.

718 B.Y. Vladimirtsov, "Moğolların içtimaî teşkilâtı", s. 147. Bugünkü mânası ile ne Türkçe uluş tâbirinin ne de Moğolca ulus tabirlerinin "millet, kavim" kavramlarıyla hiçbir ilgisi bulunmamaktadır.

719 Bk. "ETY", III, s. 80.

720 "Kitâbeler", I, doğu, 10.

sinde **"urugsıratayın"** kelimesinin mânası *"soy"* olarak açıklanmıştır. Buna dayanarak **"urug"** kelimesinin VIII. yüzyılda *"yakın ve uzak kan kardeşlerden kurulu bir topluluğu"* bildirmek için kullanılmış olduğu da ileri sürülmüştür[721]. **DLT**'de *"tane, tohum, nesil"*[722] *ve* **KB**'de *"nesil, tohum"*[723] *"Urug": Beyitler, 108, 1959, 1966, 2189, 3372, 3375, 3653, 4476, 4585, 4734, 4735, 6391, 6411. "Urugı": 3015. "Urgı": 806, 1623, 1637, 1985, 2189, 4337, 6187. "Urgın": 6529. "Uruglüg": 1623, 2186, 2195, 2197, 4488, 4496, 5295, 6033. "Urugsuz": 2194. mânalarını karşıladığı yapılan çevirilerinden anlaşılmaktadır. "Dede Korkud Hikaye"lerinde "Aslan* **urugı** sultan kızı" ifadesine de *"soy, cins, nesil"* karşılığı verilmiştir[724]. Ayrıca **urug** *"belirli ve tanınmış bir atadan doğmuş olanlar, akraba, hısım, soy"*[725], *"tohum"*[726], *"nesil, kuşak, soy, torunlar"*[727] ve *"zürriyet, ahfat, nesil"*[728] mânalarına kullanıldığı bildirilmiştir. Görülüyor ki çeşitli mânalarla karşılaşılan bu eski tâbirin aslında neyi ifade ettiği pek açık değildir, *"soy"u* karşıladığı takdirde **"âileler birliği"** mânasına alınması icap etmektedir[729].

ÜLÜG (ÜLÜK, ÜLÜŞ)

Gök-Türk kitâbelerinde hükümranlıkla ilgili bir tâbir olarak geçen bu kelime[730] aş.yk. *"nasip, kısmet"* mânalarını vererek Tanrı'nın Türk hükümdarına hükm ve idare etme yetkisini *"nasip"* kıldığı telâkkisini ifade etmektedir. Kelime daha sonraki devir Gök-Türk ve Uygur kaynaklarında, **DLT**'de, **KB**'de normal mânası olan nasip ve

721 A. İnan, Türk entolojisini ilgilendiren ...", s. 182.

722 "DLT", I, s. 63, 64.

723. Urug:Beyitler,108,1959,1966,2189,3372,3375,3653,4476,4585,4734, 4735,6391,6411,Urgan,Unıglug:1623,2186,2197,4488,4496,5295,6033, Urugsuz,2194

724 Bk. M. Ergin, "ayn.esr.", I, s. 197.

725 Bk. G. Doerfer, "ayn.esr.", II, s. 47. "Uruglıg": "iyi soydan olma", "Urugsız": "aşağı soydan kişi" (bk. W. Radloff, "Versuch ...", I, s. 1659).

726 Bk. A.v. Gabain, "Altt. Gramm.", s. 347.

727 Bk. "EUS", s. 266.

728 Bk. G. Clauson, "... Turkish", s. 214b.

729 Bk. İ. Kafesoğlu, "ayn.esr.", s. 202. "Urug" kelimesi daha sonra Moğolcaya da girmiş (bk. P. Pelliot - L. Hambis, "Historie des campagnes ...", s. 32) ve özel anlamda Cengiz Han'ın ahfadı yâni onun soyundan gelenler için "Altan urug" (Altun urug) şeklinde kullanılmıştır (bk. B.Y. Vladimirtsov, "ayn.esr.", s. 93 vd.).

730 Bk. "Kitâbeler", I, doğu, 29, II, doğu, 23; "Tonyukuk", 4.

kısmet kavramlarını ifade eder şekillerde kullanılmıştır[731]. Ülüg tâbirinin aslı, açıkça belirtildiği üzere **üle-mek**'den pay, hisse, kısım (**üleş-mek** veya (ülüş) mânalarıyla türemiş söz olup **ülü** şeklinde ve kısım, pay ve biraz mâna değişimiyle tali', kısmet kavramlarını muhtevi olarak Türkçemizde yaşamaya devam etmiştir[732].

YARGU, YARGAN (YARKAN):

Türkçede karar ve hüküm umumî mânası ile **yargu** sözü[733] terim olarak mahkeme (hâkanın başkanlık ettiği devlet mahkemesi) kavramını ifade etmiş[734], aynı kelimeden **"yargucı"** ve **"yargan"** (hâkim, yargıç) sözleri türemiştir[735].

YARLIG:

Gök-Türk kitâbelerinde[736], Uygur metinlerinde[737] ve diğer Türk belgevelûgatlerde[738] *"hâkanın yazılı emri, hükümdarın fermanı"* mânasında kullanılan Türkçe (yar-, yarmak, tahlil etmek, hükm etmek, yargılamak) **yarlıg** terimi bilindiği üzere 16. asrın sonlarına kadar Türk-İslâm ve Moğol devletlerinde kullanılmıştır[739].

731 "DLT", I, s. 62, 72, 511; "KB", III, s. 505. Daha bk. "Altt.Gramm.", s. 349; "EUS", s. 272; Ibn.Müh.", s. 82; Ettuh.Zek. s. 274; Bulgat al-muştaq ..., s. 55; Atabetü'l-Hakayık, s. LXX.

732 Bk. G. Clauson, "... Turkish", s. 142b. "Ülüş" hakkında daha bk. A. İnan, "Orun ve Ülüş meselesi", s. 121-133.

733 "EUS", s. 286, 287.

734 G. Clauson, "ayn.esr.", s. 963b.

735 G. Clauson, "göst.yer.". "Yargan" Tonyukuk'un unvanları arasında geçer ("Kitâbeler", I, batı, 2) zira Tonyukuk, bilindiği üzere 705-716 yılları arasında Kapgan tarafından devlet mahkemesi hâkimliğine getirilmişti (bk. Liu, "ayn.esr.", I, s. 171, II, s. 614 n. 957).

736 "Kitâbeler", I, doğu, 15, II, doğu, 13, 23; kuzey 9; "Tonyukuk", 16.

737 "EUS", s. 287.

738 "DLT", I, 87, III, 42; "KB", III, s. 526; "Altt.Gramm.", s. 352; İbn.Müh., s. 86; Muh.Lugateyn, s. 168.

739 Tafsilen bk. G. Clauson, "... Turkish", s. 966 vd. Daha sonra Uygur devrinde (şüphesiz Budist tesiriyle) yaratıcının merhametini ifade eden "acıma" mânasına gelmiştir (bk. R. Giraud, "L'Empire ...", s. 104).

BÖLÜM II

I- ASKERÎ UNVAN VE TERİMLER:

A-ASKERÎ UNVANLAR:

ÇABIŞ (ÇAVUŞ):

Gök Türklerden itibaren Oğuzlar kanalı ile Büyük Selçuklu imparatorluğunda ve Osmanlılar dahil diğer Türk devletlerinin çoğunda askerî (kumandan), idarî (sivil muhafız, haberci) ve diplomatik (elçi) bir unvan olan **çavuş** tâbiri[1], Orhun kitâbelerinde iki yerde geçmektedir[2]. Aynı unvan eski Uygur metinlerinde de tesbit edilmiştir[3]. Diğer taraftan P. Pelliot'a göre Çin kaynaklarında 735 ve 737 yıllarında Çin sarayına, Gök-Türkler tarafından elçi sıfatı ile gönderilen ve Çin kaynaklarında adı **"çö-pi-şe"** diye gösterilen şahıs da **"çavuş"** unvanını taşımıştır[4]. DLT'de *"savaşta safları düzelten, savaş olmadığı zaman da askeri zulum etmeğe bırakmayan kimse"* şeklinde açıklanmaktadır[5].

---

1 Bk. Gy. Moravcsik, "Byz.turc.", II, s. 308; G. Doerfer, "ayn.eser." III, s. 35-38; G. Clauson, "... Turkish", s. 399.

2 Bk. "Tonyukuk", I, batı, 7; "Küli-çor", doğu, 5 (bk. T. Tekin, "A Grammar ...", s. 258).

3 F.W. Müller'den bk. F. Köprülü, İA. mad. "Çavuş", III, s. 362.

4 P. Pelliot'dan bk. F. Köprülü, "göstr.yer.".

5 "DLT", I, s. 368. Selçuklu ordusunda "çavuş" rütbesine sâhip bir subay gurubu bulunuyordu. Bunlar subaylık vazifeleri dışında umumiyetle inzibat işleri ile meşgul oluyorlardı (bk. M.A. Köymen, "Alp Arslan Zamanı Selçuklu Askerî Teşkilâtı", s. 42 vd.). Bu unvan hakkında son olarak bk. L. Bazin, "L'Antiquité méconnue du titre turc Çavuş", s. 243-252.

SÜ-BAŞI:

Eski Türkçede **"sü"** ordu mânasında idi. **Sü-başı** *"ordubaşı, ordu komutanı"* demekti[6]. Tonyukuk kitâbesinde[7] ve Şine-usu yazıtında[8] bu anlamda geçmektedir. Seyhun dolaylarındaki Oğuz-Yabgu devletinde ordu kumandanı aynı unvanı taşımakta idi (Selçuk sübaşı)[9].

Kelimenin Çinceye bağlanması teşebbüsü ciddiye alınacak bir esası ihtiva etmemektedir[10].

B-ASKERÎ TERİMLER:

AKINCI:

Akıncı, akmak fiilinden, baskın mânasını ifade eder[11]. DLT'de *"geceleyin düşmanı basan asker"*[12] şeklinde tanıtılmıştır.

ALP:

Bütün Türk lehçelerinde mevcut bulunmasından çok eski bir kültür kelimesi olup, *"kahraman, cesur, yiğit"*[13] mânalarını ifade eden ve daha ziyade askerî bir terim olması gereken bu deyim, Orhun kitâbelerinde kaganların *" kahraman ve cesur"* olduğu belirtilirken sıfat hâlinde kullanılmıştır [14]. Uygurlarda da hâkanların unvanları a-

---

6 Bk. "EUS", s. 215; G. Doerfer, "ayn.esr.", III, s. 282-285.

7 "... Sü başı İnel Kagan ..." (bk. I, kuzey, 7).

8 "Ben sü başı ..." (bk. "ETY", I, s. 182.).

9 Bk. "DLT", I, s. 61; O. Pritsak, "Der Untergang des Reiches des oguzischen Yabgu", s. 397-410; F. Sümer, "Oğuzlar", s. 53, 61, 85. Unvanın Osmanlı imparatorluğu dahil çeşitli Türk devletlerinde uğradığı mâna değişiklikleri hakkında bk. İ.H. Uzunçarşılı, "Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal", s. 112, 113, 116, 130, 144, 154; G. Doerfer, "göst. yer.". Son olarak bk. M. İlgürel, XVII. Yüzyıl Balıkesir Şer'iyye Sicillerine göre Subaşılık müessesesi", s. 1275-1281.

10 Bk. R.R. Arat, "Eski Türk Şiiri", s. 389; G. Clauson, "... Turkish", s. 781a.

11 Gy. Németh, "HMK", s. 53.

12 "DLT", I, s. 77, 134, 212.

13 BK. "ETY", IV, indek; "Altt.Gramm.", s. 293; "DLT", IV, indeks; "KB", beyit: 2381, 2292; "EUS", s. 12; İbn.Müh., s. 9 vd; A. Hayyân, s. 3; G. Doerfer, "ayn.esr.", II, s. 110.

14 Meselâ, "Bilge kagan imiş, "alp" kagan imiş" (bk. Kitâbeler", I, doğu, 3, II, doğu, 4). Hattâ Kül Tegin'in Şalcı adlı atına dahi "Alp Şalcı" denilmiştir (I, doğu, 40).

rasında yer almaktadır[15]. Eski Türk an'anelerinde ve o an'aneleri yaşatan kahramanlık hikâyelerin de **alp** unvanına tesadüf edilmektedir. Kâşgarlı Mahmud, Türklerin m.ö. ki büyük hükümdarı olup Iranlılar tarafından Afrasyab adı ile anılan menkıbevî kahramana Türklerin **"Tonga Alp Er"** adını verdiklerini belirtir[16]. **KB**'de de Yusuf Has Hacib aynı görüşü tekrarlamaktadır[17].

İslâmiyetten evvel Türkler arasında gerek has isim, gerek bir şeref unvanı olarak, yayılmış olan **alp** kelimesinin islâmiyetten sonra da devam ettiği bilinmektedir[18].

ALPAK YAY:

Bir nevi yay[19].

AT ÇERMETMEK:

At kuyruğunu düğümlemek[20].

ATLIG:

Süvarilere verilen ad[21].

AY BİTİĞİ:

Askerin adıyla, azığının yazıldığı defter[22].

15 A. Caferoğlu, "Tukyu ve Uygurlarda Han Unvanları", s. 110-114.

16 "DLT", I, 41, III, 149, 368.

17 Beyit: 280.

18 X. asırda Abbasî'lerin Şam vâlisi "Alp Tegin", Gazneli devletinin ilk kurucusu "Alp Tegin, Büyük Selçuklu imparatorluğu emîrlerinden "Alp-Guş", "Alp-Ağacı", "Alp-Argu", "Alp-Argun" Selçuklu hükümdarı "Alp Arslan", Semerkand'da Kara-Hanlılar ümerasından "Alp-Er Han", Harezmşahlar ümerasından "Alp Han" vb. (tafsilât için bk. F. Köprülü, İA. mad. "Alp"). Daha bk. M. Kaplan, "Türk Destanında Alp Tipi", s. 204-213.

19 V. İzbudak, "El-idrâk haşiyesi", s. 5.

20 "DLT", II, s. 349. Bu at kuyruğunu düğümleme işinin bütün Türklerde çok yaygın bir âdet olduğu ve meselâ Sultan Alp Arslan'ın Malazgirt savaşına başlamadan önce atının kuyruğunu bizzat bağladığı bilindiği gibi (bk. İ. Kafesoğlu, İA.mad. Malazgirt /"Malazgirt Muharebesi bahsi"/, s. 46; M.A. Köymen, "Alp Arslan ve Zamanı", s. 60), aynı geleneğin Anadolu'da ve bilhassa atla çıkılan uzun yolculuklar öncesinde halâ yaşatıldığı görülmektedir (bk. R. Genç, "Karahanlı Devlet Teşkilâtı", s. 305).

21 Bk. H.N. Orkun, "ETY", IV, s. 13; A.v. Gabain, "Altt.Gramm.", s. 296.

22 "DLT", I, s. 40, III, s. 77; R. Genç, "ayn.esr.", s. 292. Beylerin hizmetçisinin de adının yazılı olduğu deftere "ay" adı veriliyordu (bk. "DLT", II, s. 193, III, s. 77).

AYRIÇ:

İki çatallı olan ok[23].

AZAK (AZUK):

Nereden ve kimden geldiği belli olmayan ok[24].

BAĞIR:

Yay kavisinin orta kısmına verilen ad: **ya bağırı**[25].

BALÇAK:

Kılıcın sapı, kabzası[26].

BASIG:

Gece baskını yapılacak olan ve ansızın düşmanın yakalanacağı yer[27].

BAŞAK:

Okun veya mızrağın ucuna geçirilen demir, temren; ok, temreni, ok başağı[28].

BAŞNAK ER:

Başında tulgası, eğninde zırhı olmıyan kimse[29].

BEÇKEM (PERÇEM):

Âlamet, belge; ipekten veya yaban sığırı kuyruğundan yapılan alâmet olup savaş günlerinde yiğitler takınırlar[30].

23 A. Hayyân, s. 8.

24 "DLT", I, s. 66, II, s. 20.

25 "DLT", I, s. 360.

26 Bk. M. Ergin, "Dede Korkud", s. 194, 267, 230.

27 "DLT", I, s. 372.

28 "DLT", I, s. 129, 328, 497, II, s. 14, III, s. 220. "Başaklan-": ok temrenlemek ("DLT", II, s. 265).

29 "DLT", I, s. 466.

30 "DLT", I, 483, II, s. 277. Burada, Karahanlı-Uygur savaşları ile ilgili bulunan bir destan parçasında "beçkem urup atla(r)ka" denilişine bakılırsa, bunun umumiyetle atlara takılan bir nişan olduğu söylenebilir (bk. R. Genç, "ayn.esr.", s. 305 n. 910). Gazneli Sultan Mahmud âilesi de "Kara-beçkem" diye anılırdı.

BELİNĞ:

Düşman gelmesi yüzünden halka düşen korku[31].

BERGE (BERGÜ):

Kamçı, kırbaç[32].

BİLÜK (BELİG):

Okluk, sadak[33].

BÖGDE (BÜKTE):

Hançer[34].

BÖGÜRLEMEK:

Düşmanın karşısına çıkmadan, bir manevra ile sağından saldırmaya Türkler **"böğürlemek"** diyorlardı; **ol yagını bögürledi**[35].

BULGAK (BULGAŞ):

Karışıklık[36]. Düşman gelmesi yüzünden halk arasına düşen karışıklık[37].

BULUN (BOLUN):

Esir, tutsak[38].

---

31 "DLT" III, s. 370. Bu kelime bugün de "belinlemek" şeklinde hemen hemen aynı mânada yaşamaktadır (bk. M.A. Köymen, "Alp Arslan zamanı Türk toplum hayatı", s. 13 n.28).

32 "EUS", s. 39.

33 Bk. M. Ergin, "Dede ...", s. 41, 247, 225, 241; F. Sümer, "Oğuzlar", s. 406. A. Hayyân'a göre de silâh ("Bilik", bk. s. 18).

34 "Altt.Gramm.", s. 304; "EUS", s. 49; "DLT", I, s. 31, 418; "KB", 810.

35 "DLT", III, s. 332.

36 "Dokuz Oğuz kavmi kendi kavmim idi. Gök ve yer karıştığı için düşman oldu" ("Kitâbeler", I. kuzey, 4, II, doğu, 29), "... Türk bodunu yine kargaşalıktadır demiş ..." (Bk. "Tonyukuk", doğu, 22); R. Giraud, "L'Empire ...", s. 106.

37 "DLT", I, s. 460, 467. Daha sonraki Kırgız lehçesinde "Bülük" şekline girmiş olabilir (bk. "KS", I, s. 155).

38 Bk. "ETY", I, s. 136; "Altt.Gramm.", s. 305; "EUS", s. 53; "DLT", I, s. 215, 307, 399, II, s. 150, III, s. 85.

CIDA (ÇIDA):

Mızrak, süngü, kargı[39].

ÇALIŞ:

Birbiriyle silâhlı çarpışma, muharebe[40].

ÇERİĞ (ÇERİ):

Türkçede umumiyetle *"ordu"* karşılığı kullanıldığı bilinen **"çerig"** (çeri) sözü[41], aslında *"savaş nizamında düzenlenmiş askeri güc"* mânasında olmalıdır[42].

ÇIĞILWAR OKI:

Bir çeşit küçük ok[43].

ÇIRGUY:

Ok temreninin şişkince olan yeri[44].

ÇOĞI:

Tâbire **DLT**'nin tercümesinde *"savaş"*[45], **KB**'nin çevirisinde de *"münakaşa, anlaşmazlık, ihtilaf, mücadele"*[46] *mânaları verilmiştir.*

ÇOKAL:

Zırh altına giyilir ipekli hırka[47].

---

39 "EUS", s. 61; "Oğuz Kağan Destanı", str. 27, 39, 45, 99, 160, 373, M. Ergin, "Dede ...", II, indeks; N.S. Banarlı, "Ahmedî", s. 165 Moğolca olmalıdır (bk. F. Sümer, "Oğuzlar", s. 407).

40 V. İzbudak, "El-İdrâk haşiyesi", s. 9; Ettuh.Zekiy., s. 161; G. Doerfer, "ayn.esr.", III, s. 32 vd.

41 "ETY", IV, s. 37; "Altt.Gramm.", s. 307; İbn.Müh.", s. 25.

42 G. Doerfer, "ayn.esr.", III, s. 65-70; G. Clauson, "... Turkish", s. 429b. Daha bk. "EUS", s. 61; "DLT", I, s. 123, 128, 323, 388, 442, 519, II, 97, 103, 209, III, s. 332; "KB", beyitler: 38, 2284, 2328, 2333, 2371, 2380, 2383; A. Hayyân, s. 28; Ettuh.Zekiy., s. 246; "Oğuz Kağan Destanı", str. 113, 132, 156, 161, 219, 202, 126, 271, 275, 149, 224, 206, 235, 252; "Dede Korkud", s. 283 vd, 301, 286, 273, 285. "Çergeşmek": çarpışacak iki ordunun saflar hâlinde karşılıklı dizilmesi ("DLT", II, s. 209).

43 "DLT", I, s. 493 vd.

44 "DLT", I, s. 241.

45 "DLT", I, s. 41.

46 "KB", III, s. 132.

47 V. İzbudak, "ayn.esr.", s. 12.

ÇURAM:

Ötekilerden daha uzağa giden yeğni bir ok atılışı[48].

EGİR- (EGRİL-):

Çevirmek, bir yeri kuşatmak, muhasara etmek, kuşatılmak[49].

GEZ:

Gez, çatal, kertik, okun kirişe takılan kertiği[50].

GÖNDER:

Mızrak, kargı[51].

ILGAR (YILGAR):

Baskın, hücum, akın, atlı hücum, dört nala hücum[52].

IŞUK (AŞUK, YAŞUK):

Miğfer[53].

İÇKİN ER (İÇİK İÇİ):

Düşman iken bu yana geçen, kendisine dokunulmayan, mülteci; savaşta kendi dileğiyle teslim olmak[54].

İM:

Parola, orduda başbuğun askerlar arasına silâh veya kuş adla-

48 "DLT", I, s. 412 vd.

49 Bk. "ETY", IV, s. 40; "Altt.Gramm.", s. 298; "DLT", I, s. 178 vd, 248. "Egirt-": kalenin etrafını kuşatmayı emretmek (bk. "DLT", III, s. 428).

50 "Dede Korkud", s. 241.

51 "Dede Korkud", s. 302 vd.

52 "Dede Korkud", s. 38, 39, 90, 127, 191, 192.

53 "Dede Korkud", s. 128, 129, 206, 239, 247; F. Sümer, "Oğuzlar", s. 407. "DLT"'de geçen "Aşuk", "Yaşuk", "Yışıklıg" (bk. "DLT", I, s. 67, III, s. 50) "demir başlık, tulga" 'ın en son okunuşu olduğu için F. Sümer'in okuduğu şekli tercih ettik ("ışuk"). Bunun müteradifi olarak zikredilen "tuğulga" ise Moğolcadır, bk. F. Sümer, "göst. yer.", "Tuğluğa" şekli için bk. "EUS", s. 252.

54 "DLT", I, s. 108, 192, II, s. 118.

rından birini belge olarak koyduğu kelimelerdir[55].

KAÇUT:

Kısa mızrak[56].

KALWA:

Üzerinde temreni bulunmayan, yuvarlak bir tahta parçası bulunan ok[57].

KARAÇUR:

Kılıç[58].

KARAKÇI:

Gözleyici, muhafız[59].

KARGU (KARGUY)

Türk ülkesini emniyette tutmak ve anî baskınları önlemek için uygun yerlere, erken haber almayı sağlayan, içinde daimî nöbetçilerin bulunduğu ateş kulelerine verilen ad[60].

KARVI YA:

İnce yay cinsi[61].

KATUTLUĞ OK:

Temreni ağıya bulaştırılmış ok[62].

55 Bu, iki bölüğün birbirlerine kavuştukları zaman tanışmaları ve birbirleriyle çarpışmamaları için kullanılan işarettir. Geceleyin iki kişi karşılaştığı zaman biri öbürüne belgeyi sorar, sorulan adam belgeyi bilirse -kendi takımından olduğunu anlaronu bırakır. Sorulan adam başka bir belge söylerse, üzerine yürüyerek onu vurur. Kâşgarlının bu vesile ile "im bilse er ölmes" (parolayı bilirse er ölmez) şeklinde bir atasözünü de kaydetmektedir (bk. "DLT", I, s. 38).

56 "DLT", I, s. 12.

57 "DLT", I, s. 426, 528.

58 W. Barthold'a göre "kemer", bk. G. Doerfer, "ayn.esr.", III, s. 433 vd.

59 G. Doerfer, "ayn.esr.", III, s. 434-436. "İleri karakol", bk. İbn.Müh., s. 37.

60 Bk. "Tonyukuk", 34, 53; "Şine-usu" C 1 (bk. "ETY", I, s. 174); "DLT", I, s. 426, III, s. 241; G. Clauson, "ayn.esr.", s. 653a.

61 "DLT", III, s. 239.

62 "DLT", II, s. 284.

KEDÜK:

Tüyden yapılmış bir takke olup tulganın altına giyilir[63].

KERİŞ:

Savaşta dayanma[64].

KERJÜ:

Tüfekle atılan yuvarlak taneler[65].

KESME:

Enli ok temreni[66].

KEŞ (KİŞ):

Okluk, sadak[67].

KILIÇ-KAMÇI:

İçinde kılıç bulunan kamçı[68].

KIR-YAĞI:

Gizli düşman[69].

KIYIM:

Düşman gelmesi yüzünden halkın korku ve dehşete düşmesi[70]

KİŞ KURMAN (KURMAN):

Ok ve yay konan kap, sadak[71].

63 "DLT", I, s. 390.

64 "DLT", I, s. 370.

65 "DLT", III, s. 441.

66 "DLT", I, s. 434.

67 Bk. "ETY", III, s. 39, 163, 180; "DLT", III, s. 126.

68 "DLT", I, s. 417; "KB", beyit: 2354.

69 "DLT", I, s. 324.

70 "DLT", III, s. 168.

71 "DLT", I, s. 444, III, s. 16; Ettuh.Zekiy., s. 202, 211. Krş. R. Genç, "ayn.esr.", s. 328 n. 1026. Daha bk. L. Rásonyi, "Tuna havzasında Kumanlar", s. 413.

KOGUŞ:

Oklara perdah etmek için koğuş -kuş- ağacından yapılan aygıt[72].

KOL:

Kılıcın üzerinde bulunan yol biçimindeki oyma. Burası çok kere altınla işlenir ki buna **"kılıç kolı"** denir[73].

KORUG(K):

Müdafaa, engel, sur; hükümdarın atları için hususî otlak yeri[74].

KOŞ-AT:

Hâkan yanındaki yedek at[75].

KOVŞAMAK:

Koguş ağacı ile yapılan oku sağlamlaştırmak için yapılan yağlama işine verilen ad[76].

KÖRÜG(G):

Haberci, casus[77].

KUR:

Silâh[78].

KURGAN (KORGAN):

Kale[79], veya mezar tümseği[80].

72 "DLT", I, s. 369.

73 "DLT", III, s. 134 vd.

74 Bk. G. Doerfer, "ayn.esr.", III, s. 445.

75 "DLT", III, s. 126.

76 "DLT", II, s. 350.

77 "Tonyukuk", 8, 9, 29, 33; "Altt.Gramm.", s. 316; "EUS", s. 117.

78 R.R. Arat, "Fatih Sultan ...", s. 320.

79 "Altt.Gramm.", s. 331; "EUS", s. 187: B. Ögel'e göre bu terim "korumak" fiilinden gelmiş olup, Gök-Türk çağında, kale mi, mezar mı olduğu kesinlik kazanmamıştır (bk. "Türk kültür tarihine giriş", I, s. 301-303).

80 G. Doerfer her iki mânayı da zikretmiştir (bk. "ayn.esr.", III, s. 542-544).

KURUKLUG(K):

Sadak, okluk[81].

KUYAG:

Zırh[82].

KÜBE-YARIK:

Bütün vücuda giyilen zırh[83].

KÜZET:

İki saatlik nöbet zamanı[84].

ÖRPEK:

Mızrağın ucundaki tuğ[85].

ÖRÜG:

Konak yeri, menzil[86].

QANUŞTU:

Muharebe meydanında dönüp düşmana hücum etme[87]

SAK-SAK (SAKÇI):

Nöbetçinin, bekçinin kaleyi ve atı koruyabilmek için uyanık olmasını emreden söz; nöbetçi, muhafız[88].

SAY (SAY-YARIK, YARIK):

Zırh[89].

81 "DLT", I, s. 501, 504.

82 "KB", beyit: 1036.

83 "DLT", III, s. 15, 217; İbn.Müh., s. 49; A. Hayyân, s. 54.

84 "Altt.Gramm.", s. 318. "Küzetçi" = gözetici, bk. "EUS", s. 125. Karakol, bk. "EUS", s. 125.

85 A. Hayyân, s. 66.

86 "KB", beyit: 1386.

87 A. Hayyân, s. 79.

88 "DLT", I, s. 333; "KB", beyitler: 2140, 2143, 2345; R.R. Arat, "Eski Türk Şiiri", s. 373 vd.

89 "EUS", s. 287; "DLT", III, s. 15, 158.

SIGIR, SAGIR:

Hanların halk ile beraber yaptığı sürgün avı; sürgün avında, hayvanların biriktikleri yer[90].

SITA:

Mızrak[91]

SOKIM:

Üç tarafından delinerek okun üzerine konan ağaç parçası[92].

SÖKMEN:

Yiğitlere verilen unvan. Düşman saflarını yaran mânasına bir terimdir[93].

SÜ:

Bugünkü mânası ile **"ordu"** (askeri güc)'ya eski Türkçe de **"sü'-'** denilmekte idi[94].

Süle-: ordu sevk etmek[95]

Sület-: sefer ettirmek, ordu sevk ettirmek[96].

Sü elt-: orduyu ileri sürmek[97].

SÜNGÜ (SÜNÜG):

90 "Altt.Gramm.", s. 332; "EUS", s. 193; "DLT", I, s. 364.

91 "KB", beyitler: 77, 3840, 4892, 4895, 5679.

92 "DLT", I, s. 397 vd. Kâşgarlının ne maksatla ok üzerine konduğunu kaydetmediği bu ifade R. Genç'e göre şöyle olmalıdır: yapılış şeklinden de anlaşılacağı üzere, ıslık çalar şekilde bir ses çıkarmak için okun üzerine konulmuş olabilir, bk. "Karahanlı ...", s. 325 vd.

93 "DLT", I, s. 444. F. Köprülü'ye göre "Osmanlılardaki sekban teşkilâtının adı da, umumiyetle zannedildiği gibi farsça "sek-bân"dan gelmeyip, Anadolu'da hâlâ "seymen" diye kullanılan bu "sökmen"den gelmedir (bk. İA. mad. "Alp", s. 379).

94 Tâbir m.ö. Hunlardan beri bilinmektedir, Bk. B. Szász, "A Húnok ...", s. 27. Bk. "ETY", IV, s. 100 vd; "Altt.Gramm", s. 335; "EUS", s. 213, 215; "DLT", IV, s. 547; "KB" III, s. 410 vd.

95 "ETY", IV, s. 101; "DLT", III, s. 271, 272; R. Giraud, "L'Empire ...", s. 94.

96 "Tonyukuk", s. 43, 53.

97 R. Giraud, "ayn.esr.", s. 94.

Süngü, mızrak[98].

SÜNGÜŞ (SÜNGİŞ, SÜNÜŞ):

Savaş muharebe; savaşta saldırma ve süngü dürtme[99].

TANĞUK:

Savaşta mızrakların ve bayrakların uçlarına takılan ipek kumaş[100].

TEMÜRG(K)EN:

Ok temreni[101].

TEZGİ (TEZİK):

Düşman gelmesi yüzünden halk arasında olan panik[102].

TINGÇI (TİNGÇİ):

Haberci, casus[103].

TİL:

Harpte karşı taraftan haber almak için tutulan adam, tutsak, casus[104].

TİLİ:

Ok temreni üzerine sarılan sırım[105].

TİRİLGÜ YİR:

---

98 "Kitâbeler", I, doğu, 35, II, doğu, 26; "Tonyukuk", 28; "DLT", I, 349, 497, II, 264; III, 337, 368.

99 "ETY", IV, s. 102; "Altt.Gramm.", s. 335; "DLT", III, s. 365.

100 "DLT", III, s. 365.

101 "DLT", I, s. 522. Burdan "temren", burdan da "demren" olmuştur (bk. "Dede Korkud", s. 63, 198, 199, 200).

102 "DLT", I, s. 387, 429.

103 "Altt.Gramm.", s. 341; "EUS", s. 237, 240; "KS", II, s. 731.

104 "Tonyukuk", 32, 36; "Şine-usu", D 12 (bk. "ETY", I, s. 172); "DLT", I, s. 336, III, s. 134.

105 "DLT", III, s. 233.

Askerin sefer maksadıyla toplandığı yere verilen ad[106].

TOLUM:

Silâh[107].

TOZ:

Yaylara sarılan sırım, kiriş[108].

TUGZAĞ:

Dönüşte geri alınmak üzere savaş zamanında askerin binmesi için hâkan tarafından verilen at[109].

TURA:

Kalkan, siper[110].

TURĞAK:

Nöbetçi. Sarayı ve hükümdarı gündüz bekleyen muhafızlara verilen ad[111].

TUTGAK:

Geceleyin düşmanın gözcüleri ve ileri karakollarını yakalamak için çıkarılan atlı bölük, öncü[112].

TÜWEK:

Tüfek[113].

TÜMEN:

---

106 "KB", B/38.

107 "DLT", I, s. 215, 397, 498, II, s. 30; "KB", beyitler: 474, 1381, 1537, 2277, 2332, 2334, 2355, 2561, 2963, 3623, 4830, 4838, 5291, 5485, 5594, 6205, 6291.

108 "DLT", III, s. 123; "Dede Korkud", s. 31, 49, 70, 72, 109, 184, 247, 248, 249.

109 "DLT", I, s. 462.

110 "DLT", II, s. 356; "KB", beyitler; 256, 4710, 5263, 6434, 6605, 6625. A. Taymas-'a göre kelimenin aslı "deriden yapılan kalkan"dır (bk. "Divân-ü Lûgat-it-Türk Tercümesi", XI, s. 90).

111 "KB", beyit: 608, 2536.

112 "DLT", I, s. 467; "KB", beyitler: 2343, 1067, 1352, 2342, 3580, 4619, 5976.

113 "DLT", I, s. 388. "TUPAK" = tüfek, aslında küçük top (bk. G. Doerfer, II, s. 447).

Onbin kişilik askerî birliğe verilen ad. Geniş manasıyla çokluk, sayısız, bolluk vb. ifade eden bu kelime[114] askeri tâbir olarak Tabgaçlar, Gök-Türkler ve Uygurlarda kullanılmakta idi[115] ve eski Türk ordu kuruluşunda en üst birliği ifade ediyordu. Kelimenin menşei bazan eski İran dillerinde (Toharca), bazan proto-Çincede, benzetme yoluyla aranmış ise de[116], bu teşebbüsler kesinlik kazanmamış görünmekte olup aslî Türkçe ve batı Türkçesi (Ogur-Bulgar lehçelerinde de yaygın halde bulunan[117] ve "bütünlük" ifade eden "tüm" kelimesi ile[118] ilgili sayılabileceği de düşünülebilir.

ULAGA:

Savaş atı[119].

ULUN (ULUNLUĞ ER)

Temrensiz ok; temrensiz okları bulunan kişi[120]

URUNGU:

Savaşçı, muharip[121].

ÜKEK:

Şehrin etrafında savaş için hazırlanmış olan burç[122].

---

114 G. Clauson, "... Turkish", s. 507b. Aynı teşkilât ve deyimin Asya Hunlarında da mevcut olması gerekir zira Mo-tun tahta çıkmadan önce onbin süvarilik bir birliğin başında idi (bk. De Groot, "Die Hunnen ...", s. 49). B. Ögel'e göre tümen düzeni Hunlarda başlangıçtan beri mevcuttu (bk. "Büyük Hun imparatorluğu tarihi", I, s. 211-218).

115 İ. Kafesoğlu, "Türk milli kültürü", s. 240. Moğol devrinde de on binlik askeri güc mânasında kullanılmıştır ("Tümed un noyad", bk. "Moğolların Gizli Tarihi", s. 114, 149).

116 G. Clauson, "göst.yer."

117 G. Doerfer, "ayn.esr.", II, s. 632 vdd.

118 "KB", beyit: 2332, 2339.

119 "DLT", III, s. 172.

120 "DLT", I, 78, 148.

121 "Altt.Gramm.", s. 347; "EUS", s. 267.

122 "DLT", I, s. 78. "Ükekliğ Tam" = Burçları bulunan kale (bk. "DLT", I, s. 153). Daha bk. B. Ögel, "Türk kültür tarihine giriş", I, s. 297 vd. A. Taymas, B. Atalay'ın tercümesini hatalı bularak, bunun "şehir sûrunun savaş için hazırlamış burcu" olması gerektiğini ileri sürmüştür (bk. "Divân-ü lûgat'it-Türk Tercümesi", VII-VIII, I, s. 217).

ÜLKER-ÇERİĞ:

Harp usulünde bir hile tarzı[123].

ÜRKÜN:

Düşman yüzünden bodun arasına düşen ürküntü[124].

YA (YAÇI):

Yay[125]. Bilindiği üzere eski Türk topluluğunda yay (tâbiilik sembolü olan ok'a karşılık) hâkimiyet sembolü idi[126].

YADAG:

Yaya, piyade[127].

YALMA:

Kaftan (üste giyilen askerî elbise)[128].

YARAK (YARAKLIĞ):

Silâh[129].

YARIK (YARUK):

Zırh[130].

---

123 Askerler her yandan bölük bölük toplanır, birisi ilerleyince ötekiler de ona uyar. Bu hile ile yenilme işi az olur (bk. "DLT", I, s. 95). Savaşlarda uygulanan diğer baskın, pusu, hile, çevirme, kovalama vb. hakkında tafsilen bk. M.A. Köymen, "Selçuklu devri şiirlerine göre Türklerin kültür seviyesi", s. 120-122.

124 "DLT", I, s. 108.

125 "Altt.Gramm.", s. 350; "EUS", s. 278; "DLT", IV, s. 723; "KB", beyit: 371, 6532; İbn.Müh., s. 83; A. Hayyân, s. 116; Atabetü'l ... s. LXXI; "Yaçı": KB, 2558, 4046, 4458.

126 Bk. O. Turan, "Türklerde hukukî sembol olarak ok", s. 305-318.

127 "DLT", III, s. 28; R. Giraud, "ayn.esr.", s. 90.

128 Tâbir "DLT"ye göre "kaftan, yağmurluk" (bk. DLT, III, 34), A. Ateş'e göre "üste giyilen askerî elbise" (bk. "Arapça yazı dilinde ...", s. 31), R. Giraud'a göre de "madenden mamul, zırha benzer kaftan / atı muhafaza için / bk. "L'Empire ...", s. 84, 92.

129 "Kitâbeler", I, doğu, 32, 33, II, doğu, 19; "Tonyukuk", 54; "EUS", s. 285; "DLT", III, s. 49; Ettuh.Zekiy., s. 279; Muha. Lugateyn, s. 289; Dede Korkud, II (indeks); Y. Azmun, s. 82.

130 "ETY", IV, s. 134; "Altt.Gramm.", s. 352; "DLT", III, s. 15, 158, 217; "KB", 2385, 2360; İbn.Müh., s. 86; A. Hayyân, s. 121; A. Taymas, "ayn.esr.", XI, s. 76; Kıvâmettin, "Nech-ül ...", s. 233.

YARINÇA:

Mızrak[131].

YASIÇ:

Tâbir "ETY"ında "mızrak"[132]; **DLT'de** *"yassı ve uzun temren"*[133]; **Altt.Gramm.,** ve EUS'de de *"ok"*[134] şeklinde mânalandırılmıştır.

YASIK:

Yay kılıfı[135].

YAŞLAG:

Pusu[136].

YATGAK:

Muhafız, saray muhafızı, bekçi[137].

YELİMEN (YALIMAN):

Dağınık şekilde yapılan çapul[138].

YELME:

Öncü, keşif kolu, süvari[139].

---

131 "Ir", 59, (bk. "ETY", II, s. 83).

132 "ETY", II, s. 83, III, s. 80.

133 "DLT", III, s. 8.

134 "Altt.Gramm"s.353; "EUS",S.289.

135 "DLT", III, s.16-50

136 "İbn.Müh.", s. 87.

137 "DLT", III, s. 42; "KB", beyitler: 608, 952, 1606, 2533. R. Genç'e göre "Kâşgarlının burada kaydettiği /"yatgak yattı"/ şeklindeki cümle B. Atalay tarafından /koruyucu adam yattı/ şeklinde tercüme edilmiş ise de, doğrusunun /muhafız geceyi nöbet bekliyerek geçirdi, nöbet tuttu/ şeklinde olması gerekirdi. Buradan anlaşılacağına göre yatgakların vazifesi hükümdarı, sarayı veya herhangi bir kaleyi gece beklemek idi. Dolayısiyle yatgaklar, saray muhafızlarının tamamını değil, onlardan ancak gece nöbetini tutmakla vazifeli bir kısmını teşkil ediyorlardı. Nitekim "KB" de geçen, aynı konu ile ilgili sözler (bk. beyit: 608, 1606) "yatgak"ın vazifesini göstermektedir" (bk. ("Karahanlı Devlet teşkilâtı", s. 283 ve n. 839, 840).

138 "DLT", III, s. 38.

139 "Tonyukuk", 34, 52; "Şine-usu", D 6, 12 (bk. "ETY", I, s. 170, 172); "Altt.Gramm", s. 354; "EUS", s. 292.

YETEN:

Ok atılan tahta yay[140].

YETÜT:

Savaşta ihtiyaç anında lüzumlu yere gönderilen takviye kuvveti[141].

YEZEK (YİZEK):

Öncü, askerin önde giden bölüğü[142].

YOL YELİMLEMEK:

Öncü öncüsü[143].

YORTUG:

Muhafız alayı[144].

YÜG (yÜK, YÖK, YÜNG, YÜLEK:)

Ok yeleği, ok'un arkasına yapıştırılan ve hedefe gitmesini sağlayan tüy[145]

---

140 "DLT", III, s. 21.

141 "DLT", II, s. 287.

142 "DLT", III, s. 18, 88; "KB", beyitler: 128, 2342, 2343. Casus mânasına da gelir (bk. Ş. Yaltkaya, "İlhaniler devri idarî teşkilâtına dair", s. 9 n.1).

143 Yezek'ten ayrı olarak, öncü öncüsü diyebileceğimiz çok daha küçük birlikler veya münferid vazifeliler de yezek'in önünde keşif kolu olarak ileri gönderiliyorlar ve esas itibariyle bunlar da yolda düşman öncüsü veya pususu olup olmadığını araştırıyorlardı ki Kâşgarlıya göre bunların yaptığı işe de "yol yelimlemek" deniliyordu (bk. "DLT", III, s. 343; R. Genç, "ayn.esr.", s. 299).

144 "DLT", III, s. 42; "KB", beyit: 2344, 2345, 2586.

145 "DLT", III, s. 45, 97, 141, A. Hayyân, s. 130. Bunun okun hedefe isabetini sağlamakta mühim bir yeri vardı (bk. F. Sümer, "Oğuzlar", s. 406).

Eski Türk kılıçları hakkında tafsilen bk.B.Ögel, "Türk kılıcının menşe ve tekâmülü hakkında" s.431-460. Selçuklu devresinde ordunun silâhları hakkında tafsilen bk. M.A Köymen, "Alp Arslan Zamanı Selçuklu askerî teşkilâtı", s.43-53.

BİBLİYOĞRAFYA[1]

Abdullahoğlu, H., **Birinci Mengili Giray Han Yarlığı, TM, IV, 1934.**

AliŞîrNevâî.,/Türk.terc./,**Muhakemetü'l-Lûgateyn**,Ankara, 1941.

Altheim, F., **Attila et les Huns,** Paris, 1952.

----------, **Geschichte der Hunnen,** Berlin, I, 1959, II, 1960, III, 1961, IV-V, 1962.

Arat, R.R., **Fâtih Sultan Mehmed'in Yarlığı,** TM, VI, 1939.

---------, **Uygurlarda ıstılahlara dair,** TM, VII-VIII, 1942.

---------, **Der Herrschertitel "Iduq-qut",** UAJhb, XXXV, 1964. Türkçesi, TDED, XXIV-XXV, İst., 1986, s. 23-33.

---------, **Eski Türk Hukuk Vesikaları,** Türk Kültürü Araştırmaları, I, Ankara, 1964.

---------, **Eski Türk Şiiri", Ankara, 1965.**

Arsal, S.M., **Türk Tarihi ve Hukuk,** İstanbul, 1947.

Atabetü'l-Hakayık, /neşr.Türk.terc./, R.R. Arat, İstanbul, 1951.

Ateş, A., **Yabgulular Meselesi,** Belleten, sayı 115, 1965.

-------, **Arapça yazı dilinde Türkçe kelimeler,** /R.R. Arat İçin/, Ankara, 1966.

Azmun, Y., **Türkmen Halk Edebiyatı Hakkında,** /R.R. Arat İçin/, Ankara, 1966.

Banarlı, N.S., **Ahmedî,**TM, VI, 1939.

Bang, W., **Türkische Turfan-Texte,** I, SPAW, Berlin, 1929.

Barhebraeus., /Türk.terc./, **Tarih-i Muhtasar'ud-düvel,** İstanbul, 1941.

-----------, /Türk.terc./, **Abû'l-FaracTarihi,**I-II, Ankara, 1950.

1 Kaynaklar bölümünde gösterilen eserler burada tekrarlanmamıştır.

Barthold, W., **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, İstanbul, 1927.
-----------, **Türkestan Down to the Mongon Invasion**, London, 1958, 2. baskı.
Battal, A., **Sahib Giray Han Yarlığı**, TM, II, 1926.
Bazin, L., **Appartenances linguistiques ...**, Chaiers d'Histoire Mondiale, I, 1, Paris, 1953.
---------, **L'Antiquité méconnue du titre turc Cavus**, Actes du Ie congrés international des Etudes Balcaniques et Sud-Est Européenne, Sofia, 1968.
---------, **Les calendriers turcs anciens et medievaux**, Lille, 1974.
Bennigsen, A., **'Le Khanat de Cremée**, Paris, 1978.
Benzing, J., **Das Hunnische Donaubolgarische und Wolgabolgarische**, Ph.T.Fund, I, 1959.
Beşevliev, V., **Die protobulgaren Inschriften**, Berlin, 1963.
------------, **Qap(a)gan**, Act.Or. XXIX, 1, 1975.
Beveridge, H., **The Mongol title Tarkhan**, JRAS, 1917.
------------, **Tarkhan and Tarquinius**, JRAS, 1918.
Blaşkoviç, Y., **Çekoslovakya topraklarında eski Türklerin izleri**, / R.R. Arat İçin/, Ankara, 1966.
Boodberg, P.A., **The language of the T'o-pa Wei**, HJAS, I, 1936.
Bombaci, A., **Kutadgu Bilig Hakkında bazı mülahazalar**, /F. Köprülü Armağanı/, İstanbul, 1953.
----------, **Qutlug Bolsun**, UAJhb, I, 36, 3-4, 1965; II, 38, 1966.
----------, **On the ancient Turkic title Eltäbär**, Proceedings of the IXth. Meeting of the PİAC, Naples, 1970.
----------, **On the ancient Turkish title "Şad"**, Gururajamanjarika Studi Onare di G.Tucci, Napoli, 1974.
----------, **The Husbands of Princess Hsien-li Bilge**, Studia Turcica, Budapest, 1971 (Türkçesi: **Prenses Hsien-Li Bilge'nin kocaları**, TDED, XXI, İstanbul, 1975).
----------, **On the ancient Turkish title Şadapät**, UAJhb, 48, 1976.
Brockelmann, C., **Hofsprache in Altturkestan**, Verzamelıng van Opstellen, Festschrift für Prof. Schrıjnen, 1929.
Brutzkus, J., /Türk.terc./, **Eski Kiev'in Türk-Hazar menşei**, DTCF Dergisi, IV, 3, 1946.
Bulgat al-Mustaq fî lugat at-Turk wa-l-Qıfcaq, /neşr. ve terc./ A. Zajaczkowski, Polska Akademıa Nauk, Warszawa, 1958.
Caferoğlu, A., **Tukyu ve Uygurlarda Han unvanları**, THİT Mec., I, 1931.
------------, **Eski Türkçe Uygur Sözlüğü**, İstanbul, 1968.
------------, **Türk Dili Tarihi, I-II, İstanbul, 1970 (2. baskı), 1974 (2. baskı)**.
Chavannes, Ed., /Türk.terc./, **İki Türk prensesinin mezar taşı kitabesi**, TDED, XXI, İstanbul, 1975.
Clauson, G., **A Note on qapqan**, JRAS, 1956.
----------, **The Earliest Turkish Loan Words in Mongolian**, CAJ-, IV, 3, 1959.
----------, **The Name Uygur**, JRAS, 3-4, 1963.
----------, **Some notes on the inscription of Tonoquq**, Studia Turcica, Budapest, 1971.
Czeglédy, K., /Türk.terc./, **Yıltavar unvanı**, TM, IX, 1951.
-----------, **On the numerical composition of the Ancient Turkish tribal confederations**, Act.Or. XXV, Budapest, 1972.
Çağatay, S., **İl, Ulus ve Yönetenler**, /Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Anma Kitabı/, Ankara, 1974.
----------, **Türk lehçeleri üzerine denemeler**, Ankara, 1978.
Eberhard, W., **Muahhar Han devrinde Hun tarihine kronolojik bir bakış**, Belleten, sayı 16, 1940.
-----------, **Orta ve Garbî Asya halklarının medeniyeti**, TM, VII-VIII, 1942.
-----------, **Birkaç eski Türk unvanı hakkında**, Belleten, sayı 35, 1945.
-----------, **Conquerors and Rulers, Social Forces in Medievel China**, Leiden, 1952.
Ecsedy, H., **Uigurs and Tıbetans in Pei-t'ing (790-791 A.D.)**, Ac-t.Or. **XVII, 1, 1964.**
---------, **Trade and War Relations between the Turks and China in the Second half of the VIth. Century**, Act.Or. XXI, Budapest, 1968.
Erarslan, K., **Eski Türkçesi isim-fiiller**, İstanbul, 1980.
-----------, **AliŞirNevâyi'nin** *Halat-ı Pehlevan Muhammed*" Risâlesi, TM, XIX, İstanbul, 1980.
Erzi, H.A., **Osmanlı Devletinin kurucusunun ismi meselesi**, TM, VIIVIII, 1942.
Esin, E., **Alp şahsiyetinin Türk sanatında görünüşü**, Türk Kültürü, sayı 34, 1965.
-------, **Ordug (Başlangıçtan Selçuklulara kadar Türk Hâkan**

şehri), TAD, 10-11, 1968.

--------, *"Kün-ay"* (Ay Yıldız motifinin proto-Türk devirden hâkanlıklara kadar ikonografisi), VII, T.T.K., I, Ankara, 1972.

--------, **Tarkhan Nîzak or Tarkhan Tirek?, Journal of the American Oriental society,** 97/3, (Temmuz-Kasım) 1977.

Ettuhfet-üz-Zekiyye Fil-Lûgat-it-Türkiyye", /Türk.terc./, İstanbul, 1945.

Franke, O., **Geschichte des Chinesischen Reiches,** Berlin-Leipzig, I, 1930, II, 1936, III, 1937, IV, 1948, V. 1952.

Fisher, A.W., **Crimean Tatars,** California, 1978.

Frye, R.N., **Tarxun-Türxün and Central Asian History,** Harvard Journal of Asiatic Studies, 14, 1951.

Gabain, A.v., **Hun-Türk Münasebeti,** II.T.T.K., İstanbul, 1943.

------------, /Türk.terc./, **Köktürklerin tarihine bir bakış,** DTCF Dergisi, II, 5, 1944.

------------, **Alttürkishce Grammatik,** Leipzig, 1950.

------------, **Köktürklerin tarihine bir bakış, III, Şehir gözüyle step,** DTCF Dergisi, VIII, 3, 1950.

------------, **Eski Türkçenin yazı dili,** TDAY, 1959.

------------, **Die Dreizack-Kappe Uigurischer Würdenträger,** U-AJhb, XXXVI, 3-4, 1965.

------------, **Die Staatliche Verfassung des Uigurischen Konigreiches von Koço 9.-13 Jh.n.Chr,** XVI. Milletlerarası Altaistik Kongresi Bildirileri, Ankara, 1979.

Genç, R., **Karahanlı Devlet Teşkilâtı,** İstanbul, 1981.

Golden, P.B., **Hazar Dili,** TDAY, 1971.

Gökalp, Z., **Türk Medeniyeti Tarihi,** istanbul, 1341 (1924).

Grousset, R., **L'Empire des Steppes,** Paris, 1952.

Györffy, Gy., **Die Rolle des** *"Buyruq"* in der alttürkischen Gesellschaft, Act.Or. XI, Budapest, 1960.

Haenisch, E., **Mongolische Miszellen,** Wiesbaden, 1966.

Hamilton, J.R., **Toguz-Oguz et On-Uygur,** JA, CCL, 1, 1962.

Haussig, H.V., **Theophylakts Exkurs über die skythischen Völker,** Byzantion, VIII, 1954.

------------, **Die Quellen über die zentralasiatische Herkunft der europaeischen Awaren,** CAJ, II, 1, 1955.

Hayıt, B., **Türkistan Rusya ile Çin Arasında,** İstanbul, 1975.

Hirth, F., **Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk,** ATİM, II, Folge, 1899.

İnan, A., **Orun ve Ülüş meselesi,** THİT Mec., I, 1931.

--------, **Türk etnolojisini ilgilendiren birkaç terim-kelime üzerine,** TDAY, 1956.

--------, **Tuğ-Bayrak (Sancak),** Türk Kültürü, sayı 46, 1966.

--------, **Ulus Terimi üzerine,** Makaleler ve İncelemeler, Ankara, 1968.

İzbudak, V., **El-İdrâk Haşiyesi,** İstanbul, 1936.

İlgürel, M., **XVII. Yüzyıl Balıkesir Şer'iyye Sicillerine göre Subaşılık, Müessesesi,** VIII. Türk Tarih Kongresi, II, Ankara, 1981.

Kafesoğlu, İ., **"Türk Tarihinde Moğollar ve Cengiz Meselesi",** TD, sayı 8, 1953.

------------- **Harezmşahlar Devleti Tarihi,** Ankara, 1956.

------------, **Selçuk'un oğulları ve torunları,** TM, XIII, 1958.

------------, İA. mad. Malazgirt /**Malazgirt Muharebesi Bahsi/.**

------------, İA. mad. **Selçuklular.**

------------, **Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri,** TED-, sayı 1, İstanbul, 1970.

------------, **Türk Fütûhat felsefesi ve Malazgirt muharebesi,** TED, sayı 2, 1971.

------------, **Türk Millî Kültürü,** Ankara, 1977, 1984.

------------, İA. mad. **Türkler.**

------------, **Eski Türklerde Devlet Meclisi (TOY),** I. Millî Türkoloji Kongresi, İstanbul, 1980 (basılış tarihi).

Kaplan, M., **Türk Destanında Alp Tipi,** /Z.V. Togan Armağanı/, İstanbul, 1955.

Karamanlıoğlu, A.F., *"Silik"* sözü üzerine, /R.R. Arat İçin/, Ankara, 1966.

------------------, **Kutadgu-Bilig'in diline ve adına dair,** Türk Kültürü, sayı 98, 1970.

Kıvâmettin., **Nehc-ül Ferâdis'ten derlenen Türkçe sözler,** TM, IV, İstanbul, 1934.

Klyachtorny, S.G., **A propos des mots Sogd Bärçäkär Buqaraq ulys de l'inscription de Kul Teghin,** CAJ, III, 4, 1958.

----------------, Livşic, V.A., **The Sogdian Inscription of Bugut Revised,** Act.Or. XXVI, 1, Budapest, 1972.

Kollautz, A _ Miyakawa, H., **Geschichte und kultur eines Völkerwanderungszeitlichen Nomadenvolkes; Die Jou-jan der Mongolei und die Awaren in Mitteleuropa,** I-II, Klagenfurt, 1970.

Kozmin, N.N. /Türk.terc./, **Orhun âbideleri muharriri** *"Atısı"* la-

kaplı Yollug Tekin ve sınfî mensubiyeti, TM, V, 1936.

Köprülü, F., **Türk Edebiyatı Tarihi,** İstanbul, 1926.

-----------, **Bizans Müesseselerinin Osmanlı müesseselerine te'siri hakkında bazı mülahazalar,** THİT Mec, I, 1931.

-----------, **Eski Türk unvanlarına âit notlar,** THİT Mec. II, 1939.

-----------, **Altın Ordu'ya âit yeni araştırmalar,** Belleten, sayı 19, 1941.

-----------, **Türk etnolojisine âit tarihî notlar,** Belleten, sayı 26, 1943.

-----------, **Osmanlıların etnik menşei,** Belleten, sayı 28, 1943.

-----------, İA. mad. **Alp.**

-----------, İA. mad. **Ata.**

-----------, İA. mad. **Bey.**

-----------, İA. mad. **Çavuş.**

Köymen, M., **Hsiung-nu'ların Tu-ku (T'u-ko) kabilesi,** DTCF Dergisi, III, 1, 1944.

Köymen M.A., **Büyük Selçuklu İmparatorluğu tarihinde Oğuz isyanı",** DTCF Dergisi, V, 2, 1947.

-----------, **Alp Arslan Zamanı Selçuklu Askerî Teşkilâtı,** TAD, V, 8-9, 1967.

-----------, **Selçuklu devri şiirlerine göre Türklerin kültür seviyesi,** SAD, III, 1971.

-----------, **Alp Arslan ve Zamanı,** İstanbul 1972.

-----------, **Alp Arslan Zamanı Türk Toplum Hayatı,** SAD, IV, 1975.

-----------, **Büyük Selçuklu imparatorluğu tarihi, I. Kuruluş Devri,** Ankara, 1979.

Krader, L., **Qan-Qagan and the Beginnigs of Mongol Kingship-**, CAJ, I, 1.

Kurat, A.N., **Eski Slavcadaki Türkçe sözlere dair,** TM, IV, 1934.

-----------, **Peçenek Tarihi,** İstanbul, 1937.

-----------, **Altın Ordu, kırım ve Türkistan Hanlarına âit yarlık ve bitikler,** İstanbul, 1940.

-----------, **Kurat, A.N., Rusya Tarihi,** Ankara, 1948.

-----------, **Hazarlara âit bir kitabın tanıtılması,** TAD, III, 4 5, 1965.

-----------, **Türkiye ve Rusya,** Ankara, 1970.

-----------, **IV-XVIII. yüzyılda Karadeniz kuzeyindeki Türk kavimleri ve devletleri,** Ankara, 1972.

László, F., /Türk.terc./, **Kagan ve âilesi,** Türk Hukuk Tarihi Dergisi, I, Ankara, 1944.

Ligeti, L., /Türk.terc./, **Bilinmiyen İç Asya,** İstanbul, 1946.

----------, **Sur quelques transriptions Sino-Ouigoures des Yuan,** UAJhb, XXXIII, 3-4, 1961.

----------, /Türk.terc./, **Asya Hunları,** bk. **Attila ve Hunları,** İstanbul, 1962.

----------, **Un Vocabulaire Sino-Ouigour des Ming,** Act.Or. XIX, 2, 1966.

Menges, K.H., **Altaic Elements in the proto-Bulgarian inscriptions,** Byzantion, XXI, 1-2, 1951.

------------, **Der Titel Kür Han Kara Kitay,** UAJhb, XXIV, 4, 1952.

------------, **Titles and organizational terms of the Qytan (Liao) and Qara-Qytay (Si-liao),** Rocznık Orıentalıstyczny, XVII, Krakow, 1953.

------------, **On Some Loanwords from or via Turkic in old-Russian,** /F. Köprülü Armağanı/, İstanbul, 1953.

------------, **Schwierige Slavisch-orientalische Lehnbeziehungen,** UAJhb, XXXI, 1956.

-------------, **A Note on the compound titles in the proto-Bulgarian inscriptions,** Byzantion, XXVIII, 1958.

------------, **Problemata Etymologica,** Studia Sino-Altaica, Festschrift für E. Haenish zum. 80. Geburststag, Wiesbaden, 1961.

-------------, **The Turkic languages and peoples,** Wiesbaden, 1968.

Merçil, E., **Fars Atabegleri Salgurlular,** Ankara, 1975.

----------, **Karahanlılar,** Türk Dünyası El Kitabı, Ankara, 1976.

Minorsky, V., **Addenta to the Hudûd al- ^ Alam,** BSOAS, XVII, 2, 1955.

Mori, M., **On Chi-li-fa (Eltäbär/Eltäbir) Chi-chin (Irkin) of the T'iehlê Tribes,** Acta Asiataca, 9, 1965.

--------, **Eski Türk Tarihi Araştırmaları,** Tokyo, 1967.

--------, **Gök-Türklerin Devlet Teşkilâtı,** Dünya Tarihi, VI, Tokyo, 1971.

--------, **Kuzey Asya'daki eski Bozkır devletlerinin teşkilâtı,** TED-, sayı 9, 1981.

--------, **The T'u-chüeh Concept of Sovereign,** Acta Asıatıca, 41, Tokyo, 1981.

Murakami, M., **On the Origin of the fiefdom "Soyurqual" under the Mongol Dynasty,** The Toyo Gakuho, 44, 3, Tokyo, 1961.

Müller, F.W.K., **Uigurica**, I, Berlin, 1909.
--------------, **Zwei Pfahlinschriften aus den Turfanfunden, Berlin, 1915.**
Németh, Gy., **A Honfoglaló Magyarság Kialakulása**, Budapest, 1930.
-----------, /Türk.terc./, **Orhun kitabelerinin izahı**, TDED, 1, 1946.
-----------, **Peçenek ve Kumanların Dili**, Türk Dili, Belleten, sayı 14-15, 1951.
-----------, /Türk.terc./, **Hunların Dili**, bk. **Attila ve Hunları**, , İstanbul, 1962.
Olbricht, P., **Uchida's Prolegomena zu einer Geschichte der Jou-jan**, UAJhb, XXVI, 1-2, 1954.
Ögel, B., **Türk kılıcının menşe ve tekâmülü hakkında**, DTCF Dergisi, VI, 5, 1948.
--------, **Çin kaynaklarına göre Wu-sun'lar ve siyâsî sınırları hakkında bazı problemler**, DTCF Dergisi, VI, 4, 1948.
--------, **Şine-usu yazıtının tarihi önemi**, Belleten, sayı 59, 1951.
--------, **Doğu Gök-Türkleri hakkında notlar**, Belleten, sayı 81, 1957.
--------, **Orta Asya Türk Tarihi hakkında bazı yeni araştırmaların tenkidi**, DTCF Dergisi, XVII, 1-2, 1959.
--------, **İslamiyetten önce Türk kültür tarihi**, Ankara, 1962.
--------, **Sino-Turcica**, Taipei, 1964.

, **Über die alttürkische Schad (sü-baschı)-Würde**, CAJ, VIII, 1, 1963.
--------, **Caca Bey vakfiyesindeki bazı ünvan ve kişi adları hakkında notlar**, SAD, II, 1971.
--------, **Türk kültürünün gelişme çağları**, I-II, İstanbul, 1971 (1000 Temel eser n. 49, 50).
--------, **Eski Türk-İran kültür ilişkileri hakkında notlar**, /İran Şehinşahlığının 2500. kuruluş yıldönümüne Armağan/, İstanbul, 1971.
---------, **Türk Mitolojisi**, Ankara, 1971.
---------, **Türk kültür tarihine giriş**, I, Ankara, 1978.
---------, **Büyük Hun imparatorluğu tarihi**, I-II, Ankara, 1981.
Pelliot, P - Hambis, L., **Histoire des Campagnes de Gengis Khan-**, Leiden, 1951.
Pelliot, P., **L'Origine des Tou-kiue nom chinois des Turcs**, TP, XVI, 1915.
-----------, **Note sur les T'ou-yu-houen et les Sou-p'ı**, TP, XX, 1921.
-----------, TP, XXIV, 1926.
-----------, **L'Edition collective des Euvres de Wang Kouo-wei**, TP, XXVI, 1, 1928.
Poppe, N., **Mongolische Volksdichtung**, Wiesbaden, 1955.
Pritsak, O., **Stammennamen und Titulaturen der altaischen Völker**, UAJhb, XXIV, 1-2, 1952.
-----------, **Der untergang des Reiches des Oğuzischen Yabgu**, /F. Köprülü Armağanı/, İstanbul, 1953.
-----------, **Yowár und Káwar**, UAJhb, 36, 3-4, 1965.
-----------, İA. mad. **Karahanlılar.**
-----------, **The Proto-Bulgarian Military inventory inscriptions**, Studia Turco - Hungarica, V, Budapest, 1981.
Pulleyblank, E.G., **Some Remarks on the Toguzoghuz Problem**, UAJhb, XXVIII, 1-2, 1956.
Radloff, W., **Das Kutatku Bilik**, I, Petersburg, 1891.
-----------, **Alttürkische Inschriften der Mongolei**, II, Folge Petersburg, 1899.
-----------, **Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte**, I-IV, The Hague. 1960. 2. baskı.

Ramstedt, G.J., **Alttürkishe und Mongolische Titel**, MSFou, 55, Helsinki, 1951.
Rásonyi, L., **Tuna Havzasında Kumanlar, Belleten, sayı 11-12, 1939.**
-----------, **Selçük adının menşeine dair**, Belleten, sayı 10, 1939.
-----------, **Sur quelques categories des noms de personnen en Turc**, Acta linguistica, Budapest, III, 3-4, 1953.
-----------, **Türklükte kadın adları**, TDAY, 1963.
-----------, **Kuman özel adları**, TKAY, III-VI, 1969.
-----------, **Tarihte Türklük**, Ankara, 1971.
-----------, **The Psychology and Categories of name giving among the Turkish peoples**, /Hungaro-Turcica: Studies ın Honour of Julius Nemeth/, Budapest, 1976.
-----------, **Remnants of Theophoric names in Turkic name giving**, Belleten, sayı 182, Ankara, 1982.
Räsänen, M., **Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen**, Helsinki, 1969.

Samoiloviç, A.N., **Cucu Ulusu'nda payza ve baysaya dair,** THİT Mec. II, 1939.

Schmidt, W., /Türk.terc./, **Eski Türklerin Dini,** TDED, XIII, 1965.

Sertkaya, O.F., **Eski Türkçe Twq - Twwq - TOG - TOOG** *"tuğ"* kelimesi üzerine, Türk Kültürü Araştırmaları, XVII-XXI/1-2, Ankara, 1983.

Shiratori, A., **A Study on the titles Kaghan and Katun,** Toyo Bunko, I, 1926.

-------------, /Türk.terc./, **Kaghan unvanının menşei,** Belleten, sayı 36, 1945.

Spuler, B., /Türk.terc./, **İran Moğolları,** Ankara, 1957.

----------, **Die Goldene Horde,** Wiesbaden, 1965.

----------, **History of the Mongols,** London, 1972.

Sümer, F., **Oğuzlara âit destanî mahiyette eserler,** DTCF Dergisi, XVIII, 3-4, 1960.

Sümer, F., **Kara Koyunlular,** I, Ankara, 1967.

---------, **Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilâtı Destanları,** Ankara, 1972, 2. baskı.

Szász, B., **A Húnok története, Attila Nagykiráy,**Budapest, 1943.

Şeşen, R., **Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri,** Ankara, 1967.

Şami, N., **Zafernâme,** Ankara, 1949.

Taneri, A., **Müsâmeretü'l-Ahbâr'ın Türkiye Selçukluları devlet teşkilâtı bakımından değeri,** TAD, IV, 6-7, 1966.

----------, **Türk Devlet Geleneği,** Ankara, 1981, 2. baskı.

Tanyu, H., **Türk töresi üzerine yeni bir araştırma,** İlâhiyat Fakültesi Dergisi, XXIII, Ankara, 1978.

Taymas, A., **Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi,**TM, VII-VIII, 1942. Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi, TM, XI, 1954.

Tekin, Ş., **Uygur harfleriyle yazılmış Karahanlılar devrine âit tarla satış senetleri,** SAD, IV, 1975.

Tekin, T., **On a Misinterpreted Word in the Old Turkic Inscriptions,** UAJhb, 35, Wiesbaden, 1964.

Tezcan, S., **Eski Türkçe Boyla ve Bağa sanları üzerine", TDAY-, 1977.**

Thomsen, V., **Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées,** MSFou, V, 1896.

Thomsen, V., /Türk.terc./, **Moğolistan'da Türkçe kitabeler,** TM, III, 1935.

Togan, Z.V., **Oğuz Destanı,** İstanbul, 1972.

Tuğuşeva, L.Ju., **Three letters of Uighur princes,** Act.Or. XXIV-, 2, 1971.

Turan, O., **Çingiz Adı Hakkında,** Belleten, sayı 19, 1941.

---------, **İlig unvanı hakkında,** TM, VII-VIII, 1942.

---------, **Türkân değil Terken,** Türk Hukuk Tarihi Dergisi, I, Ankara, 1944.

---------, **Türklerde hukukî sembol olarak ok,** Belleten, sayı 35, 1945.

---------, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti,** İstanbul, 1969, 2. baskı.

Uzunçarşılı, İ.H., **Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal,** İstanbul, 1941.

-----------------, **Tuğra ve Pençeler ile Ferman buyuruldulara dair,** Belleten, sayı 17-18, 1941.

Üçer, M., **Folklorumuzda El (İl),** Millî Kültür, sayı 9, 1981.

--------, **Anonim Halk Edebiyatında El (İl),** Türk Kültürü Araştırmaları /E. Esin'e Armağan/, Ankara, 1986.

Váczy, P., /Türk.terc./, **Hunlar Avrupa'da,** bk. **Attila ve Hunları,** İstanbul, 1962.

Vásáry, I., **A Contract of the Gremean Khan Möngli Giray and the Inhabitanis of Qirg - Yer from 1478/79,** CAJ, 26, 1982.

Vladimirtsov, B.Y., /Türk.terc./, **Moğolların İçtimaî Teşkilâtı,** Ankara, 1944.

Wen-Shen, Tsai, **Lı Tê-Yü'nün mektuplarına göre Uygurlar,** Tapei, 1967.

Yakubouskiy, A.Y., /Türk.terc./, **IX. ve X. asırlarda İtil ve Bulgar'ın tarihî topografisi meselesine dair,** Belleten, sayı 62, 1952.

---------------, /Türk.terc./, **Altın Ordu ve İnhitatı,** İstanbul, 1955.

Yaltkaya, Ş., **İlhanlılar devri idarî teşkilâtına dair,** THİT Mec. I-I, 1939.

Yudahin, K.K., /Türk.terc./, **Kırgız Sözlüğü,** I-II, Ankara, 1945, 1948.

Zajaczkowski, A., /Türk.terc./, **Hazar kültürü ve vârisleri,** Belleten, sayı 107, 1963.

KISALTMALAR

Act.Or. = Acta Orientalia (Budapest).
Act.Or.Hung. = Acta Orientalia Hungarica (Budapest).
Altt.Gramm. = Alttürkische Grammatik (A.v. Gabain).
ATİM = Alttürkische Inschriften der Mongolei (Petersburg).
BSOAS = Bulletin of the School of Oriental and African Studies (London).
CAJ = Central Asiatic Journal (The Hague).
DLT = Divân-ü Lûgat'it-Türk.
DTCF Der. = Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi (Ankara).
ETY = Eski Türk Yazıtları (H.N. Orkun).
EUS = Eski Uygur Sözlüğü (A. Caferoğlu).
GMS (NS) = Gibb Memorial Series /Nev Series/ (Leyden).
HJAS = Harward Journal of Asiatic Studies (USA).
HMK = A Honfoglaló Magyarság Kialakulása (Gy. Németh)
Ir = Irk Bitig (H.N. Orkun, ETY).
İA = Islâm Ansiklopedisi (İstanbul).
İTED = İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi (İstanbul)
JA = Journal Asiatique (Paris).
KB = Kutadgu Bilig.
KS = Kırgız Sözlüğü (K.K. Yudahin).
MSFou = Mémoire de le Société Finno-ougrienne (Helsinki).
Ph.T.Fund. = Philologiae Turcicae Fundamenta (Wiesbaden).
Muha.Lugateyn. = Muhakemet-ül-Lûgateyn (AliŞîr Nevâî).
SAD = Selçuklu Araştırmaları Dergisi (Ankara).
SPAW = Sizzungenbericht der preussischen Akademie der Wissenschaften (Berlin).
TAD = Tarih Araştırmaları Dergisi (Ankara).
TDAY = Türk Dili Araştırmaları Yıllığı.(Ankara).
TDED = Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi (İstanbul).
TED = Tarih Enstitüsü Dergisi (İstanbul).
THİT Mec. = Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası (İstanbul).
TKAY = Türk Kültürü Araştırmaları Yıllığı (Ankara).
TM = Türkiyat Mecmuası (İstanbul).
TP = T'oung Pao (Paris).
T.T.K. = Türk Tarih Kongresi.
UAJhb = Ural-Altaische Jabrbücher (Wiesbaden).

DİZİN

A

B

C

Ç

D

E

F

G

H

I

Ş

T

U